

ՀԱՐՑԱԿ

ՎԵՐՈՒՄ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ Ս Ս. Գ. Ի Ր

№ 9

Ս Ե Պ Տ Ե Մ Ք Ե Ր

1906

Թ. Ի Շ. Լ. Ի Ս

Տպարան «ՀԵՐԱՆՈՒՄ» Թաղարկայ. № 15.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 9

1. ՎՈՒՏԵՐԻ ԿԱՆԴԻՏ վէպ, թարգմ. Ա. Կ. 5
2. STANCES, սոսանաւոր վաճառ Տ. Դր-ի 69
4. ԴՕՆ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ ԴԷՊԻ ԿՂԵՐԱՍՏԱՆ
Փերնանյո 116
5. ԵՐՔ (Էստոնիէից), սոսան. վաճառ Տ. Դր. 120
6. ԱԴՐԱՐ. ՀԱՐՅԸ ԵՒ ՆՐԱ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱ-
ՆՈՒՄ Երուանդ Սարգսեան 121
7. «ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ» (փաստաթղթեր) . . . 133
8. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԳԵԱՔՐԵՐԸ Սար.—Յով. 139
9. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ — 1)
Վանդեանի «Պատմական քերականութիւն»,—2) Նա-
խադիւծ. Կանոնադր. եւ ծրագիր հայոց եկեղ. տարր.
ուսումն.—3) Լուսակնարդի տարիատր եւ յեղափո-
խութիւնք:
10. ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ
11. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ—Մի տարուայ յեղափոխական
դաստիարակութիւն:—Արեան բաղանիք:—Հասարակա-
կան կարծիքի որսում:—Ռուս բիւրօկրատների տմեթ-
խածութիւնք:—Ս.-Գեմ.-իան բռնի միջոցներով փող կոր-
զելու մասին:—Գիտակից մասսայի գերը:—Էջմիածնի
Կենտրոնական Ժողովի բնորոշումը մի քանի խօսքերով:
—Թարմութիւն մէ խակութիւն: Լ. Ս.-ի 163
12. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Պարսկաստանի եւ Թիւրքիա-
յի վերածնութիւնք: Լ. Ս.-ի: 169
13. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Նոր շրջան VI տարի

Հրատ. XVIII տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՏՈՐԵԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 9

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

1906

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան „ՀԵՐՄԷՍ“ Ընկ. Մադաթ. փող., 15.

1906

ԳԵՂՈՒՆԻ

Ի ՆՊԱՍՏ ԿՈՎ ԿԱՍՍԱՆԱՅ ԱՐԿԱ- ԾԵԱՆՆԵՐՈՒ

ԼՈՅՍ ՏԵՍԵՒ

Գեղոնին իր ծանօթ ծրագրով, իրեն յատուկ զեղարուեստական և զըական բովանդակութեամբ հրատարակուած է: Կովկասահայ մեծ զանգուածը փութկոտօրէն սփռից արկածեալ թրքահայը. հիմա ինքն է լացողը, ինքն է վերաւորուածը, և ինքն է սովի ու կրակի մատնուածը. այդ մեր հայութեան ամենէն աղնիւ զաւակներուն հիմա ձեռք կու տայ ԲԱՐՆԳՐԹՈՒԹԻՒՆԸ, ձեռնպահ չի փախ և Գեղունին, որ Կովկասահայուն սրտին մէջ համակրանքի բազին մ'ունի: Ս. Ղազար 1000 օրինակ այս նոր Գեղունիէն (1906) յղեց թիֆլիզի և նպաստ կովկասահայ արկածեալներու յանձնաժողովին. ընդհանուր հայութեան այն ամեն լսնաւոր որ տառապեալներու զանձանակին մէջ համեստ լուծայ մը—10 Ֆր. նետելու կարողութիւնն ունի, ցանկալի է որ զիմէ այդ յանձնաժողովին, ուսկից փոխարէն իր բարեգործութեան, կը ստանայ նոր հրատարակուած Գեղունին, որուն կատարելութեան համար թերթին մի կնոյն վարչութիւնը ամեն ճիշդ ու ջանք թափած է և աւելի եռանդով:

Գեղունիի բաժնեդիրն է 10 Ֆր.:

ԲՈՎԱՆԳՐԱԳՈՒԹԻՒՆ

Գեղոնին յօդուածներու ցուցահանդէս մը չի բանար, այլ ըստ եւրոպական բացառիկ պատկերազարդ թերթերու, հրատարակած է գեղեցկազիտականին վերաբերեալ թատերազրուելուն մը, ուր կը կարդանք Փառաստէն աւելի հրապուրիչ, Մէֆիստոֆէլէն աւելի գերազոյն իդէալի տէր Լորտ Պայըընի Մանֆրէտին ոգերանութեան խռովքը, այն լեզուով, ինչ որ մատչելի է սիրելի է Ռուսահայուն: Եւ ի միջի մէկ քանի յօդուածիկներու, նոր Գեղունին հրատարակած է Ռուսահայոց վրայ ժամանակակից դէպքերու առթիւ ամփոփ յօդուած մը—նկարագրութիւն ուսահայ-թաթար քաղաքագլխական տատանումին: Պատկերներէն մեծ մասը հայութեան անցեալ փառքի ցոլացումներն են. և այս ժամուանը մեր աչուքներուն վրայ դեռ կը թրթռայ վեհերոս արցունքը, կրնանք մտիթարուիլ որ ունինք անցեալ մը ոչ միայն խիզախօրէն նահատակուած, այլ աւելի զիւցաղնական: Ընդամենը 115-էն աւելի շքեղատիպ մրազոյն և երկնազոյն պատկերներ կը գեղազարդեն նոր Գեղունիի էջերն:

Մեր հասցէն է՝ Imprimerie
Arménienne
St. Lasare yENISE (Italie)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 9

1. ՎՈՒՏԵՐ՝ ԿԱՆԴԻՏ Վէպ, Թարգմ. Ա. Կ. 5
2. STANCES, ոտանաւոր Վահան Տ. Դր.-ի ~~60~~ 96
4. ԴՕՆ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ ԴէՊԻ ԿՂԵՐԱՍՏԱՆ
Փերնանդո 116
5. ԵՐՔ (Էստոնեւրէնից), ոտան. Վահան Տ. Դր. 120
6. ԱԳՐԱՐ. ՀԱՐՅԸ ԵՒ ՆՐԱ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱ-
ՆՈՒՄ Երուանդ Սարգսեան 121
7. «ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ» (փաստաթղթեր) . . . 133
8. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԳԵԱՐԵՐԸ Սար.—Յով. 139
9. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ — 1)
Վանցեանի «Պատմական քերականութիւն».—2) Նա-
խադիծ. Կանոնադր. եւ ծրագիր հայոց եկեղ. տարր.
ուսումն.—3) Լուսակնարդիտարիատը եւ յեղափո-
խութիւնը:
10. ՆՈՐ ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ
11. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ—Մի տարուայ յեղափոխական
դաստիարակութիւն:—Արեան քաղանիք:—Հասարակա-
կան կարծիքի սրտում:—Ռուս բիւրօկրատների ամօթ-
խածութիւնը:—Ս.-Դեմ.իան քոնի միջոցներով փող կոր-
զելու մասին:—Դիտակից մասսայի դերը:—Էջմիածնի
Կենտրոնական Ֆողովի քննորոշումը մի քանի խօսքերով:
—Թարմութիւն թէ իսկութիւն: Լ. Ս.-ի 163
12. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Պարսկաստանի եւ Թիւրքիա-
յի վերածնութիւնը: Լ. Ս.-ի: 169
13. ՅԱՅԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ զրել սլարգ մանաւանդ բուերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, եւ քերթի միայն մի երեսի վրայ. առանձնապէս ուշ դարձնել կէտալուրեքան, ուղղագրութեան եւ նոր պարբերութիւնները որոշակի լինելու վրայ: Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը նաեւ բնագիրը:

2. Ձընդունուած մեծ յօդուածները պահուում են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացնուում են: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Փոքր յօդուածներն ու ոտանաւորները չեն վերադարձնուում:

3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարում են անվճարելի:

4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մուրնի» համարը չստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը:

6. Խմբագրութեանը զանազան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկեն նամակադրով կամ պոստային բլանկ:

7. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպէկի հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէսզի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով: Նոր հասցէի հետ պէտք է յայտնել նաեւ հին հասցէն:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԴԱԻԹԵԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՄԲ

լոյս են տեսել՝

№ 5. Մօպասան — «Մի կեանք»

Թարգմ. Ս. Տէր-Անանեան 1 ո.

№ 6. А. Агаровянъ, Кусочекъ хлѣба, пѣтухъ

Թարգմանեց Վ. Բաբեան. 10. կ.

№ 7. Ա. Աննենսկայա, «Հանրապետութիւն»

Թարգմ. Ս. Տէր-Անանեան 5. »

№ 8. Ա. Բեբել, «Քրիստոնէութիւն և Սօցիալիզմ»

Թարգմ. Ս. Տէր-Անանեան 10. »

«Շուտով լոյս պիտի տեսնեն.

№ 9. «Զւիցէրիա» և

№ 10. «Կորչին Սօցիալ Դեմօկրատները»:

Կ Ա Ն Դ Ի Տ

Կ Ա Մ

Օ Պ Տ Ի Մ Ի Զ Մ

Վ Է Պ

Վ Ո Ղ Տ Ե Ր Ի *)

(Հեղինակուն Ռայլի վարդապետի, թարգմանութիւնս գերմաներէնից յաւելուածն րով, որ գտնուել է վարդապետի ծոցաջիւղում նրա մահից յետոյ 1859-ին «Մինդլէն քաղաքում»):

ԳԼՈՒԽ I.

Կանդիտի ստացած կըթուլթիւնը գեղեցիկ զգեակում և այնտեղից արտաբոսուիլը:

Վեստֆալիայի գտնուած Բարոն Տունդեր-Տին-Տրոնկի զգեակում ապրում էր մի պատանի, որ բնութիւնից օժտուած էր շատ խոնարհ բնաւորութեամբ, նրա կերպարանքը համապատասխանում էր հոգու հեղութեանը: Մտքի անսովոր պարզութեան հետ ի միասին նա ունէր աւուղջ բանականութիւն: Հէնց այլ պատ-

*) Մեր «ազգային» գրականութիւնը ստեղծել է հայկական ուղեղներում այնպիսի ցնորական դրութիւն, որից դուրս բնեւոր համար անհրաժեշտ են բոմանտիզմը, իմաստակութիւնը և սնահաւատութիւնները դարձանող աւուղջամիտ գրութեան: Հռչակաւոր Վոլտերի (1624—1778) այս վէպը այդպիսի գեղերից մէկն է: «Թող կորչին հին մոլորութիւնները, երեսկայական պաշտամունքները մեր վրդոված սրտերից» կամ ինչպէս ինքը փրիւստփան է ասել, իր մի ոտանաւորի մէջ.

Vieille erreur, respect chimérique,
Sorter de nos cœurs mutinés!

Ծ. Խմբ.

ճառով էլ, ես կարծում եմ, նրան Կանդիտ (սպիտակ, մաքուր) էին կանչում: Դղեակի հին ծառաները կարծում էին, թէ նա Բարոնի քրոջ և մի պատուական հարեան—ազնուականի ապորինի զաւակն էր, որին այդ արգելի օրիորդը չէր ցանկացել մարդու գնալ միայն այն պատճառով, որ նա չէր կարողացել ապացուցանել իր ազնուական ծագումը հօթանասուն և մէկ սերունդից աւելի, որովհետեւ նրա ճիւղազրական ծառի մնացած մասը ոչնչացրել էր ամենաւեր ժամանակը:

Բարոնը Վեստֆալիայի ամենահարուստ կալուածատէրերից մէկն էր, որովհետեւ նրա դղեակն ունէր դոներ և լուսամուտներ: Դղեակի մեծ դահլիճը մինչև անգամ պատահաւոր էր: Նա ունէր բարակ-շների մի մեծ վոհմակ, այնպէս որ կարող էր զուարճանալ նրանց հետ որսի գնալով և այդ ժամանակ ձիապանները կատարում էին առաջընթաց որսկանի պաշտօն: Դիւղի քահանան էլ նրա պաշատ սկան աւագ էրեցն էր: Նրան մեծարում էին Ձերդ գերազանցութիւն տիտղոսով, և դուր գալու համար ծիծաղում էին նրա ստախ սութիւնների ժամանակ:

Իշխանուհին (Բարոնի կինը) ունէր 350 ֆունտ ծանրութիւն, որի պատճառով մեծ յարգանք էր վայելում և ինչպէս տանտիկին իրան պահում էր այնպիսի արժանապատուութեամբ, որ ևս առաւել յարգելի էր երեւում:

Նրա աղջիկը՝ Կունիգունդան մի տաան-հօթ տարեկան վարդազոյն, թարմ, լիքը և գաթթակղեցութիւն պատճառով օրիորդ էր: Բարոնի որդին ըստ երեւոյթին ամեն կողմից իր հօր արժանի զաւակն էր: Ուսուցիչ Պանգլոսսը *) համարում էր տան փիլիսոփան և փոքրիկ Կանդիտը լսում էր նրա խրատները կատարեալ հաւատով, որ յատուկ էր իր հասակին և բնատուրութեանը:

Պանգլոսսը դաստիասում էր բնագանցա-ուստուածաբանատիեզերաբանական—ոչնչաբանութիւն: Նա հիանալի կերպով ապացուցանում էր թէ չկայ ոչ մի հետեանք առանց պատճառի և թե այսօր բոլոր կարելի եղած աշխարհների մէջ այս լաւագոյն աշխարհումս բարոնի դղեակը ամենալաւ դղեակն է, իսկ իշխանուհին բոլոր իշխանուհիներից գերազանց: «Յայտնի է որ, ասում էր նա,—ամեն բան այնպէս է ինչպէս կայ, և ոչ մի բան չի կարող ուրիշ կերպ լինել քան թէ է, որովհետեւ ամեն բան ստեղծուած է որոշ նպատակի համար, հետեալէս և ամենալաւ նպատակի համար: Օրինակ քիթը ստեղծուած է նրա համար որ ակնոց դնենք, և ահա թէ ինչու համար ակնոց ենք դնում, ոտները

*) Pan-բոլոր, glossa-լեզու (ծնթ. ֆր. թրգմ.)

ազնայայտնի կերպով գոյութիւն ունին շալվարի համար, արգարե մենք շալվար ենք հագնում, քարերը ստեղծուած են տաշելու համար և գլեակներ շինելու և ահա նորին դերազանցութիւնը ունի հիանալի գլեակ, և հասկանալի է. որովհետեւ ամենանշանաւոր Բարոնին վայել է լաւագոյն բնակարան ունենալը: Իսկ տես՝ խոզերը — նրանք ստեղծուած են նրա համար որ նրանց ուտեն, և ահա — աստիկ մենք ամբողջ տարին ուտում ենք խոզի ապուխտ: Ուրեմն նշանակում է, յիմարութիւն է ասել թէ, կարծես ամեն բան լաւ է, պէտք է ասել, ամեն բան հիանալի է: Եւ:

Կանգիտը լսում էր ուշադրութեամբ և հոգեկան պարզութեամբ հաւատում էր, գտնելով Կունիգունդին չափից դուրս գեղեցիկ, թէև այս բանը չէր համարձակւում նրան ասել: Նա կարծում էր որ ամենաառաջին բաղդաւորութիւնն է դառնալ Տունգեր-Տին. Տրոնկ, երկրորդը՝ լինել Կունիգունդա, երրորդը — տեսնել նրան ամեն օր և չորրորդը՝ լսել ուսուցիչ Պանգլտին, ամբողջ գաւառի և հետեւեալ բոլոր տիեզերքի ամենամեծ փիլիսոփային:

Մի անգամ Կունիգունդա, գլեակի մօտի պուրակում, որի տխուրան էր ծառաստան, զօսնելիս տեսաւ թփերի մէջ դոկտոր Պանգլտին. սա փորձառական Փիլիքայի (բնագիտութեան) դաս էր տալիս իշխանուհու ազախնուն, որը մի փոքրիկ, սիրուն և թխաչք աղջիկ էր և շատ աշխատասէր աշակերտուհի: Զգալով սաստիկ հակումն դէպի բնական գիտութիւնները, Կունիգունդան լուռ և ուշի-ուշով գիտում էր իր առաջ կատարուող գիտնական փորձերը: Նա իրագննական մեթոդով որոշելով դոկտորի գոհացուցիչ փաստը, բոլոր հետեւանքների պատճառները, վերադարձաւ յուզուած, մտածմունքի մէջ բնկած և վառուած ուսանելու ցանկութեամբ, գտնելով որ ինքն էլ կարող էր ծառայել իբրեւ գոհացուցիչ փաստ երիտասարդ Կանգիտի համար, որը իր կողմից իբրեւ նոյնպիսի փաստ ծառայէր իր համար:

Մտնելով գլեակ հա հանտիպեց Կանգիտին և կարմրեց: Կանգիտն էլ կարմրեց: Նա բարեկեց նրան դողողուն ձայնով: Կանգիտը պատասխանեց նրան ինքն էլ չիմանալով թէ ի՞նչ է ասում: Միւս օրը ճաշից յետոյ, երբ բոլորը վերկացան սեղանից, Կունիգունդան և Կանգիտը յանկարծ պատահաբար իրանց զգացին շիրմաների ետեւում: Կունիգունդան վայր գցեց թաշկինակը, Կանգիտը վերցրեց, օրիորդը անմեղութեամբ բռնեց նրա ձեռքից, երիտասարդը միամտութեամբ համբուրեց ջահիլ աղջկայ ձեռքը, արտայայտելով միևնոյն ժամանակ մի անսովոր աշխոյժ, զգայնութիւն և սիրելութիւն. նրանց շրթունքները

հանդիպեցին, աչքերը վառուեցին, ծնկները դողացին, ձեռները միախառնուեցան:

Պարոն Տունդեր-Տին-Տրոնկը անց էր կենում շիրմաների մօտից և տեսնելով պատճառը իր հետևանքով վնասեց Կանդիտին դղիակից եռանդոտ աքացիներ և հարուածներ քամակին տալով: Կունիգունդսն ուշքից գնաց, և հէնց որ նա աչքերը բացեց իշխանուհին մի լաւ շրփ-շրփացրեց նրա թշերին և երեւակայելու հնարաւոր ամենագեղեցիկ ու զուարճալի ամբոցներից մէկում թագաւորեց սարսափը:

ԳԼՈՒԽ V.

Կանդիտը բուլղարների մօտ:

Երկրային դրախտից արտաքսուած, Կանդիտը երկար ժամանակ գնում էր ինքն էլ չիմանալով թէ ուր, լաց էր լինում, աչքերը դէպի հրկինք բարձրացնում և յաճախ զարձնում հայացքը դէպի այն ամրոցը, որտեղ ապրում էր իշխանուհիներից ամենագեղեցիկը: Նա առանց ընթրիքի պառկեց քնելու դաշտի մէջ, երկու ակոսների արանքում. ձիւնը գալիս էր մեծ քուլաներով: Միւս առաւօտ Կանդիտը, ամբողջապէս դողդողալով մի կերպով քաշ եկաւ առանց մի գրօշ փողի հարեւոյն Վիլլբերգգոֆ-տաւրդ-դիկդորֆ—քաղաքը, քաղցածութիւնից և յոգնածութիւնից մահուան դուռն ընկած: Նա տխուր կանգնեց գինետան առաջ: Այստեղ նրան նկատեցին երկու մարդ կապոյտ նշանազգեստներով. «Նայիր, ասաց մէկը միւսին, ի՜նչ բարձրահասակ և վայելչակազմ տղայ է»: Նրանք մօտեցան Կանդիտին և շատ քաղաքավարի հրաւիրեցին նրան ճաշելու: «Շատ շնորհակալ եմ պարոններ, ասաց Կանդիտը, սիրելի համեստութեամբ, բայց ես փող չունիմ»: «Օ, բաւական է, վրաբերեց կապոյտը, ձեր արտաքինը և ձեր առաւելութիւններ ունեցող մարդիկ երբէք չեն վճարում, չէ՞ որ ձեր հասակը հինգ ֆուտ և 5 դլւյմ կը լինի»:—Ծիշտ այդպէս, պարոններ, այդ է իմ հասակը, ասաց նա սիրալիր բարեկեղծ: «Դէհ, ուրեմն նստեցէք մեզանի մօտ, մենք ձեր փոխարէն կը վճարենք և առհասարակ չենք թոյլտայ որ ձեզ նման մարդը փողի կարօտութիւն գգայ. մարդիկ ստեղծուած են իրար օգնելու համար»:—«Դուք իրաւ էք, ասաց Կանդիտը, այդ Պանգլօսն էլ ինձ միշտ մինևնոյն էր ասում. և ես էլ եմ այժմ տեսնում, որ իրաւամէն բան դէպի լաւն է գնում»: Յետոյ նրան խնդրում են վերցնել մի քանի էկիւ. նա վերցնում է այդ դրամը և կամե-

նում է ձեռացագիր տալ, ըայց չեն առնում, և ամենքը նստում են սեղանի շուրջը:

«Դիտէ՛ք, կարծեմ դուք չափից դուրս սիրում էք...»

— Սյո, այո, ես սիրում եմ Կունիգունդին, պատասխանեց Կանդիտը:

«Ո՛չ, վրայ բերեց անծանօթը, — ես ձեզ հարցնում եմ սիրում էք բուլգարների թագաւորին:»

— Ամենեւին, պատասխանեց նա, որովհետեւ կեանքումս չեմ տեսել նրան:

«Խնչպէս, ախար դա ամենասիրելի թագաւորն է. պէտք է նրա կենացը խմել:»

— Ամենամեծ ուրախութեամբ, պարոններ: Նա խմեց:

«Դէհ, բաւական է, ասում են նրան, այժմ դուք բուլղարական ժողովրդի նեցուկը, պաշտպանը և հերոսն էք, ձեր ասպարէզը որոշուած և ձեր փառքը ապահոված է: Սյո խօսքերով նրա տոներին հապցնում են փայտի կոճղեր և ուղարկում են զօրագնդի մէջ ծառայելու: Սյոտեղ նրան ստիպում են աջ ու ձախ դառնալ, լցնել հրացանը, նշան առնել լարձակել, քայլել չինարի նման և վերջապէս քամակին հասցնում են գաւազանով երեսուն հարուած, միւս օրը նոյն պատմութիւնը կրկնում է, ըայց նա արդէն աւելի լաւ էր քայլում և ընդամենը քսան հարուած է ստանում. երրորդ օրը տալիս են նրան տասն հարուած և այդ յառաջագիծութիւնը հրաշքի պէս դարձացնում է ընկերներին:

Շշկուած Կանդիտը չէր կարողանում լաւ ըմբռնել թէ ինչ կերպով նա հերոսների շարքն անցաւ: Մի գեղեցիկ գարնանային օր, նրա խելքին փչեց գնալ զրօսնելու և նա գնաց ուր որ աչքը կտրում էր, կարծելով որ մարդիկն էլ անասունների պէս իրաւունք ունեն իրանց ոտքերով օգտուելու: Նա գեռ երկու վերստ չանցած չորս հատ սաժենանոց հերոսներ վրայ են հասնում, կապում են և տանում բանտ: Նրան իրաւաբանօրէն հարցնում են, թէ ո՞րն է գերադասում արդեօք երեսուն և վեց անգամ ամբողջ գնդի շարքերի միջից անցնելով զրօսնելը թէ միանգամից տառնելու գնդակ ճաղատին ստանալը:

Իզուր նա աշխատում էր համոզել թէ կամքն ազատ է, և թէ նա չի ցանկանում ստանալ ոչ մէկը և ոչ միւսը, վերջ ի վերջոյ ստիպուած եղաւ ընտրութիւն անել յանուն այդ առտուածային պարգևի որ կոչւում է ազատութիւն: Նա վճռեց երեսուն վեց անգամ անցնել շարքերի միջից հարուածներ ստանալով և կարողացաւ երկու այդտեսակ զրօսանք տանել: Գունդը կազմուած էր երկու հազար հոգուց, այնպէս որ նա

ստացաւ չորս հազար հարուած, որից մերկացան նրա բոլոր մկանունքները և ջղերը ծոծրակից մինչև նստելատեղը: Երբոր կամենում էին սկսել երրորդ զբօսանքը, Կանդիտը ցաւից ուժասպառ լինելով, սկսեց խնդրել ինչպէս ամենամեծ ոգորմութիւն որ գոնէ այժմ էլ գլխին խփեն, նրան զիջողութիւն տրին,— աչքերը կապեցին և չոքացրին: Այդ բոլորէին անցնում էր բուլղարացոց թագաւորը և տեղեկացաւ զանահարուողի յանցանքի մասին: Ունենալով հանձարեղ միտք նա հասկացաւ Կանդիտի մասին բոլոր լսածներից, որ դա երիտասարդ մետաքիդիկոս է, որը բոլորովին չի խմանում այս աշխարհի օրէնքները և այդ պատճառով վեհանձնաբար ոգորմեց նրան, որի համար յաւիտեանս կը փառաբանուի բոլոր լրագիրների մէջ մինչև աշխարհիս վերջը, հմուտ վիրաբոյժը Խոռոջացրեց Կանդիտին երեք շաբաթում, Դիոսկորոստի ղեղաղրերի համաձայն պատրաստած սպեղանիներով:

Նոր էր սկսել Կանդիտի մէջքին մի փոքր կաշի դալ և նա ոտքի էր կանգնել երբ բուլղարական թագաւորը պատերազմ սկսեց աւարացոց թագաւորի հետ:

ԳԼՈՒԽ 11

Կանդիտի բուլղարների մօտից փախչելու և յետագայ արկածների մասին:

Ոչ մի բան չի կարող համեմատուել այս երկու զօրքերի գեղեցիկութեան, շքեղութեան և բարեկազմութեան հետ: Փողերը, սրինգները, շեփորները, թմրուկները և թնդանօթները մի այնպիսի ներզաշնակութիւն էին առաջացնում, որ զժոխքումն էլ լսուած չէր: Սկզբում թնդանօթները կոտորեցին վեց-վեց հազար ժարդ ամեն կողմից, ապա հրացանաձգութիւնը ազատեց աշխարհներից ամենալաւը իրան փշացնող ինն կամ տաս հազար անպիտաններից:

Սուրիները ծառայեցին իբրև գոհացուցիչ փաստ մի քանի հազար մարդկանց մահուան. բոլոր սպանուածներն էին մօտ երեսուն հազար հոգի:

Կանդիտը որ սարսափից զոգոյում էր ինչպէս բուն փիլիսոփա, աշխատեց թաքնուել հերոսական ջարդի ժամանակ: Վերջապէս երբ երկու թագաւորներն էլ սկսեցին բանակներում կատարել գոհաբանական ժաղթանքներ նա վճռեց առանձնանալ ուրիշ տեղ, պատճառների և հետեանքների մասին մտածելու: Մեռածների և վիրաւորների կոյտերի վերայից անցնելով

նա հասաւ հարեան գիւղը, որ բոլորովին այրուած էր. սա մի տւարական գիւղ էր որ բուլղարները այրել էին միջազգային իրաւունքի զօրութեամբ: Այստեղ վայր էին թափուած խեղաթիւրուած ծերեր, իսկ նրանց աչքի առաջ մեռնում էին նոցա մոլթոտուած կանայքը, որոնց արիւնաշաղախ կրծքերի մօտ երևում էին դեանին ճգմուած երեխաները. պատուած փոքրերով աղջիկները, որոնց վերայ ռազմական հերոսները իրանց բնական կարիքներն էին դնացրել, պառկած էին վերջին շունչը փչելու մօտ. միւսները կարմիր արիւնով ներկուած հեծեծանքով աղաղակում էին, խնդրելով անցնողներին մեղքնել իրանց: Գետնի վրայ թափթափած էին. ուղեղներ, կտրտած ձեռներ և ոտքեր:

Կանդիտը շտապով փախաւ միւս գիւղը. դա պատկանում էր բուլղարներին և ճիշտ միևնոյն վիճակին էր հասել աւարացուց հերոսներից: Կանդիտը գնում էր բոլոր ժամանակը դողգողացող դիակների կտորների վրայով, աւերակների միջից և վերջապէս իրան տեսաւ պատերազմի դաշտից դուրս, տանելով իր հետ ինչ որ պաշար պարկի մէջ, ոչ մի բոլակ չմոռանալով Կունիգունդին: Երբ որ նա հասաւ Հօլանդեա, նրա պաշարը հատաւ, բայց նա լսել էր որ այս երկրում բոլորը հարուստ և բոլորը բարի քրիստոնեաներ են, և չէր կասկածում, որ կը գտնի այդտեղ այնպիսի լաւ ընդունելութիւն, որպիսին չունէր և Բարօնի դղեակում, Կունիգունդայի գեղեցիկ աչքերի համար արտաքրտուելուց առաջ: Նա խնդրեց ողորմութիւն մի քանի ծանրաբարոյ մարդկանցից, որոնք բոլորն էլ պատասխանեցին նրան, որ եթէ նա կը շարունակի պարապել այդ արհեստով, այն ժամանակ նրան կը դնեն ուղղիչ տանը, որտեղ նրան խելքի կը բերեն:

Այն ժամանակ նա դիմեց մի մարդու, որը նոր էր որ մեծ բազմութեան առաջ մի ամբողջ ժամ լսօտում էր ողորմածութեան մասին: Այս մարդը ծուռ-ծուռ նայեց նրա վրայ և տապ. «Ի՞նչ էք ուղում, դուք արդար գործի կոզմն էք»:—«Ամեն դործ էլ արդար է որովհետև ամեն բան ունի իր պատճառները և բոլոր պատճառները ունեն իրանց հետեանքները,—համեստօրէն պատասխանեց Կանդիտը,—ամեն բան իրար հետ կապուած է և ամենքը տանում են դէպր լաւն: Երևում է հարկաւոր էր որ ինձ դուրս անէին Կունիգունդի մօտից, շարքի միջից քշէին, իսկ այժմ պէտք է ողորմութիւն խնդրեմ մինչև սովորեմ աշխատել, այս բոլորը ուրիշ տեսակ չէր կարող լինել:»—«Սիրելիս, գործը նորանուէմն է,—ասաց ճարտասանը,—հաւատաւոր ես որ Փափը սուտ Քրիստոսն է»:—«Ձեմ լսել,—պատասխանեց Կանդի-

տը. բայց Սուտ Բրիստոս է նա թէ ոչ, միայն թէ ես հաց չունիմ:»
«Դու արժանի չես հաց ուտելու, — առաջ նրան ճարտասանը. —
«Կորիւր անգործ ծոյլ, կորիւր, անպիտան, չհամարձակուես ոչ
մի ժամանակ ինձ մօտենալ»: Ճարտասանի կլնւր, պատուհանից
նայելով և լսելով որ անծանօթը կասկածում է թէ Փափը Սուտ
Բրիստոս է, նրա գլխին թափեց լիքը... Ո՛հ երկինք ինչպիսի
ծայրայեղութեանց է հասնում տիկիներէրի բուռն ջերմեռանդու-
թիւնը դէպի կրօնը:

Մի չմկրտուած, բարի անարարտիստ ժակ անունով, տե-
սաւ ինչպէս խիստ և անարժան կերպով վարուեցին ընկերի,
երկոտնանի էակի հետ, որ փետուրներ չունի բայց հոգի ու-
նի. նա բերեց նրան իր մօտ, մաքրեց կեղտերը, տուեց նրան
հաց և գարեջուր, ընծայեց 2 ֆլօրին և ուղղւո՞ւմ էր մինչև ան-
գամ սովորեցնել նրան իր գործարանում գործել պարսկական
կտորներ, որոնք պատրաստուած են Հօլլանդիայում: Կանգիտը
քիչ ֆնաց ընկնէր նրա ոտքերը և աղաղակեց. — «Պանգլոս վար-
ժապետը ուղիղ էր տեսնում որ ամեն բան դէպի լաւն է գնում
այս աշխարհում, որովհետեւ ինձ անհամեմատ աւելի է շարժում
ձեր մեծահագուստիւնը, քան սե թիկնոց հագնող պարոնի և
նրա կնոջ քարասրտութիւնը»:

ԳԼՈՒԽ IV

Կանգիտի հանդիպում է իր նախկին փրկիսոփայութեան ուսու-
ցիչ զոկտոր Պանգլոսին և թէ դրանից ի՞նչ դուրս եկաւ:

Կանգիտը յաղթահարուած աւելի խղճահարուածիւնից քան
սաբասափից տուեց այդ զարհուրելի թափառաշրջիկին երկու
ֆլօրինը որ ստացել էր բարի անարարտիստ ժաքից: Այլան-
դակ ժարդը անքթիթ նայեց նրան և ողբալով փաթաթուեց
նրա վզովը: Կանգիտը վախեցած դուրս պրծաւ նրա ձեռքից:
Աւանդ, տասց հաշմանդամը, աղքատին միթէ՞ դուք չէք ճանա-
չում՝ ձեր Պանգլոսին, որին այնքան սիրում էիք: «Այս ի՞նչ
եմ լսում, այդ դժոք էք սիրելի ուսուցիչ, դուք այդ զարհու-
րելի դրութեան մէջ, ի՞նչ պատահեց ձեզ, ինչո՞ւ դուք թողիք
դղիւղներից ամենագեղեցիկը, ի՞նչպէս է Կունիգուդան այդ
գեղեցկութեան մարդարիտը, այդ բնութեան արտագրութիւն-
ներից ամենահրաշալիին»: «Ո՛հ, չեմ կարող ասել, հեծեծեց
Պանգլոսը»: Կանգիտը Պանգլոսին տարաւ անարարտիստի գոմը,
որտեղ նրան հաց տուեց ուտելու և երբ Պանգլոսը ուժի եկաւ,
դարձեալ հարցրեց. «Ի՞նչ ի՞նչպէս է Կունիգուդան»: — «Մեռաւ»,

պատասխանեց փրկիսփան: Պանգլոսսը նրան ուշքի բերեց, հոտ քաշել տալով գարշիլի քացախից, որ պատահմամբ զոտու գոմում, Կանդիտն աչքերը բացեց: «Կունիզունգան մեռաւ, ախ, աշխարհներից ամենալաւը ճրտեղ ես: Ինչ՞ու նա մեռաւ, նրանից արդեօք որ ինձ կեցիր տալով դուրս արին նրա հօր ամենագեղեցիկ գղեակից»:—«Ոչ, պատասխանեց Պանգլոսսը, բուլղարական զինւորները նրա փորը ճղեցին, առաջուց բռնաբարելով նրան մինչև վերջին աստիճանի հնաբաւորութիւնը. նրանք ճղեցեցին նոյն իսկ բարոնի գլուխը, որը կամենում էր պաշտպանել նրան, և կտոր-կտոր արին իշխանունուն. իմ անբաղդ սանը ենթարկուեց բոլորովին նոյն վիճակին ինչ որ նրա քոյրը, իսկ ինչ վերաբերում է ամբողջին, բարը քարի վրայ չմնաց. —շտեմարանները, ոչխարները, բազերը, ծառերը—բոլորը ոչնչացրին, բայց մեր վրէժը լուծուեցաւ, որովհետև աւարները նոյն ձևով վարուեցին հարեան կալուածքում, որ պատկանում էր բուլղարական Բարոնին:

Այս պատմութիւնից յետոյ Կանդիտը կրկին ուշագնաց եղաւ. բայց նորից խելքի գալով և ամեն բան ասելուց յետոյ ինչ որ վայել է այս տեսակ դէպքերում, հետաքրքրուեց Պանգլոսսի այդքան ողորմելի վիճակի պատճառների և հետեանքների և նոյնպէս հոգացուցիչ փաստերի մասին: «Աւանդ, ասաց իմաստունը,—սէրը, սէրը մարդկային ցեղի մխիթարիչը, տիեզերքի պահապանը, բոլոր զգայուն էակների հոգին, քնքոյշ սէրը»: Աւանդ ասաց Կանդիտը, ես էլ ճանաչեցի սէրը, սրտերի թագունուն, մեր հոգիների հոգուն, նա նուիրեց ինձ միայն մի համբոյր, և քսան քացի քամակիս: Բայց ի՞նչպէս կարողացաւ այդ չափ գեղեցիկ պատճառը ձեր մէջ յառաջացնել այդքան գարշիլի հետեանքներ:

«Ո՛վ իմ թանկագին Կանդիտ,—պատասխանեց Պանգլոսսը, դուք ճանաչում էիք Պակետտին, մեր օդոստափառ իշխանունու գեղեցիկ աղախնուն. նրա զրկում ևս ճաշակում էի եղեմական զուարճութիւն, որոնք ծնեցրին դժոխային տանջանքներ և որոնք այժմ ինձ չարչարում և խռտանդում են: Նա վարակուած էր և դուցէ այժմ մեռած է զբանից: Պակետտան ստացել էր այդ ընծան մի շատ գիտնական ֆրանցիսկեան կրօնաւորից, որը իր կողմից եթէ աղբիւրը փնտռելու լինինք, ստացել էր մի պառուս կոմսունուց, կոմսունին ստացել էր հեծեալազօրքի կապիտանից. կապիտանը մարկիզունուց, մարկիզունին մանլաւիկից, մանլաւիկը եղուիտից իսկ եղուիտը դեռ փոքրաւոր եղած ժամանակ ժառանգաւոր ուղիղ գծով Բրիտանիոյ Կո-

լուսմբոսի ուղեկիցներին: Իսկ ինչ վերաբերում է ինձ, ես նրան ոչ ոքի չեմ տալ, որովհետև շուտով կը մեռնեմ:

Այդ ինչ ազգաբանութիւն է, Պանգլոսս, աղաղակեց Կանդիտը:—Արդեօք նոյն ինքն սատանան չէ՞ դրա նախահայրը: Ո՛հ, ոչ, պատասխանեց մեծ մարդը.—սա մի անհրաժեշտ համեմունք է մեր ամենալաւ աշխարհում, ըստ որում եթէ Քրիստափոր Կոլումբոսը չստանար ամերիկական կղզիներից մէկում այս հիւանդութիւնը, որը թունաւորում է անցողութեան աղբիւրը, յաճախ բոլորովին ոչնչացնում է նրան և աւելնյայտնի հակառակում է բնութեան մեծ նպատակին, մենք չէինք ունենալ ոչ շոկոլադ և ոչ կաշենիլ. նկատենք նոյնպէս որ մեր մայրցամաքում այս հիւանդութիւնը աստուածաբանական վէճերի նման, բացառապէս միմիայն մեկ է յատուկ: Թուրքերը, հնդիկները, պարսիկները, չինացիք, սիամցիք, ճապոնացիք դեռ չեն ճանաչում նրան, բայց բաւական զօրեղ պատճառ կայ որ նրանք ևս ճանաչեն նրան մի քանի դար յետոյ *): Այս յուսով նա մեր մէջ զարմանալի յառաջագիմութիւններ է առնում, մանաւանդ ահագին զօրաբանակներում որ բաղկացած են քաջարի և բարեկիրթ ձրիակերներից, որոնք վճռում են տէրութիւնների վիճակը. տեսնելով երկու հրեանուն հազարանոց զօրաբանակներ, մէկ-մէկու զիմաց պատերազմական զիւրք բռնած, հաւատացած եղէք որ ամեն կողմից կարելի է գտնել քսան հազար սիֆիլիսով վարակուածներ»:

«Չարմանալի է, ասաց Կանդիտը, բայց այնուամենայնիւ ձեզ հարկաւոր է բժշկուել»:—«Բայց ինչպէս անել այդ, հարցրեց Պանգլոսը, ինձ մօտ ոչ մի գրօշ չկայ, բարեկամ, և բոլոր երկրագնդի վրայ չի կարելի արիւն թողնել և ոչ գրիս դրնել առանց վճարելու իր գրպանից, կամ առանց խնդրելու որ ուրիշը վճարի քո փոխանակ: Այս խօսքերը ստիպեցին Կանդիտին դիմելու հետևեալ միջոցին. նա ընկաւ բարեգործ անարարտիստ Ժակի-նոքերը, և այնպէս սրտառու լինելով նկարագրեց իր բարեկամի դրութիւնը, որ բարեհոգի մարդը առանց երկար մտածելու ապաստան տուեց իր մօտ դօկտօր Պանգլոսին և սկսեց բժշկել իր հաշուով: Բժշկուելիս Պանգլոսը կորցրեց միմիայն մի աչքը և մի սկանջը: Նա լաւ էր գրում և հիսնալի զիտէր թուաբանութիւն: Անարարտիստ Ժակը նրան դարձրեց իր հաշուապահը: Նրկու ամսից յետոյ, վաճառականական գործերովն Լիսսաբօն գնալու կարիք ունենալով, նա տարաւ իր նաւով

*) Այժմ այս ախտը անյայտ է միմիայն կենդրոնական Աֆրիկայում և իսլանդիայում: Ծան. Ռուս. Թարգմանչի.

կրկու փիլիսոփաներին: Պանգլոսը նրան բացատրում էր, որ ամէն բան այնպէս լաւ է որ աւելի լաւ չէր կարող լինել: Ժակը չէր համաձայնում: «Ես հաւատացած եմ—ասաց նա, որ մարդիկ մասամբ խեղաթիւրել և ապականել են իրանց բնութիւնը, որովհետեւ գայլ չեն ծնուած և գայլեր են դառել:»

«Աստուած չէր տուել նրանց ոչ թնդանօթներ և ոչ սուխններ, բայց նոքա շինեցին թնդանօթներ և սուխններ միմիանց կոտորելու համար, սնանկութիւնն էլ նոքա մտածեցին, նոյնպէս և արգարադատութիւնը, որը կողոպտում է սնանկացողների ստացուածքը, որ պարտատէրերին խաբի:» «Այդ բոլորն արհրաժեշտ է, պատասխանեց բերանը ծոմոտած զօկտօրը, մասնաւոր դժբաղդութիւններից կազմուած է ընդհանուրի բարիքը: այնպէս որ ինչքան շատ են մասնաւոր դժբաղդութիւնները այնքան բարձր կը լինի ընդհանուրի բարօրութիւնը:» Մինչդեռ նրանք վիճում էին երկինքը սևացաւ, քամին սկսեց փչել բոլոր չորս կողմերից, և նաւը բռնուեց զարհուրելի փոթորկից Լիսարօնի նաւահանգստի առաջ:

ԳԼՈՒԽ V.

Փոթորիկ, նաւակոծութիւն, երկրաշարժ և ճակատագրի բերմունքը զօկտօր Պանգլոսսի, Կանգիտի և անաբապտիստ Ժակի վերաբերութեամբ:

Նաւորդների կէսը հիւանդացաւ և մեռաւ անտանելի տանջանքներից, որ նաւի կողքի տատանումը ենթարկում է մարդու ջղերին և մարմնի բոլոր հիւթերը թափելով հակառակ կողմից գլուխ, այն գրութեան էր հասնում որ նրանք ոյժ էլ չունէին վտանգից վախենալու: Միւս կէսը ազդակում և աղօթում էր: Առաջատները պատառոտուեցին, կայմերը կոտորտուեցան և նաւը խորտակուեց: Ով կարող էր աշխատում էր, բայց ոչ ոք ոչինչ չէր հասկանում ոչ ոք չէր հրամայում: Անարարտիստը տախտածածի վրայ կանգնած մի քիչ օգնում էր նաւը կառավարելուն: Մի գայլացած նաւաստի այնպէս հրեց նրան որ նա ընկաւ յատակի վրայ, բայց ինքը նաւաստին ուժեղ հարուածից կորցրեց հաւասարակշռութիւնը և նաւից ընկաւ զլսիվայր գէպի ցած: Նա կախուեց բռնելով կոտրած կայմից:

Բարի ժաքը վրայ հասաւ նրան աղատելու և օգնեց նրան նաւի վրայ բարձրանալու, բայց ոյժով քաշելիս ձեռքը նաւից պոկ եկաւ և ընկաւ ծովը նաւաստիի աչքի առաջ, որը թողեց նրան խեղդուելու, մի հայեացքի անգամ նրան չարժանացնե-

լով: Կանգիտը մօտենում է և տեսնում իր բարերարին, որը մի բույս էր եկաւ ջրի երեսը, և իսկոյն դարձեալ կուլ զնաց ալիքներին ընդ միշտ: Նա կամենում է նրա յետևից ընկնել ծովը. բայց փիլիսոփա Պանգլոսը Նրան յետ է պահում, ապացուցանելով որ Լիսսարոնի նաւակայանը հէնց նրա համար էր շինած որ այդ անարարտիստը նրա մէջ խեղդուի: Մինչդեռ նա այս բանը à priori ապացուցում էր, նաւը ճեղքուեց և բոլորը խեղդուեցին բացի Պանգլոսից, Կանգիտից, և դազանաբարոյ նաւաստիից, որը խեղդեց բարեգործ անաբապտիստին: Այն անպիտանին յաջողուեց դուրս լողաց ավել, որտեղ ալիքները մի տախտակի վրայ դուրս էին բերել Պանգլոսին Կանգիտի հետ:

Մի քիչ ուշքի գալով նրանք ուղևորուեցին Լիսսարոն: Նրանց մօտ գտնուեց մի քիչ փող, որով նրանք յոյս ունէին, փոթորկից ապաստուելով, ապաստուել և սովամահ լինելուց:

Դեռ քաղաք չմտած, մինչդեռ նրանք ողբում էին իրանց բարերարի մահը, զգացին որ գետինը իրանց ստքերի տակ տատանւում է: Փոթորկալից ծովը նաւահանգստում բարձրանալով կոտորատում էր խարխալ գցած նաւերը: Բոցը և մոխիրը մրրկապտոյտ լինելով ծածկում էին փողոցներն ու հրապարակները. տները քանդւում էին, կառուիններ կործանւում էին, հիմքերը քայքայւում էին, երեսուն հազար ընակիչներ զանազան հասակի և սեռի ճխուղեցին աւերակների տակ մնալով: Նաւաստին հայհոյելով և շրջաւազներով ասաց լաւ դարկուածք (կողոպտւում) կը լինի: «Բայց հետաքրքիր է իմանալ, արդեօք ի՞նչ տեսակ դոհացուցիչ փաստ կարող է ունենալ այս օտարոտի երևոյթը», նկատեց Պանգլոսը: «Սա աշխարհիս վերջն է» բացականչեց Կանգիտը: Նաւաստին յանդուգն վստահութեամբ կեանքը վտանգելով անյապաղ մտաւ աւերակների մէջ փող փնտռելու, գտաւ, առաւ հարբեց, քնեց և զարթնելով զնեց առաջին տեսած աղջկայ սէրը, որը պատահեց նրան բանդուած տների աւերակների վրայ դիակների և մեռնողների մէջ: Պանգլոսը նրա թեքից քաշելով ասաց «բարեկաւ, լաւ է՛ դուք անպատում էք համաշխարհային բանականութիւնը: Այսպիսի ժամանակ»... «Իրողը տանի, պատասխանեց նա, ես նաւաստի եմ, Բատաւիայում ծնուած, չորս անգամ զնացել եմ Ճափոնիա և չորս անգամն էլ խաչելութիւնը ոտնակոխ եմ արել. համա դու էլ մարդ գտար քո համաշխարային բանականութիւնդ աչքը կոխելու»:

Կանգիտը վիրաւորուած քարի կտորներով պառկել էր փողոցում, աւերակների զանազան բեկորներով ծածկուած: Ա-

ւաղ, ասաց նա Պանգլոսին, մի քիչ գինի և իւղ հասցրէք ինձ, թէ չէ ես մեռնում եմ:—Այս երկրաշարժը նոր բան չէ, պատասխանեց Պանգլոսը, անցեալ տարի Ամերիկայի Լիմա քաղաքը ճիշտ նոյնանման երկրաշարժի ենթարկուեց. միանման պատճառները միանման հետևանքներ են յառաջ բերում. հաւանական է որ Լիմայից-Լիսաբոն ստորերկրեայ ծծմբային անցք կայ: «Սյո, դա շատ ճշմարտանման է պատասխանեց Կանգլիտը, բայց ի սէր Աստուծոյ, տուէ՛ք ինձ մի քիչ իւղ և գինի»: Ի՞նչպէս թէ ճշմարտանման է, բացականչեց փիլիսոփան, ես հաստատում եմ, որ այդ փորձով իմացուած բան է»: Կանգլիտը ուշքից գնաց: Պանգլոսը նրան ջուր բերեց, ամենամօտ աղբիւրից:

Միւս օրը աւերակների վրայ թափառելիս, նրանք մի քիչ ուտելիք դտան և փոքր ինչ վերականգնեցին իրանց ոյժերը: Յետոյ նրանք սկսեցին օգնութիւն հասցնել կենդանի մնացած բնակիչներին: Նրանց ձեռքով ազատած մի քանի քաղաքացիներ կերակրեցին նրանց այգալիսի հանգամանքների մէջ բաւարար համարուող ճաշով, ուղիղ է ճաշը տխուր էր անցնում, որովհետեւ խօսակիցները իրանց կերած հացը արտասուքով էին թրջում, բայց Պանգլոսը մխիթարում էր, հաւատացնելով որ ուրիշ կերպ չէր կարող լինել: «Ըստ որում, ասում էր հա, ոչինչ չի կարող լինել աւելի լաւ քան ինչ որ կայ. ըստ որում եթէ Լիսաբոնի տակ հրաբուխ կայ, հետեաքար հա ուրիշ տեղ չէր կարող լինել, ըստ որում առարկաները չեն կարող ուրիշ կերպ լինել քան որ են. ըստ որում ամենայն ինչ գեղեցիկ է»:

Մի սեպտեմբերին կվիլիգիայի պաշտօնեայ, որ նրանց մօտ նստած էր այդ խօսքերի վրայ քաղաքավարի կերպով դարձաւ դէպի նա.

«Պատուելի պարոն, ըստ երևոյթին դուք չէք հաւատում սկզբնական մեղքին, որովհետեւ եթէ ամեն բան դէպի լաւն է գնում, ուրեմն չկայ ոչ մեղքի մէջ ընկնել և ոչ պատիժ:»

«Ոո՞նքար՝ յարգանքով խնդրում եմ ներողութիւն ձեր գերազանցութիւնից, աւելի քաղաքավարի պատասխանեց Պանգլոսը. մարդու մեղանչելը և նրա անիծուիլը, անհրաժեշտ էին աշխարհներից ամենալաւի մէջ»:—«Ասէ՛լ է թէ դուք մերժում էք կամքի ազատութիւնը, հարցրեց ինկվիզիտօրը:» «Համարձակում եմ նկատել ձեր գերազանցութեանը, որ ազատութիւնը միացած է անպայման անհրաժեշտութեան հետ. ըստ որում անհրաժեշտ էր որ մենք ազատ լինէինք, ըստ որում նախասահմանեալ կամքը...—Բայց այստեղ ինկվիզիտօրը գլխով արեց իր սպասաւորին, որը մատուցուած էր նրա համար պօրտովէյն կամ օպօրտօ»:

ԳԼՈՒԽ VI.

Երկրաշարժը արգելելու համար սարքած հիանալի աւտո-դա-ֆէի
և Կանգիտի կերած քեօթակի մասին:

Երկրաշարժից յետոյ, որ Լիսասարօնի երեք—չորրորդ մասը քանդուեց, տեղական իմաստունները վճռեցին, որ քաղաքը վերջնական կործանումից ազատելու համար ամենալաւ միջոցն է, ժողովրդի համար աւտո-դա-ֆէյ գեղեցիկ տեսարան ներկայացնել: Կօիմբրի համալսարանը համոզուած էր, որ հանդարտ կրակի վերայ մի քանի մարդկանց հանդիսաւոր տյրելը ամենաճիշտ միջոցն է գետնի սատանում արգելելու:

Այս նպատակով բռնեցին մի լիակայեցու, որին մեղադրում էին ոտնամօր վրայ պսակուած լինելու մէջ, և երկու պօրտուգալացու, որոնք կերել էին խոզի ճարպով պատրաստած վառիկներ, բայց ճարպը թողել էին. ճաշից յետոյ կապեցին զօկտօր Պանգլոսսին և նրա աշակերտ Կանգիտին, առաջինին խօսելու և երկրորդին համակրութեամբ լսելու համար: Նրանց գցեցին ամէն մէկին առանձին—ցուրտ նկուղներ լի մէջ. որտեղ արեղակը երբեք չէր կարող նրաջ անհանգիստ անել: Ութ օրից յետոյ նրանց վրայ կպցրին սան-բէնիտօ իսկ զուխները զարգարեցին թղթէ կնկուղներով: Կանգիտի հազցրած կապոցի և գլխարկի վերայ նկարուած էին հրեղէն լեզուներ ծայրերը գէպի ներքև և անպոչ ու տոանց ճիրանների սատանաներ, իսկ Պանգլոսսի վերայ սատանաները պոչաւոր և ճիրաններով էին, իսկ հրեղէն լեզուները գէպի վեր էին դարձրած: Այսպէս զգեռուաւորուած նրանք հանգիստաւոր մուտք գործեցին, լսեցին մի շատ սրտառու ըարոզ և հիանալի ութնաձայն երգեցողութիւն: Այս երգի եղանակով Կանգիտին գորսեցին երգի տակտը պահպանելով, բիսկայեցուն և խոզի իւր սիրող երկուսին այրեցին, իսկ Պանգլոսսին հակառակ ինկվիզիցիայի ձէսերին կախաղան բարձրացրին: Այդ նոյն օրը երկիրը զարծեալ շարժուեց սարսափելի գորգիւնով:

Կանգիտը զարհուրած, տանջուած, արնաշաղախ, խելքը կորած և սարսափահար դողալով ինքն իրան մտածում էր այսպէս. «Է՛, եթէ սա ամենալաւ աշխարհն է, բա մնացածներն ինչպէս են: Էլի թող ինձ ծեծէին, ինձ առաջին անգամը չէ, ես արդէն բուլղարներ լծաւ մի անգամ կերել եմ, բայց ով իմ թանկագին Պանգլոսս, աշխարհիս ամենամեծ փրկսփանն, Լինչ սե օր էր որ ես քեզ տեսայ կախաղան բարձրանալիս, այդ ով

գիտէ թէ ինչո՞ւ համար: Ո՞վ իմ թանկագին սնարարդիստ, մարդկանցից ամենալաւը: Մի՞թէ դու պէտք է անպատճառ հէնց նաւահանգստի մէջ խեղդուէիր: Ո՞վ Կունիգուդոս, աղջկների մարգարիտը, մի՞թէ հարկաւոր էր որ քո փորդ պատռէին:»

Քարողից, ծեծուելուց, արձակուածից և օրհնութիւնից յետոյ նա հաղիւ ոտի վերայ կանգնելով մի կերպ քաշ էր գալիս երբ նրան մօտեցաւ մի պառաւ և ասաց.

«Արի անցիր, որդեակ, և հետեիր ինձ:

ԳԼՈՒԽ Vll.

Թէ ինչպէս պառաւը խնամեց Կանդիտին և ինչպէս գտաւ նա իր սիրոյ առարկան:

Կանդիտը չարիացաւ, բայց հետեւելով պառաւին մտաւ մի խրճիթ, որտեղ պառաւը տուեց նրան սրտակով մի ինչ որ դեղ, մարմինն քսելու համար, բերեց ուտելիք և ըմպելիք և յոյց տուեց համեստ և բաւականին մաքուր անկողին, որի մօտ դարսած էին բոլոր հարկաւոր շորերը: «Կերէք, խմէք, բնեցէք, — ասաց նա, — և թող փրկէ, աղատէ քեզ — Աստուծի սուրբ Աստուածածինը, Պաղուսնի սուրբ Անտոնը և Կոմբոստելի սուրբ Յակոբ բաճանայապետը: Վաղը ես կը գամ քեզ մօտ»: Կանդիտը ապշած իր տեսած և քաշած բաներից, մանաւանդ պառաւի բարեսրտութիւնից, ուզում էր համբուրել նրա ձեռքը: «Դուք ինձանից չպէտքէ շնորհակալ լինէք, — ասաց պառաւը, — վաղը ես դարձեալ կը գամ: Դեղը քսիր, հաց կեր և քնիր»:

Չնայելով իր բոլոր դժբաղտութիւններին, Կանդիտը կերաւ և քնեց: Միւս օրը պառաւը բերեց նրան նախաճաշ, նախեց մէջքը և ուրիշ դեղ քսեց: Ապա բերեց ճաշը, երեկոյեան դարձեալ եկաւ և բերեց նրան ընթրիք: Հետեալ օրը միկնոյն բանը կրկնուեց: «Ո՞վ էք դուք, — հարցրեց նրան Կանդիտը. — ձով ձեզ ներշնչեց այդպիսի բարեսրտութիւն, ի՞նչով ես կարող եմ ձեզ վարձահատոյց լինել»: Բարի պառաւը, բնաւ մի խօսք էլ չէր պատասխանում: Երեկոյեան եկաւ առանց ընթրքի Լոուիթեամբ հետեցէք ինձ», ասաց պառաւը նրան: «Նա, Կանդետի թէն ընկած դնաց նրա հետ դաշտի միջով մօտ քառորդ մղոն. նրանք մօտեցան այգիներով և արխերով շրջապատած մի առանձնացած տան:

Պառաւը ձեծեց տան փոքրիկ դուռը, որը իսկոյն բաց

արին և նա գաղտնի սանդուխներով տարաւ Կանդիտին մի ոսկեղոծած առանձնասենեակ, նստեցրեց նրան մետաքսեայ բազմոցի վրայ, դուռը փակեց և հեռացաւ: Կանդիտն սկսեց կասկածել թէ այս բոլորը երազ կը լինի: Նրա ամբողջ կեանքը թւում էր նրան մի զարհուրելի բան, իսկ ներկայ բոլորն մի քաղցր տեսիլք: Պառաւ շուտով վերագարձաւ, դժուարութեամբ պահելով ընկնելուց մի մեծաշուք և վրդովմունքից դողացող կնոջ, որ փայլում էր թանկագին բարեբով և ծածկուած էր քօղով: «Վերցրէք, քօղը», — ասաց պառաւ Կանդիտին: Երբտասարդը մօտենում է, անվստահ ձեռքով բարձրացնում քօղը: Ի՞նչ անսպասելի հանդիպումն, միթէ սա Կունիգունդան է, այո՛ իսկ և իսկ նա է, Կանդիտն ուժասպառ է լինում, չի կարողանում մի խօսք անգամ արտասանել և ընկնում է նրա ոտքերը: Կունիգունդան ընկնում է բազմոցի վրայ: Պառաւ նրա վրայ սրտկեց ուշքի բերող ոգիներ, նրանք զգաստացան և սկսեցին խօսել, սկզբում լուռւմ էին միմիայն կցկտուր խօսքեր, հարցեր և պատասխաններ, հառաչանքներ արտասունքներ, բացականչութիւններ: Պառաւ խորհուրդ է տալիս նրանց աւելի քիչ աղմուկ հանել և թողնում է սուսնաձին:

«Միթէ այդ դուք էք, դարձաւ Կանդիտը Կունիգունդին. — դուք կենդանի էք, և ես ձեզ Պորտուգալացիւնն եմ տեսնում. ուրեմն ձեզ չեն բռնարարել և ոչ ձեր փորը պատուել, ի՞նչպէս ինձ հաւատայնում էր փրկւո՞ւփայ Պանգլոտը»: «Այդ բոլորն ճիշտ է, — ասաց գեղեցիկ Կունիգունդան, — բայց այդպիսի դէպքերը միշտ մահառիթ չեն լինում»: «Բայց ձեր հայրը և մայրը, միթէ նրանք սպանուած են»: «Դժբաղեաբար, այո՛, պատասխանեց Կունիգունդան ողբալով»: «Իսկ եղբայրդ»: «Նոյնպէս սպանուած է»: «Բայց ի՞նչ դէպքով դուք ընկաք Պորտուգալիա, ի՞նչպէս դուք իմացաք որ ես այստեղ եմ, և ի՞նչ օտարոտի պատահմունքով ինձ բերին այս տունը: «Ես ամեն բան ձեզ կը պատմեմ, — պատասխանեց Կունիգունդան, — բայց սուաջուց ուղում եմ լսել ձեր պատմութիւնը այն վայրկենից, երբ դուք ինձ տուիք մի անմեղ համբոյր և փոխարէնն ստացաք քացիներ: Կանդիտն հնազանդուեց ամենախտրին յարգանքով թէ և նա յուզուած էր, և թէպէտ նրա ձայնը դողում էր և մէջքը դեռ ցաւում էր, բայց պատմեց նրան բոլորովին պարզսրտութեամբ ամեն բան, ինչ որ հրաժեշտի վայրկեանից յետոյ նրա գլխովն անցել էր: Կունիգունդան աչքերը դէպի հրկինք բարձրացրեց, ողբաց բարի անարարտիստի և Պանգլոտի մահը և երբ որ Կանդիտը վերջացրեց, նա սկսեց իր պատմութիւնը:

Կանգիտը լսում էր նրան առանց մի խօսք փախցնելու և բոլոր ժամանակ կլանում էր նրան աչքերով:

ԳԼՈՒԽ VIII

Կունիգոունդի պատմութիւնը:

Ես անկողնում պառկած և խորը քնած էի երբ երկինքը կամեցաւ ուղարկել բուլղարներին մեր գեղեցիկ Տունդեր-Տին-Տրոնկ ամրոցը: Նրանք մորթեցին հայրիկիս և եղբօրս, կտոր-կտոր արին մայրիկիս: Յաղթանգամ 6 ֆուտ հասակով բուլղարը, տեսնելով որ զարհուրելի տեսարանից ես ուշադնաց եղայ, սկսեց ինձ բռնաբարել: Այս բանը ինձ սթափեցրեց, ես ուշքի եկայ, սկսեցի աղաղակել, կծոտել, ճանկոտել, ուղում էի եղունգներովս վիթխարի բուլղարի աչքերը բնահան անել: Ես չգիտէի որ իմ հօր ամրոցում բոլոր պատահածները—սովորական բաներ են: Չարագործը մի դանակի հարուած հասցրեց ձախ կողքիս, որտեղ մինչև այժմ նշանը կայ»: «Աւաղ, յոյս ունեմ որ կը տեսնեմ նշանը»,—ասաց միամիտ Կանգիտը: «Կը տեսնէք, պատասխանեց Կունիգոունդան», բայց շարունակեց: «Շարունակեցէք».—ասաց Կանգիտը:

Եւ նա շարունակեց. «Եկաւ բուլղարացի կապիտանը և տեսաւ ինձ ամրոցովին արեան մէջ: Զինուորը շարունակում էր իր զբաղմունքները: Կապիտանը զայրացաւ այդպիսի տնտրականքի դէմ և սպանեց նրան ինձ վրայ: Յետոյ նա հրաժայեց կապել վէրքս և գերի տարաւ ինձ իր սենեակը: Ես լուսնում էի նրա շապիկները, որոնք շատ բիչ էին և կիւրակուր էի պատրաստում: Պէտք է խոստովանուել, որ նա ինձ գտնում էր շատ սիրուն, և ես էլ իմ կողմից չեմ կարող չասել, որ նա հիանալի կազմուածք ունէր: Նրա կաշին սպիտակ և քնքոյշ էր, բայց նա խելօք չէր, և փիլիսոփայ լինելուց շատ հեռու էր, իսկոյն երևում էր որ նրան դոկտոր Պանգլոսը չէր կրթել: Երեք ամսից յետոյ, երբ նա ծախսեց բոլոր փողերը և ես նրան ձանձրացրի, նա ինձ ծախեց Դօն-Դասքար անունով մի ջնուղի, որը առևտուր էր անում Հոլլանդիայում և Փորթուգալիայում և սաստիկ սիրում էր կանանց: Այս ջնուղը, սիրահարուեց ինձ վրայ բայց չկարողացաւ յաղթահարել ինձ: Նրան ես աւելի լաւ կարողացայ ընդգիմանալ բան բուլղարացի զինուորին: Առհասարակ մի անգամ միայն կարելի է բռնաբարել պատուաւոր կնոջ, բայց գրանից նրա առաքինութիւնը աւելի կը պնդի: Իրան վրայ սիրահարեցնելու համար ինձ Սեպտեմբեր, 1906.

Ջնուղը բերեց այս ամարանոցը, որ դուք տեսնում էք: Մինչև այդ ժամանակ ես կարծում էի որ աշխարհումս Տոնդեր-Տին—Տրոնի ամրոցից դեղեցիկ բան չկայ, բայց այժմ կարծիքս փոխեցի»:

«Մի անգամ մեծ ինկվիզիտորը տեսաւ ինձ պատարագի ժամանակ, նա ուշի-ուշով նայեց վրաս և հրամայեց իմաց տալ ինձ թէ ուզում է հետս խօսել մի դադարի գործի մասին: Ինձ տարան նրա պալատը և ես նրան յայտնեցի իմ ծագումը, նա ինձ ցոյց տուեց թէ ինչ աստիճան իմ կոչմանս անվայել է մի խորայնլացու պատկանելը: Դոն-Իսաքարին նրա կողմից առաջարկուեց թողնել ինձ, գիջելով նորին բարձր-սրբազնութեանը: Բայց որովհետեւ Դոն-Իսաքարը արքունի գանձապետ (պալատական բանկիր էր) և դիրքով մարդ էր, այդ պատճառով նա այդ բանը լսել անգամ չէր ուզում: Ինկվիզիտորը սպառնաց նրան «առևտո-դա-Ֆէ»ով:

Վերջապէս մեր Ջնուղը սիսիկեց և պայման կապեց, որի համաձայն տունը և ես պէտք է նրանց մէջ հասարակաց լինէինք: Ջնուղին ընկաւ երկու-շարթի, չորեքշարթի և շարաթի օրերը, իսկ ինկվիզիտորին շարաթուայ միւս օրերը: Ահա վեց ամիս է արդէն որ այդ պայմանը կապուած է: Գործը առանց կռուի զլուխ չեկաւ: Ժինչև այժմ էլ չեն կարողանում վճռել թէ թր ուխտին է պատկանում շարաթ գիշեր լոյս կիրակին, հին թէ նոր: Ասենք մինչև այժմ ես երկուսին էլ դիմադրել եմ, և կարելի է հէնց այդ պատճառով էլ նրանք չեն դադարում ինձ սիրելուց:

«Վերջապէս երկրաշարժի սարսափը փարատելու և Դոն-Իսաքարին հեռացնելու համար, նորին բարձր սրբազնութիւն պարոն ինկվիզիտորը բարուոր գատից տօնել առևտո-դա-Ֆէ: Նա ինձ պատուեց հրաւիրելով այդ տեսարանին ներկայ լինելու, ինձ տուին առաջնակարգ տեղ, պատարագի և այրելու ծիսի միջաբարքում տիկիւններին մատուցին զովացուցիչ խմիչքներ: Ես սարսափեցի, երբ այրում էին 2 Ջնուղին և այդ խեղճ բիսկայեցուն, որ պսակուած էր սանամօր վրայ: Բայց ինչ աստիճանի եղաւ իմ զարմանքը, վիշտը և իմ սարսափը, երբ ես տեսայ Պանդլոսին, զգեստաւորուած սան-բենիտոյով և հերետիկոսական կնդուղով: Ես շփում էի աչքերս, խորը նայում էի մինչև վերջապէս նրան կախեցին: Այն ժամանակ ես ինձ շատ վատ զգացի: Հազիւ ես ուղքի եկայ, երբ տեսայ ձեզ ոտից գլուխ մերկացրած. այդ բանը ինձ ծայրայեղ ուրաւափի, զարմանքի, վշտի և յուսահատութեան մէջ դրեց: Ես ձեզ ուղիղն ասեմ, ձեր կաշին աւելի սպիտակ և քնքոյշ էր քան իմ բուր-

գարացի կապիտանինը: Այդ տեսարանը ինձ ճնշող և տանջող ընդ որ զգացմունքները կրկնապատկեց: Ես ձայն տուեցի կամենալով ասել.— «Սպասեցէք, բարբարոսներ, բայց իմ ձայնս դուրս չեկաւ, մէկ էլ իմ աղաղակներս ընդ որովին անօգուտ կը լինէին: Երբոր ձեզ ծեծեցին ես սկսեցի մտածել. թէ այս ինչպէս էր պատահել որ սիրելի Կանդիտը և իմաստուն Պանգլոսը Լիսաբօն են ընկել, առաջինը մտրակի հարիւր հաքուած ստանալու, իսկ երկրորդը իմ սիրեկան նորին բարձր սրբազնութիւն պարոն ինկվիզիտորի հրամանով կախուելու համար»: Այս նշանակում է որ Պանգլոսը ինձ անխղճօրէն խաբել է ասելով որ ամեն բան ղէպի լաւն է գնում:

Վրդովուած և զարհուրած, ես երբեմն սարսափից ինքս ինձ մոռանում էի, և երբեմն թուլանալուց քիչ էր մնում մեռնէի: Իմ գլուխս լցուած էր յիշողութիւններով, որոնք պատկերացնում էին հօրս, մօրս և եղբօրս սպանութիւնը, անպիտան բուլղարացի զինուորի լրբութիւնը և նրա դանակով ինձ հասցրած հարուածը, իմ գերութեանս և խոհարարուհու պաշտօնը, որ ես կատարում էի, յիշում էի նոյնպէս բուլղարացի կապիտանին, զգուելի Դօն-Իսաքարին և գարշելի ինկվիզիտորին, Պանգլոսին կախ տալը, հանդիսաւոր ութնաձայն miserere-ը, որի տակտով ձեզ ձաղկեցին, և մանաւանդ այն համբոյրը, որ դուք ինձ տուիք շիրմաների ետեւում, այն օրը երբ վերջին անգամ ես ձեզ տեսայ: Ես շնորհակալ եղայ Աստուծուց, որը բերեց ձեզ ինձ մօտ այսքան փորձութիւնից յետոյ: Ես յանձնեցի իմ պառաւին հոգ տանել ձեր մասին և բերել ձեզ այստեղ հէնց որ այդ կարելի կը լինի: Նա շատ լաւ կատարեց իմ յանձնարարութիւնս և ես զգացի անբացատրելի հաճոյք ձեզ տեսնելով և լսելով և ձեզ հետ խօսակցելով: Հաւանական է որ դուք սարսափելի քաղցած լինիք, ես էլ եմ քաղցած, ուրեմն առաջ մի լաւ ընթրենք:»

Նրանք սեղան հստեցին, և ընթրիքից յետոյ երկուսն էլ տեղաւորուեցին այն փառաւոր բազմոցի վրայ, որի մասին խօսել էինք: Այս դրութեամբ նրանց դտաւ աանտէրերից մէկը Դօն-Իսաքարը: Այդ օրը շաբաշ էր և նա եկել էր իր իրաւունքներից օգտուելու և սիրոյ հաւաստիքը մատուցանելու:

ԳԼՈՒԽ IX

Պունիգունդի, Կանդիտի և մի ջհուղի հետ պատահած անցքը:

Դօն-Իսաքարը ամենաաստիկ բարկացող մի ջհուղ էր,

որպիսին երբևիցէ կարող էր լինել խորհեցողոց թագաւորութեան մէջ բարեկրօնական գերութիւնից սկսած: «Այ դու քած շուն գալիլէացի, պարոն ինկվիզիտորը քեզ բաւական չէ՞ր, ես պէտք է այս անպիտանի՞ն էլ բաժին հանեմ»:

Այս ասելով նա հանեց երկար սուրը, որը միշտ իր վրայ էր կրում, չմտածելով որ թշնամին էլ է գինուած, յարձակուեց Կանդիտի վրայ, բայց մեր բարի վեստֆալիացին շորերի հետ պտուռից ստացել էր և մի լաւ սուր: Նա մերկացրեց սուրը և չնայելով իր հեզ բնաւորութեանը, խորայնցուն մեռած պառկեցրեց գեղեցիկ Կունիգունդի ոտքերի տակ:

«Ո՛վ սուրբ Աստուածածին, բացականչեց նա, ի՜նչ կը լինի մեր դրութիւնը, իմ տան մէջ սպանութիւն, եթէ ոստիկանութիւնը գայ, մենք կորած ենք»: Եթէ Պանգլոսսը կախուած չլինէր, նա մեզ այս դժբաղտութեան մէջ լաւ խորհուրդ կը տար, որովհետեւ մեծ փիլիսոփայ էր: Նրա փոխարէն պառաւի հետ խորհուրդ տնենք: Պառաւը շատ փորձառու էր, և արդէն սկսել էր կարծիք յայտնել, երբ բացուեց միւս դուռը: Ժամի մէկն էր, սկսուել էր լոյս կիրակին: Այս օրը պատկանում էր նորին բարձր սրբազնութեան ինկվիզիտորին: Նա մտաւ և տեսաւ—ծեծուած Կանդետին սուրը ձեռքին, յատակին ընկած գիակ, շփոթուած Կունիգունդին և պառաւին որ խորհուրդ էր տալիս:

Ահա թէ ինչ առաջացաւ Կանդիտի հոգու մէջ և թէ նա ի՜նչպէս դատեց. «Եթէ այս սուրը մարդը օգնութիւն կանչի, այն ժամանակ ինձ անպատճառ կայրեն, գուցէ և Կունիգունդին. նա ինձ անխնայ կերպով ծեծեց, նա իմ հակառակորդն է և նրան սպանելու կիրքս գլուխս է խփել, աւելորդ է մտածելը: Այս դատողութիւնը պարզ և արագ էր, և չտալով ինկվիզիտորին զարմանքից սթափուելու ժամանակ, նա նրանից թափ անցրեց իր սուրը, և ինկվիզիտորն էլ ձգուեց, ջհուղի կողքին: «Միւսին էլ սպանեց, ազադակեց Կունիգունդան, էլ մեզ չին խղճալ և խնայիլ, մենք կը բանադրուենք և մեզ կ'անշատեն և կեղեցուց մեր վերջին ժամը հասել է: Ի՞նչպէս կարողացար դուք, որ այդքան հեղ էիք, առանց շունչ քաշելու սպանել ջհուղին և պրելատին»:

«Գեղեցիկ Կունիգունդա, ասաց Կանդիտը, եթէ որ մարդ սիրահարուժ է, խանդոտած, ինկվիզիցիայից ծեծուած, Աստուած վկայ ինքն էլ չգիտէ ի՜նչ է անում»:

Այդ ժամանակ պառաւը մօտեցաւ և ասաց. «Գոմում կապած է երեք—անգալուզական ձի, թաւրեր և սանձերով, թող քաջ Կանդիտը նրանց թամբէ, ձեզ մօտ Կունիգունդա կան մօ-

հազօրներ և աղամանդներ, նստենք շուտով ձիերի վրայ, թէև ես մի կողմովս միայն կարող եմ ձի նստել, և ուղեորուինք Կադիկս, եղանակը հիանալի է և զով գիշերուայ ճանապարհորդութիւնը շատ դուրեկան կը լինի:

Կանդիտն իսկոյն ձիերը թափեց: Նրանք անցան երեսուն մղոն առանց հանգստանալու: Այդ ժամանակ ինկվիզիցայի սուրբ Գերմանդատան խումեց դատարկ տան վրայ, նորին բարձր սրբալնութեանը թաղեցին մի փառաւոր եկեղեցում, իսկ Իսաքարին քաշ տալով գցեցին դաշտը, որտեղ սատկած անասուններ էին քերթում:

Կանդիտը, Կունիգունդան և պառաւը արդէն Ալապին փոքրիկ քաղաք էին հասել, որ Սիւրա-Մօրենա լեռներուն է և հետեւեալ խօսակցութիւնն էին անում:

ԳԼՈՒԽ X

«Ո՞վ կարող էր գողանալ իմ փողերն և աղամանդները, առում էր լաց լինելով Կունիգունդան.— Խնչպէս այժմ ապրենք, որտեղից գտնենք ինկվիզիտօրներ և ջհուղներ, որոնք դարձեալ այդ բոլորը տալին»։— Աւաղ, պատասխանեց պառաւը, դատարկապատիւ հայր Փրանցիսկեանն էր, որը երեկ Բադախոսում մեզ հետ գիշերեց միևնոյն հիւրանոցում: Աստուած ինձ թող ների եթէ անդգոյշ եմ դատում, բայց նա երկու անգամ մտաւ մեր սենեակը և գնաց մեզնից շատ վաղ: «Աւաղ, ասաց Կանդիտը.— բարի Պանգլոսսը յաճախ ինձ ապացոյցանում էր, որ երկրիս հարստութիւնները պատկանում են բոլորիս և ամենքը հաւասարապէս իրաւունք ունին օգտուելու նրանից: Բայց եթէ հայր Փրանցիսկեանը այդ օրէնքով էր առաջնորդւում, պոնէ մեզ մի քիչ բան թողնէր ճանապարհորդութիւններս վերջացնելու: Միթէ ձեզ մօտ ոչինչ չմնաց, գեղեցիկ Կունիգունդա:— «Եւ ոչ մի մարավելիս»,— «Խնչ անենք, ասաց Կանդիտը: Պէտք է մի ձին ծախել. ասաց պառաւը, ես կը նստեմ Կունիգունդի հետ մի ձիու վրայ, թէև մի կողմովս միայն կարողանում եմ նստել, և մենք կը հասնենք մինչև Կադիկս:

Միևնոյն հիւրանոցում իջեանել էր մի բենեդիկտեան վանքի վանահայր, որը շատ էժան գնեց ձին: Կանդիտը, Կունիգունդան և պառաւը անցկացան Լիւսսինի, Չիլլասը և Լերրիկսը և հասան Կադիկս: Կանդիկսում նաւատորմիլը գրահաւորում և զօրք էին հաւաքում, Պարագուայի արժանապատիւ եղուխ հայրերին խելքի բերելու, որոնք մեղադրւում էին սուրբ Սակ-

րամենտօ քաղաքի մօտ գտնուած իրանց հնդիկ ցեղերի հրո-
սակները խաղանացոց և պորտագալացոց թագաւորների
դէմ զրգուելու մէջ: Կանդիտը, որ բուլղարներէ մօտ ծառայել
էր, բուլղարներէն կատարեց բոլոր զինաշարժական արհեստը,
արշաւանքի պատրաստուող հրամանատարի առաջ, ցոյց տա-
լով այդ ժամանակ այնքան շնորք, արագութիւն, ճարպիկու-
թիւն և արժանապատուութիւն, որ նրա հրամանին յանձնեցին
մի հետեակ վաշտ:

Այսպէս Կանդիտը զառաւ կապիտան, և նստեց նաւը
Կունիգունդի, պառաւի, երկու ծառայի, երկու անդալուզեան
ձիու հետ միասին, որոնք երբեմն պատկանում էին Պորտու-
գալիայի մեծ ինկվիզիտօրին:

Ճանապարհորդութեան ժամանակ նրանք երկար ժամա-
նակ դատում էին խեղճ Պանդլոսի փիլիսոփայութեան մասին:
Մենք ուղեւորւում ենք միւս աշխարհ, ասաց Կանդիտը, որտեղ
անկասկած ամեն բան հիմնաւի կը լինի: Իսկ ինչ վերաբերում
է մեր աշխարհին, խոստովանում եմ, որ կարելի է խղճալ այն
բաների մասին, ինչ որ կատարւում է այնտեղ, ինչպէս Փիլի-
քական նոյնպէս և բարոյական կողմից»: «Ես ձեզ սիրում եմ
բոլոր սրտով,—ասաց Կունիգունդան,—բայց մինչև այժմ չեմ
կարողանում խելքի գալ այնտեղի խառնակութիւններից»: «Ա-
մեն բան լաւ կը գնայ,—ասաց Կանդիտը, նոր աշխարհի ծովը
մեր եւրոպականից լաւ է, նա խաղաղ է ու քամին էլ աւելի
տեւական է: Հաւանական է որ աշխարհներից ամենալաւ պէտք
է լինի: «Աստուած տայ,—ասաց Կունիգունդան,—ես այնպէս
դժբախտ էի մեր աշխարհում, որ իմ սրտին յոյսը անմատչե-
լի է»: «Դուք տրտնջում էք,—ասաց նրանց պառաւը—այն ինչ
ձեր դժբախտութիւնները շատ հեռու են իմիսկա հետ համեմա-
տուելուց»: Կունիգունդան քիչ մնաց բրբջար ծիծաղեց, որ այդ
բարի կիներ ձգտում է յայտնում իրանից աւելի դժբախտ լինե-
լու: «Մայրիկ, ասաց նա—որպէսզի իրաւունք ունենաք ինձա-
նից աւելի դժբախտ լինելու, դուք պէտք է երկու անգամ բըռ-
նաբարուած լինիք և փորիդ դանակի երկու հարուած ստացած
պէտք է լինիք, ձեր երկու գլեակը կործանուած, երկու
հօր և երկու մօր սպանուած, երկու սիրահարներից առտօ-գա-
ֆէում ձաղկած, սրա հետ ի նկատի ունեցէք, որ ես ծագումով
բարոնեսսա՞ եմ և եօթանասուն երկու սերունդ նախաձայրեր
ունիմ: Հապա ինչպէս էի ես խոհաբարուհու պաշտօն կատարում»:

«Տիրուհիս,—ասաց պառաւը,—դուք չգիտէք իմ ծագումը,
բայց բաւական է միայն որ ես ձեզ իմ յետքս ցոյց տամ, որ
դուք ձեր լեզուն փոխէք, և տեսնէք, թէ որքան խուճապով է

տրած ձեր դատողութիւնը: Այս խօսքերը զարթեցրին Կունի-
գունդի և Կանդիտի մէջ սաստիկ հետաքրքրութիւն: Պառաւը
սկսեց իր պատմութիւնը այսպէս:

X1

Պառաւի պատմութիւնը:

Իմ աչքերը միշտ կարմիր և արտասուալից չէին, քիթս
միշտ դնչիս կպած չէր և ես միշտ աղախին չէի: Ես պապ Ուր-
բանոս X-ի *) և իշխանուհի Պալիստրինսկու աղջիկն եմ: Մինչև
տաճն և չորս տարեկան հասակս ես կրթւում էի մի այնպիսի
փառաւոր պալատում, որ ձեր գերմանացոց բարոնների բոլոր
գղեակները նրանց համար իբրև ախոռատուն էլ պէտք չէին
գալ, իմ ամեն մի հագուստս ձեր բոլոր վեսֆալական շքեղու-
թիւններից թանկագին էր: Ես աճում էի իբրև գեղեցիկ, շնորհալի
և տաղանդաւոր աղջիկ՝ զուաճութիւնների, երկրպագուների և
յայտերի մէջ: Ես արդէն սէր էի ներշնչում, իմ կուրծքս կտրա-
նում էր, և ի՜նչ սպիտակ կուրծք էր դա, սպիտակ, առոյգ ինչ-
պէս Մեդիչեան Վենետիկը. իսկ աչքերը, ի՜նչ արտեանունք
և ի՜նչ ունքեր, սև ինչպէս սաթ, ի՜նչ կրակ էր այրում իմ աչ-
քերում, նրանք նսեմացնում էին աստղերի փայլը, ինչպէս ասում
էին ինձ տեղական բանաստեղծները: Ինձ հաղցնող և հանուե-
ցնող կանայք առաջիցս և յետևիցս դիտելով զմայլում էին և
բոլոր տղամարդիկ նախանձում էին այդ կանանց:

«Ես նշանուած էի տիրապետող իշխան Մասսա Կաբրաս-
կու հետ: Ի՜նչ իշխան: Գեղեցիկութեամբ ինձ հաւասար, մար-
մնացած քաղցրութիւն և սէ՛ր, նա փայլում էր հանճարով և
վառւած էր սիրով: Ես սիրում էի նրան առաջին սիրովս,
այնպիսի յափշտակութիւնով որ հասնում էր աստուածացման:
Հարսանիքի պատրաստութիւններ էին տեսնում, որի փառայե-
ղութիւնն և շքեղութիւնը աներևակայելի էին, անվերջ տօ-
ներ էին կատարւում կարուսեղներ, օպեր-բուֆֆեր ամ-
բողջ Իտալիայում ինձ սօսեաներ էին նուիրում. նրանց
մէջ և ոչ մէկը մի բանի նման չէր: Երջանկութեան
վայրկեանը մօտենում էր, երբ յանկարծ մի պառաւ մարկիզու-
հի, որ իմ իշխանի նախկին սիրուհին էր, նրան հրաւիրում է

*) Իսկատի ունեցէք հեղինակի նուրբ համեստութիւնը, մինչև այ-
սօր Ուրբանոս X-ը պապ չի եղել, նա չի համարձակւում վերադրել այդ-
ապօրինի աղջիկը մի որեէ յայտնի պապի. ի՜նչ շքահայեցողութիւն, ի՜նչ
զգացմունքների ազնուութիւն: Ծան. Վոլթերի

մի բաժակ շօղօլադ խմելու, և երկու ժամից յետոյ փեսացուս մեռնում է զարհուրելի ջղաճգութիւններով. բայց դեռ իմ զըժբախտութիւններես ծայրը նոր է երևում: Իմ մայրս յուսահատութեան մէջ ընկած, թէև իհարկէ ոչ այնքան ինչքան ես, ցանկացաւ ժամանակաւորապէս հեռանալ տխուր տեղերից: Նա ունէր հիւանալի կալուած Գայէտայի մօտ: Մենք նստեցինք Հոռմի սուրբ Պետրոսի աթոռի նման ոսկէզօծած մի ցուկանաւի մէջ և ծովով ճանապարհ ընկանք: Յանկարծ մեղ հանդիպում է Սալէից եկած մի ծովահէն և յարձակում է մեզ վրայ: Մեր զինուորները պաշտպանուում էին ինչպէս պապի զինուորներին վայել է: Նրանք զէնքերը գցեցին ծովը, ծնկները վրայ չողեցին խնդրելով ծովահէնից թողութիւն in articulo mortis.

«Նրանց իսկոյն բոլորովին մերկացրին կապիկները նման, միևնոյն կերպով վարուեցին իմ մօր, մեր նաժիշաների և ինձի զարմացրեց, երբ նրանք սկսեցին մատները կոխել բոլորիս այն տեղերը, որտեղ մենք կանայք սովորաբար դնում ենք միմիայն գրեխի խոզովակի ծայրը: Այս ծիսակատարութիւնը ինձ շատ տարօրինակ էր թուում. այն ինչ ասել է միամիտ ջահիլութիւն, քանի որ դեռ աշխարհք չես տեսել: Վերջն ես իմացայ որ այդ անուում է իմանալու համար թէ այն տեղերում ագամանդներ չէն պահուած արդեօք: Այս սովորութիւնը գոյութիւն ունէր անյիշելի ժամանակներից լուսաւորուած ողջերի մէջ, որոնք պարապում են ծովագնացութեամբ: Ասում են, որ Մալթեան կղզու պարոն ասպետները երբ որ նրանց գերի էին ընկնում թուրքեր կամ թրքուհիներ, երբէք չէին զանց աւնում այդ բանը կատարելը. սա միջազգային իրաւունքի մի օրէնք էր և որոշ մի ժամանակ չէր խախտուում:

«Ես ձեզ աւելորդ եմ համարում ասել, թէ ինչքան դառն է մի իշխանունու համար իր մօր հետ գերի գնալ Մարոկկօ. դուք կարող էք երեսակայել թէ ի՞նչ նեղութիւններ քաշեցինք ծովահէնների նստում: Իմ մայրը դեռ շատ գեղցիկ էր, մեր նաժիշաները, մինչև անգամ խոհարարուհիները ունէին հրապուրիչ տեսք, որպիսիք ի հարկէ չէին գտնուի ամբողջ Ասիայի կայում. իսկ իմ մասին խօսելն անգամ աւելորդ է. ես սքանչելի էի ինչպէս գեղեցկութեան տիպար և այն էլ կոյս, միայն աւա՞ղ—ոչ երկար ժամանակ: Վայելչագեղ իշխան Մասսաւ-կարաբսկու համար փալփայած ծաղիկը ինձանից քաղեց ծովահէնների կապիտանը, սա մի գարշելի նեղը էր որ դեռ երևակայում էր թէ ինձ մեծ պատիւ է անում: Ճիշտ ասած, երևի ես և իշխանունի Պալիստրինսկի շատ պիւնդ էինք որ կարողացանք զիմանալ ինչ որ Մարոկկօի ճանապարհին մենք քա-

շեցինք: Բաւական է այս մասին. դրանք բոլորն էլ այնպիսի հասարակ բաներ են, որ խօսել էր չարժի դրանց մասին:

«Երբ որ մենք տեղ հասանք, Մարտիկոն արիւնով լցուած էր: Մուլէյ-Իգմայիլի^{*)} յիսուն սրդկերանցից ամեն-մէկը ունէր առանձին կուսակցութիւն, այնպէս որ դուրս էր եկել յիսուն հատ ներքին պատերազմ սևերի, ընդդէմ սևերի, սևերի ընդդէմ թխամորթների, մուլառների ընդդէմ մուլառների, ամբողջ տէրութեան մէջ անդադար միմիանց վրայ:

«Հազիւ մենք զուրս եկանք ափը, որ մեր ծովահէնին հակառակ կուսակցութեան պատկանող սևերը վրայ վազեցին սրա սուարը յափշտակելու: Ազամանդներից և ոսկուց յետոյ ամենաթանկագինը մենք էինք: Ես վկայ եղայ մի այնպիսի տեսպանի որպիսին երբեք ձեր Եւրոպայում դուք չէք տեսնի: Հիւսիսային ազգերը սառնարիւն են, նրանց մէջ չկայ այն բուռն կիրքը գէպի կանայք, որով յայտնի են Աֆրիկայի բոլոր բնակիչները: Ձեր Եւրոպացիների երակներում արիւն չի հոսում այլ կաթը, այն ինչ Ատլանտան լեռների և հարևան երկրների բնակիչների երակներում հոսում է—արջասպ, կրակ: Նրանք մեզ համար կուռն էին իրանց երկրի առիւծների, յովազների և իժերի կատաղութեամբ: Մի մաւր բռնեց մօրս աջ թևից, իմ կապիտան լէյտենտանտը կպաւ ձախից, մի մաւր քաշում էր մի ոտից և պիրատների մէկն էլ ձգում էր միւս ոտից: Այս նոյն եղանակով քաշկռտեցին մեր բոլոր աղջիկներին ամեն մէկին չորս զինուորով միանգամից: Իմ կապիտանը պահում էր ինձ իւր ետևը և ձեռքում բռնած ահագին սակր սպանում էր բոլորին ով որ նրա վայրագութեան ընդիմանում էր: Վերջապէս ես տեսայ որ բոլոր մեր խալուհիք եղան պատառուած, կտրատած և յօշոտած այս հրէշներից, որոնք իրար ձեռքից խլում էին նրանց: Վերջապէս բոլոր մեր ճանապարհորդակից գերիները, նրանց բռնող զինուորները, նաւաստիները, սևերը, թխամորթները, սպիտակները, և նոյն իսկ իմ կապիտանը, բոլորը սպանուեցին և ես կիսամեռ պառկած էի գիակոյտի վրայ: Այսպիսի տեսարաններ տեղի էին ունենում այս կայսրութեան մէջ ինչպէս յայտնի է երեք հարիւր մղոնից աւելի տարածութեան վրայ, բայց և այնպէս չէին մոռանում օրը հինգ անգամ աղօթել ինչպէս պատուիրել է Մուհամմէզը:

«Դժուարութեամբ դուրս սողալով արիւնաշաղաղ գիակների

*) Մուլէյ-Իգմայիլը թագաւորում էր 1702 թ. և ապրից 105 տարի. ծան. ֆր. հրատ.

կոյտի տակից, ես քաշ նկայ տուռի տփում կանգնած մեծ նարնջի ծառի մօտ և ընկայ նրա տակ վախից, յոգնածութիւնից, յուսահատութիւնից և քաղցից բոլորովին ուժասպառ եղած: Շուտով իմ ակարութիւնը փոխուեց քնի, որը աւելի նըման էր ուշադնացութեան քան թէ հանգստութեան: Այսպէս պառկած էի ես թուացած և անզգայ կեանքի և մահուան մէջ, երբ յանկարծ զգացի որ մի ինչ որ բան ճնշում է ինձ զանդադ կերպով աատանուելով ինձ վրայ: Ես բաց արի աչքերս և ահասյ վայելուչ կերպարանքով մի սպիտակամորթ մարդ, որը հոգեոց էր հանում և մոմուում էր քթի տակ.— «O che sciagura d'essere senza coglioni!»:

ԳԼՈՒԽ XII

Պառաւի թշուառութիւնների չարունակութիւնը:

Զարմացած և ուրախացած մայրենի լեզուի հնչիւններից ես նկատեցի անծանօթին, որ սրանից աւելի վատ դժբախտութիւններ էլ եմ պատահում. ես կարճ խօսքերով պատմեցի իմ կրած բոլոր սարսափները և նորից ուշադնաց կղայ: Նա տալու ինձ հարեան տունը, հրամայեց դնել ինձ անկողնի մէջ և կերակրել, ինձ խնամում էր մխիթարում և փայփայում, ասում էր որ ինձանից աւելի պիղեցիկ արարած չի տեսել և որ երբէք այդպէս ցաւելով չի զղջացել իր ինչ որ անտանելի կորուստի վրայ: Ես ծնուել եմ Նէապոլում, — ասաց նա, — որտեղ ամեն տարի ներքինացնում են երկու-երեք հազար երեխաներ. մի մասը դրանցից մեռնում են, ոմանք ձեռք են բերում կանանց ձայնից աւելի լաւ ձայն, իսկ մի քանիսը դառնում են տէրութիւնների կառավարիչներ *):

Ինձ վրայ այդ օպերացիան շատ յաջող կերպով կատարեցին, և ես երգիչ էի իշխանունի Պալիստրինսկիի մատուցում: Իմ մօր, աղաղակեցի ես: «Ձեր մօր, կանչեց նա հեկեկալով. ուրեմն զուք այն փոքրիկ իշխանունին էր, որին ես դատարարակել եմ մինչև 6 տարեկան հասակը և որն այն ժամանակ խոստանում էր դառնալ այնպիսի զեղեցկունի, որպիսին զուք էք»: «Այո, այդ ես եմ. իմ մայրս չորս-հարիւր քայլ սրանից հեռու ընկած է գիւղերի կոյտի տակ, չորս մասի պատառոտած:

*) Կարլօ Ֆարենհլի, որը Իսպանիայում ֆերդինանդ VI-ի ժամանակ մեծ դեր էր խաղում:

Ծան. ֆր. հրատ.

«Նա պատմեցի նրան բոլորը ինչ որ ինձ հետ պատահել էր. նա ևս ինձ պատմեց իր արկածները և հագորդեց ինձ քրմի քրիստոնեայ թագաւորի կողմից ուղարկուած է եղել դաշն կապելու Մարոկկօի կայսեր մօտ, որով պարտաւորուած ենք հասցնել նրան վառօդ, թնդանօթներ և նաւեր, այն պայմանով որ նա օգնի միւզ միւս քրիստոնեաների առևտուրը ոչնչացնելու: «Նա կատարեցի այդ յանձնարարութիւնը,—ասաց այդ ազնիւ ներքինին.—Տէյտում ես նաւ կը նստեմ և ձեզ հետս կը վերադարձնեմ Իտալիա: Ma che sciagura d'essere senza coglioni!»

«Նա շնորհակալ եղայ նրանից զորովալից արտասուքներով, բայց փոխանակ Իտալիա հասցնելու նա տարաւ ինձ Ալժիր և վաճառեց այնտեղի բէյին: Դեռ նոր էր ինձ ծախել, երբ ժանգախտը Աֆրիկան, Ասիան և Եւրոպան անցնելով կատաղաբար ճարակուեց Ալժիրում: Իշխանուհի, դուք երկրաշարժ տեսել էք, բայց ժանգախտն էլ երբեքից փորձած կամք:

—Ամենեին, ասաց Կունիգունդան:

—Եթէ փորձած լինէիք, այն ժամանակ կը համաձայնէիք, որ նա անհամեմատ աւելի զարհուրելի է երկրաշարժից: Աֆրիկայում նա շատ յաճախ է պատահում և ես նրանով հիւանդացել եմ: Երևակայեցեք պապի տասնեօրեայ տարեկան աղջկա վիճակը, երբ նա երեք ամսուայ ընթացքում փորձեց ալքատութիւն, գերութիւն, բռնաբարւում էր համարեան ամենայն օր, տեսել էր, ինչպէս նրա մօր ձեռքերն և ոտները պոկոտել էին, դիմացաւ քաղցին և պատերազմին և մեռնում էր Ալժիրում ժանտախտից վարակուած: Սակայն ես չմեռայ՝ բայց իմ ներքինին, տէրը և համարեա ամբողջ ալժիրական սիրայլը *) ևս կոտորուեցան:

«Երբ որ ժանգախտին առաջին սարսափը դադարեց, բէյի գերիներին սկսեցին ծախել: Ինձ մի վաճառական գնեց և տարաւ Տունիս, այնտեղ նա ինձ ծախեց ուրիշ վաճառականի, որն որ ինձ վերստին վաճառեց Տրիպոլիտում, այդտեղից ես ծախուեցի Ալէքսանդրիա, Ալէքսանդրիայից Ջմիւռնիա, իսկ Ջմիւռնիայից Կոստանդնուպոլիս. վերջապէս ինձ գնեց մի ևս ինչէրի աղա, որին ուղարկեցին պատերազմ ուսմաներից պաշարուած Ալոփը պաշտպանելու:

Աղան, որ կանոնաց սեռի սաստիկ սիրահար էր, տարաւ իր հետ ամբողջ հարեմը, և տեղաւորեց մեզ Պալուս—Մեօղիտէս փոքրիկ ամրոցի մէջ: Ամրոցը պաշտպանում էին երկու սեւամորթ ներքինիներ և քսան զինուոր: Մերոնք սպանեցին

*) Պալատականանոց.

Ժան. հայ. թարգմանչի:

բազմաթիւ ուսաներ, բայց և նրանք իրանց կողմից լաւ հա-
տուցին մեզ փոխարէնը: Ազովը ժատնուեց հրի և սրի *), չէին
խնայում ոչ հասակ և ոչ սեռ. միայն մեր փոքրիկ ամրոցն էր զի-
մանում. թշնամին ուզում էր հարկադրել սովից անձնատուր լի-
նելու: Քսան ենիչէրները երգուեցին անձնատուր չլինել: Սար-
սափելի սովը ստիպեց նրանց ուտել մեր երկու ներքինիներին,
միայն թէ երգմանը չգրժեն: Մի քանի օրից յետոյ նրանք
վճռեցին կանանց ուտել: Մեզ հետ կար մի բարեբաշտ և
գթասիրտ իմամ: Նա մի գեղեցիկ քարոզ ասաց ենիչէրներին,
համոզելով նրանց չսպանել մեզ լոլորովին:—«Կտրեցէք, ասաց
նա, իւրաքանչիւր կնոջ յետոյքից մի-մի թուշը, և դուք կ'ու-
նենաք համադամ խորտիք. իսկ եթէ մի քանի օրից յետոյ հար-
կաւոր լինի միս՝ դուք միենոյն միջոցին դիմելով, դարձեալ կ'ու-
նենանք փառաւոր կերակուր, երկինքը այսպիսի առաքինի
վարմունքի համար կը վարձատրի և կ'օգնի ձեզ»:

«Իմամը շատ պերճախօս էր և համոզեց նրանց: Մեզ այս
սարսափելի օպերացիային ենթարկեցին. իմամը մեզ բժշկում
էր նոյն բալասանով, որ դնում են երիտասարդին թլպատու-
թիւնից յետոյ, մենք բոլորս մերձի մահ ընկած էինք:

«Հազիւ ենիչերները վերջացրել էին մեր մօից պատրաս-
տուած ճաշը, երբ ուսաները, որ ժօտեցել էին մեզ տափակ մա-
կոյկներով, յանկարծակի ներս խուժեցին և բոլոր ենիչերներե-
րին մորթոտեցին: Ռուսներ ոչ մի ուշադրութիւն չէին դար-
ձնում մեր այդպիսի օպերացիայի ենթարկուած լինելուն: Բայց
յայտնի է որ Ֆրանսիական լսիչները ամեն տեղ պատահում
են: Նրանցից մի շատ հմուտը յանձն ասաւ մեզ բժշկելու և բը-
ժըղկեց: Նա երբէք չեմ մոռանալ, որ հազիւ վերքերս ծածկուել
էին երբ նա եախիցս կպաւ իր առաջարկութիւններով: Միայն
նա մեզ բոլորիս խորհուրդ տուեց մխիթարուել, հաւատացնելով,
որ առաջին անգամը չեն պաշարման ժամանակ այդպիսի պա-
տահմունքները, և որ պատերազմի օրէնքն այդպէս է:

«Հազիւ իմ ընկերուհիներս ոտքի կանգնեցին, որ մեզ
ուղարկեցին Մոսկուա: Նա ընկայ մի բօյեարինի ձեռք, որը
ինձ շինեց իր այգեպանուհին և ամեն օր տալիս էր ինձ քսան
հարուած ժարակով: Բայց մի երկու տարից յետոյ սրան ու-

*) Ռուսներն առան Ազովը Պետրոս Մեծի ժամանակ 1696 թ. և վե-
րադարձրին 1711 թուին խաղաղութիւն հաստատուելիս, 1739 Նրանք նորից
առան և ամրացրին, բայց 1739 թ. հաշտութիւնից յետոյ կրկին վերադար-
ձրին քանդելով ամրութիւնները: Ազովի առումը Եկատերինա I-ի ժամանակ
տեղի ունեցաւ, «Կանդիտը» հրատարակուելուց տասը տարի յետոյ:

րիշ երեսուն բոյեարինների հետ անուամահ արին պալատական մի ինչ որ դատարկ գծաութեան— համար և ես օգտուելով այդ հանգամանքից փախայ. ես ամբողջ Ռուսաստանն ոտքով անցայ, երկար ժամանակ ծառայեցի Ռիգայում մի գինետան մէջ, յետոյ Ռոշտովում, Վէյսարում, Լէյպցիգում, Կասսելում և Ռոտտերդամում, ես պառաւեցի աղքատութեան և անարգանքի մէջ կէս յետոյքով. շատ առգամ մտաբերելով որ ես պապի աղջիկն եմ, հարիւր անգամ ցանկացել եմ ինձ կեանքից զրկել, բայց չնայելով այդ բոլորին կեանքը ես սիրում էի։ Այս տարօրինակ թուլութիւնը իմ կարծիքով մեր ամենավտանգաւոր հակումն է, որորհետեւ կարճի է լինել մշտական ծանր բեռը կրելու ցանկութիւնից աւելի յիմար բան, մինչդեռ ամեն քայլափոխում— ժարդ փափագում է այդ բեռը վայր գցել, զգալ իր գոյութեան զարհուրելի վիճակը, և այնուամենայնիւ շարունակում է փայփայել նրան, տաքացնել թունաւոր օձը մինչև որ նա բոլորովին կրծելով մաշի սիրտը։

Բախտը ինձ որտեղ էլ որ պցել է, մինչև իսկ դինեմենբրում, ես ամեն տեղ հանգիպել եմ բազմաթիւ մարդկանց, որոնք անիծում էին իրանց գոյութիւնը. բայց ամբողջ կեանքումս ես պատահել եմ միայն տասներկու մարդու, որոնք յօժարակամ վերջ են տուել նրան.— դրանք էին երեք նեգր, չորս անգլիացի, չորս ժենեյի և մի գերմանացի պրոֆեսսոր Րոբէկ*) անունով։ Վերջապէս ես ընկայ ջնուգ Դօն Իսաքարի մօտ ծառայութեան։ Նա ինձ դեց ձեզ մօտ, ս՛վ իմ գեղեցկուհի. ձեր վիճակն ինձ հետաքրքրեց և ես զրազուեցի ձեր արկածներով աւելի քան թէ իմով։ Ես մինչև անգամ շէի պատմի ձեզ իմ գծախտութիւնների մասին, երբ ինձ վերաւորելով չգրգռէիք և եթէ սովորութիւն չլինէր ձանձրալի նաւարկութիւնը կարճել զրոյցներով։ Ես փորձուած եմ, տիկին, գիտեմ կեանքը. չէ՞ք ցանկանալ արդեօք առաջարկել նաւորգներին որին կուզէք, պատմել իր կեանքը, և եթէ գանուի զոնէ մէկը, որն իր կեանքի ընթացքում յաճախ չէ անիծել իր գոյութեան ժամը և զգացել իրան մահլանացուններից ամենադժբախտը, այն ժամանակ ինձ դնդի գլոր ծովը շարտեցէք»։

*) Րոբէկը ծնուել է Շվեյցիայի Կայլմար քաղաքում 1672 թ.։ Նա խեղդուեց ջրում 1739 թ.։

Ծան. ֆր. հրատ.

ԳԼՈՒԽ XIII

Թէ ինչպէս Կանդիտը հարկադրուած էր բաժանուել գեղեցիկ Կունիգունդայից և պառաւից:

Լսելով պառաւի պատմութիւնը գեղեցիկ Կունիգունդան սկսեց ցոյց տալ այդ անձնաւորութեանը իր կոչման և արժանաւորութիւններին վայել յարգանք: Նա ընդունեց նրա առաջարկութիւնը և խնդրեց բոլոր նաւորդներին մէկը միւսի յետեից պատմել իրանց արկածները: Կանդիտը և Կունիգունդան համոզուեցին որ պառաւն ուղիղ է ասում: «Ի՞նչպէս ավստում եմ, ասաց Կանդիտը, որ Պանգլոսին սուտօղա-Ֆէի ժամանակ, ծխակատարութեան հակառակ, կախ տուին. նա հիանալի կը բացատրէր մեզ երկիրն ու ծովը ծածկող նիւթական և բարոյական չարիքը. ուղիղն ասած այժմ ես զգում եմ որ կարող էի ամենայն յարգանք նրան ներկայացնել մի քանի թեթեւատարկութիւններ»:

Մինչդեռ նաւորդներն պատմում էին իրանց գլխից անցածները, նաւը մօտենում էր ափին: Դուրս եկան Բուէնու-Այրէս: Կունիգունդան, կապիտանը, Կանդիտը և պառաւը ուղեւորուեցին երկրի կառավարչապետի մօտ, որի անունն էր Դոն-Ֆերնանդօ-դ'Իբարաա և Ֆիգէօրա և Մասկարինեաս և Լամպուրդոս և Սուդա:

Այս բարձրաստիճան իշխանը գոռոզ էր, ինչպէս կը վայելէր այսքան երկար անուն ունեցող մարդուն: Նա խօսում էր մարդկանց հետ ամենաազնիւ արհամարհանքով, այնպէս ջրիթը անկելով, այնպէս ձայնը բարձրացնելով, այնպիսի հրամայողական զիրք ընկելով, որ նրա մօտ այցելութեան զնայողները սաստիկ ցանկութիւն էին զգում նրան թակելու: Նա կանանց կատաղի սիրահար էր: Կունիգունդան չափազանց դուր եկաւ նրան: Նա նախ և առաջ հարցրեց, թէ նա կապիտանի կինը չէ՞ արդեօք: Նա այս հարցն առաջարկեց այնպիսի եղանակով. որ Կանդիտը սրդողեց: Նա չհամարձակուեց ասել թէ Կունիգունդան իր կինն է, որովհետեւ նա նրա կինը չէր: Նոյնպէս չվճռեց նրան քոյր անուանել, որովհետեւ այդ էլ սուտ կը լինէր. թէև այս անձեզ ուռտը ամեն յաղգիւրի մէջ սովորական էր և նորերին էլ շատ օգտաւետ կը լինէր. Կանդիտի ոգին դեռ չափազանց մաքուր էր որ կարողանար ճշմարտութեան դաւաճանել:

«Ես նոր պէտք է պատիւ ունենամ այս օրիորդի հետ ամուսնանալու, ասաց նա, և մենք խնդրում ենք ձերդ պայծա-

աւարայութիւնից, որ բարեհաճէր մեր հարսանիքը կարգադրել:

Դոն Ֆերնանդո—գ'Իբարաու և Ֆիգէօրա և Մասկուրէնիաս և Լամբուրդոս և Սուզան բեխերը ոլորեց դառնութեամբ ժըպտաց և հրամայեց կապիտան Կանդիտին գնալ իր զօրքն արծակելու: Կանդիտը հնազանդուեց. կտուարիչը մնաց Կունիգունդի հետ մհնակ: Նա յայտնեց օրիորդին որ վառոււմ է բռնն սիրով դէպի նա և խօսք տուեց վաղն և եթ պսակուել նրա հետ ի դէմս եկեղեցու, կամ այլապէս ինչպէս հաճելի կը լինի նորին գերւզանցութեանը: Կունիգունդան խնդրեց նրանից քառորդ ժամ մտածելու համար, որպէսզի վճռելուց առաջ պատառի հետ խորհրդակցի:

Պառաւն ասաց Կունիգունդին.—«Տիրուհի, դուք եօթանասուն երկու սերունդ հախաճայր ունէք բայց մի գրոշ փող չունէք, բաւական է միայն ցանկանաք և դուք կը լինէք Հաւալային Ամերիկայի առաջին իշխանի կինը, այն էլ այդպիսով գեղեցիկ ընչացքներով: Արժէ այդքան չմահաւան և պատկառուկ լինել:

Ձեզ բռնարարել ևն բողբալները, ձեզ պահել են ջհուզն ու ինկվիզիտօրը, ինչ կուզէք ասացէք բայց դժբաղդութիւնը տալիս է որոշեալ իրաւունքներ: Խոստովանոււմ եմ ես ձեր տեղը լինէի, մարդու կը գնայի պարոն կառավարչապետին, և կապիտան Կանդիտին բաղդաւոր ապագայ կը պատրաստէի: Մինչդեռ պառաւը դատոււմ էր իր հասակից և փորձառութիւնից ստացած խոհականութեամբ, նաւահանգիստ մտաւ մի փոքր նաւ. վրէն նստած էին ակադը օլգվալիւներով (քաղաքազուլիւր և ոստիկաններ) պատահել էր հետեւեալ դէպքը:

Պառաւը գուշակել էր, որ Լիսաբոնից փախչելիս Կունիգունդի փողերն ու թանկագին իրերը գողացել էր Բադալոսում մի ֆրանցիսկեան կրօնաւոր երկար ու լայն թեքերով: Այս արեղայի խեղճին փչեց ծախել ակնավաճառին մի քանի թանկագին քարեր. վաճառականը ճանաչեց որ այդ քարերը մեծ ինկվիզիտորինն են: Փրանցիսկեանը կախաղանի առջև խոստովանուեց որ գողացել է, ասաց նոյնպէս թէ ումից և ցոյց տուեց ճանապարհը, թէ ուր էին գնում այն անձինքը: Կունիգունդի և Կանդիտի փախուստը գեռ առաջուց էլ յայտնի էր:

Արեղայի ցուցմունքով նրա շաւղով յետեւեցին մինչև Կազիկս և իսկոյն նաւ ուղարկեցին նրանց հետքով: Նաւը եկաւ Բուէնոսայրէսի նաւահանգիստը: Իսկոյն տարածուեցաւ Ալկադի գալստեան լուրը, որ հետապնդում էր մեծ Ինկվիզիտօրի սպանիչներին: Փորձառու պառաւը իսկոյն գլխի ընկաւ թէ ինչ պէտք էր անել:—«Փախչել չի կարելի—ասաց նա Կունի-

գունդին,—նոյնպէս և վախենալու բան չկայ. դուք հօ չէք սպանել նորին սրբադանութեանը, կառավարչապետն էլ ձեզ սիրում է, թոյլ չի տալ որ ձեզ նեղացնեն... Գնացէք»։ Յետոյ նա վազեց Կանդիտի մօտ՝ «Փախէ՛ք,—ասաց նրան,—թէ չէ մի ժամից յետոյ ձեզ կ'այրեն»։ Չէր կարելի մի վայրկեան անգամ կորցնել... Բայց ինչպէս բաժանուել Կունիգունդից և ռիտել թաքցնել...

ԳԼՈՒԽ XIV

Թէ ինչպէս Պարագուայի եզուիտներն ընդունեցին Կանդիտին և Կակամբօն։

Կանդիտը բերել էր Կադիկսից իր հետ մի ծառայ, որպիսիք ատ են Իսպանիայի ափերում և զաղութներում։ Սա էր մի իսպանական քվարտոն ծնուած տուկումանցի մետիսից։ Նա կոչւել էր երգիչ, ժամկոչ, նաւաստի, արեղայ, գործակատար, զինուոր և պաշտակ (лакей)։ Նրա անունն էր Կակամբօ, նա շատ սիրում էր իր տիրոջը, որովհետեւ Կանդիտը պարզամիտ և բարի մարդ էր։ Նա շտապով թամբեց երկու անգալուղական ձիերը։ «Դէհ, պարոն, հարկաւոր է լսել պառաւին, քշենք առանց յետ նայելու»։ Կանդիտը արտասուք էր թափում։ «Ո՛վ թանկազին Կունիգունդա, միթէ պէտք էր քեզ գցել գնալ հէնց այժմ, երբ պարոն կառավարիչը պատրաստուում էր մեզ պսակելու... Կունիգունդա արդեօք ի՞նչ կը պատահի քեզ այստեղ, հեռու օտարութեան մէջ»։—«Մի կերպ կ'աղբի, տաք Կակամբօն, կանայք միշտ լաւ են իմանում իրանց մասին հոգալ. ինքն Աստուած է նրանց խնամում... Փախչէ՛ք»։—«Ուր ես տանում դու ինձ։ Մենք ռէր պէտք է գնանք։ Ի՞նչ պէտք է անենք մենք առանց Կունիգունդի», ասում էր Կանդիտը։ «Մեզայ քեզ ո՞վ սուրբ Յակոբ Կոմբոստելի, էստեղ էլ ի՞նչ մտածելու բան կայ եղբայր, բացականչեց Կակամբօն, դուք գնում էիք եզուիտներ ղէմ կուռելու, ուրմն հիմայ, պէտք է գնալ նրանց պաշտպանելու։

Էս ճանապարհը գիտեմ և կը տանեմ ձեզ նրանց կալուածները, նրանք ուրախութեամբ կընդունեն բոլգարական ծառայութիւն իմացող մի կապիտանի, դուք կը վաստակէք ահագին կարողութիւն. եթէ այս աշխարհում անյաջողութիւն է, կարելի է ուրիշ տեղ փնտսի փոխարէնը հանել։ Այս էլ կայ որ նոր բաներ տեսնեն և անելը շատ հաճելի է։ «Միթէ դու Պարագվայում եղել ես» ասաց Կանդիտը։ Ի հարկ է պատասխանեց Կակամբօն, ես Ասումսոնի Կոլլէժում դնապան էի և

սուրբ հայրերի կառավարութիւնն այնպէս եւ ճանաչում ինչպէս Կաղիկիսի փոփոյնները: Բայց ինչ ասեմ, արանցը կառավարութիւն չէ, այլ մի զարմանալի հրաշք: Սուրբ հայրերի կառավարութիւնը երեսուն մղոնից աւել լայնութեամբ տարածւում են ամեն կողմ և բաժանւում են երեսուն զաւառներին: Ամեն բան պատկանում է սուրբ-հայրերին, իսկ ժողովրդին ոչ մի բան. սա կատարելագործութեան ամենաբարձր աստիճանն է թէ մտքի է թէ արդարութեան տեսակէտից: Գոնէ եւ ոչ մի բան չեմ ճանաչում առաւել աստուածային քան սուրբ հայրերը: Այստեղ նրանք կաւում են իսպանացոյց և պորտուգալացոյց թագաւորների հետ, իսկ Եւրոպայում նրանց խոստովանեցնում են, այստեղ սպանում են իսպանացիներին, իսկ Մադրիդում նրանց ուղարկում են երկինք: Հրաշալի բան.—բայց շտապենք: Բոլորը ձեռք է սպանում: Ի՞նչպէս կ'ուրախանան սուրբ-հայրերը բոլորական ծառայութիւնն իմացող կապիտանի գալուստն իմանալով: Երբ որ նրանք հասան առաջին պատահած սահմանադրան, Կալամբօն յայտնեց պահնորդ խմբին, թէ մի կապիտան կամենում է բանակցել պարոն հրամանատարի հետ: Մարդ ուղարկեցին պահնակին աղբարարելու: Պարագլաի սպան վաղեց հրամանատարի մօտ և նրա առաջ ծռնը չոքելով, յայտարարեց կապիտանի գալուստն մասին: Կանդիդից և Կալամբօից առան գէնքերն և երկու անգլուզական ձիերին: Յետոյ նրանց երկու շարք զինուորների միջով տարան հրամանատարի մօտ: Նա եռանկիւնի գլխարկ էր գրել, փիլոնի փէշերն հաւաքել էր, կողքից կախ էր արել սուրն, իսկ ձեռքում բռնել էր դաշոյն (ЭСТОХОНЬ): Հրամանատարը գլխով արեց և քսան և չորս զինուոր շրջապատեցին եղևուորներին: Ենթասպան հրամայեց նրանց սպասել, որովհետև պարոն հրամանատարը չի կարող նրանց հետ խօսել, ըստ որում արժանապատիւ հայր զաւառապետը չի թոյլ տալիս ոչ մի իսպանացու բերանը բաց անել առանց իր ներկայութեան և երեք ժամից աւել մնալ իրանց երկրում:

«Որտեղ է արժանապատիւ հայր զաւառապետը, հարցրեց Կալամբօն: «Նա պատարագիչ էր, պատարագը վերջացրեց և գնաց զօրահանդէս, պատասխանեց ենթասպան, և երեք ժամից շատ շուտ գուք չէք կարող նրա կօշկախթանները հաժրութիւնը»: «Բայց լսէք ասաց Կալամբօն,—ես և պարոն կապիտանը քաղցածութիւնից մեռնում ենք. կապիտանն էլ ոչ թէ իսպանացի այլ գերմանացի է... չենք կարող արդեօք մի փոքր նախաճաշել մինչև նորին արժանապատուութեան դալը»:

Ենթասպան գնաց այս խօսակցութիւնը հրամանատարին Սեպտեմբեր, 1906.

հաղորդելու: Փառք Աստուծոյ,—ասաց հրամանատարը: Եթէ նա զերմանացի է, այն ժամանակ ես կարող եմ նրա հետ խօսել. տարէք նրան իմ հովանոցը: Կանգիւտին տարան կանաչից հիւսուած հովանոցը, որ զարդարուած էր նրբակերտ կանաչ մարմարիօնից և ոսկուց շինած սիւներով, և թութակնեղի, թռչնուճանճերի, ցիցարների և ուրիշ հաղուադիւտ թռչունների վանդակներով: Ոսկեղէն անօթների մէջ պատրաստած էր պատուական նախաճաշ, և մինչդեռ պարագլուացիք լափում էին խաշած եգիպտացորենը փայտէ ամանների միջից բաց երկնքի և կիզիչ արեգակի տակ, արժանապատիւ հրամանատար հայրը բազմեց նախաճաշելու իր հովանոցում:

Սա էր մի շատ գեղեցիկ երիտասարդ, լիքը երեսով, սպիտակ, կարմրաթուշ, բարձր յօնքերով, վառվռուն աչքերով, վարդադոյն ականջներով, ալ շրթունքներով և հպարտ կերպարանքով. բայց այս հպարտութիւնը խալանացու կամ եզուխտի հպարտութիւն չէր: Կանգիւտը և Կակամբօն վերադարձրին զէնքերն և երկու անգլուկական ձիերն: Կակամբօն նրանց դարի տուեց հովանոցի մօտ և նախազգուշութիւնից շուտ-շուտ նայում էր նրանց վրայ: Կանգիւտը պաշտօնեց հրամանատարի փիլոնի փեշերը, նստեցին սեղան: «Ուրեմն դուք զերմանացի՞ էք», ասաց նրան եզուխտը գերմաներէն: «Ծիշտ այդպէս, ձերդ արժանապատուութիւն», պատասխանեց Կանգիւտը: Այս ասելով նրանք նայեցին միմեանց վրայ մեծ զարմանքով և յուզումով որին չկարողացան յաղթել: «Ո՞րտեղացի էք», հարցրեց եզուխտը: «Յետոտ Վեստֆալիայից, ասաց Կանգիւտը,—ես ծնունել եմ Տունդիր-Տին-Տրօնի զղեակում»:—Ո՞հ երկինք միթէ կարելի բան է, ազադակեց հրամանատարը: «Հրմշք», կանչեց Կանգիւտը:—Միթէ այդ դուք էք, ասաց հրամանատարը:—«Անհաւատալի բան», վրա բերեց Կանգիւտը: Նրանք ընկնում են երեսների վրայ գետին, ապա վազում գրկախառնում են, արտասուքի հեղեղներ են թափում: Ի՞նչպէս, այդ դուք էք, արժանապատիւ հայր, գեղեցիկ Կունիգունդի եղբայրը, դուք, որ բոլորաներից սպանուել էիք, դուք Բարօնի որդին, դուք՝ Պարագլուայի եզուխտ, ինչ հրաշքներ են պատահում այս աշխարհում: Ո՞հ, Պանգլոսս, Պանգլոսս: Ի՞նչպէս կ'ուրախանայիր, եթէ կախ տուած չլինէիր»:

Հրամանատարը դուրս ուղարկեց գերի նեղրերին և պարագլուացիներին, որոնք ժառուցանում էին գինի հանքայիր բիւրեղից շինած գաւաթներով: Նա հազար անգամ շնորհակալ եղաւ Աստուծոյ և սուրբ Իգնատիոսից, գրկախառնեց Կանգիւտին և երկուսն էլ ողողուեցան արտասուքներով: «Ի՜նչ ևս

առաւել կը զարմանաք, կը զգացուէք և կ'ուրախանաք, եթէ ասեմ որ ձեր քոյրը, Կունիգունդան, որին դուք համարում էիք ապանուած, ողջ և առողջ է:—«Ո՞րտեղ է»: «Մօտիկ, Բուէնոս-Այրէսի պարոն կառավարչապետի մօտ, իսկ ես եկել էի այստեղ ձեզ դէմ կոռելու»: Ամեն մի խօսք որ արտասանում էին նրանք այդ երկար պատմութիւնն անելիս, բաց էր անում նըքանց առաջ մի-մի հրաշք: Նրանց արեկոծուած հոգիները, ատրսում էին նրանց լեզուների վրայ, լսում էին նրանց ափնջներում և փայլում նրանց աչքերում: Ինչպէս գերմանացիներ նրանք երկար նստեցին սեղանի վրայ սպասելով նորին արժանապատուութիւն հայր զաւառապետին: Հրամանատարն ասաց իր թանկագին Կանգիտին:

ԳԼՈՒԽ XV

Թէ ինչպէս Կանգիտն սպանեց իր թանկագին Կունիգունդի եղբօրը:

—

«Ես ամբողջ կեանքումս չեմ մոռանալ այն զարհուրելի օրը, երբ սպանեցին իմ քրոջս: Բուլղարները գնալուց յետոյ իմ պաշտելի քրոջը չգտան, իսկ ժօրս, հօրս ինձ, երկու աղաքիներին և երեք մօրթած երեխաներին գրին սայլի մէջ և տարան թաղելու եզուխների մատուռի մէջ, որ երկու մղոն հեռաւորութիւն ունէր մեր նախահայրերի դպեակից: Այնտեղ եզուխը մեզ սուրբ ջրով ցողեց, որը սաստիկ աղի էր և մի քանի կաթիլ ընկաւ իմ աչքի մէջ, բահանան նկատեց իմ կուպերի մէջ շարժում, նա ձեռքը կուրծքիս դրեց և զգաց բարախում. ինձ օգնութիւն հասցրին և երեք շարաթից յետոյ ես ոտքի կանգնեցի: Դուք գիտէ՞ք սիրելի Կանգիտ, որ ես շատ գեղեցիկ էի, հիւանդութիւնիցս յետոյ ես աւելի սիրունացայ, այնպէս որ վանքի վանահայր արժանապատիւ հայր Կրուստը, կապուեց ինձ հետ ամենաքնքոյշ բարեկամութեամբ և ինձ շինեց իրան փոքրաւոր: Մի քանի ժամանակից յետոյ ինձ ուղարկեցին Հոռմ: Հայր գեներալը գերմանացի ջահէլ եզուխներից զօրաժողով էր անում:

Պարագվայի տիրապետողները չէին ընդունում իսպանական եզուխներին. նրանք գերադասում էին օտարազգիներին, մտածելով որ նոցա հրամայելը հեշտ է: Արժանապատիւ հայրը գտաւ ինձ ընդունակ այս այգում գործելու: Եկանք երեք հոգի, մի լեհացի մի տերօլցի և ես: Այստեղ որ հասանք ինձ արժանացրին սարկաւազի կոչման և սպայի աստիճանի:

այժմ ես գնդապետ եմ և քահանայ: Մենք կը կարողանանք յետ մղել իսպանական թագաւորի զօրքերին. հաւատացած եղէք, որ մենք նրանց կը բանտարկենք և կը ջարդենք: Ինքը նախախնամութիւնը ձեզ ուղարկել է մեզ օգնութեան: Բայց միթէ ձգձարիտ է որ իմ սիրելի Կունիգունդա բոյրս հեռու չէ, և Բուէնոս - Այրեսի կառավարչապետի մօտ է: Կանդիտը պատասխանեց որ այդ բոլորովին ձգձարիտ է, և նրա արտասուքները նորից թափուեցին:

Բարոնը անդադար գրկախառնում էր Կանդիտին, անուանում էր նրան իր եղբայր ու վերկիչը: «Կարելի է, ասում էր նա, մեզ կը յաջողուի յաղթական կերպով մտնել քաղաք և ազատել Կունիգունդին»: «Ես էլ հէնց այդ եմ ցանկանում, — ասաց Կանդիտը, — որովհետեւ յոյս ունիմ նրա հետ ամուսնանալ և յոյսս դեռ չեմ կորցրել»: — Ի՞նչ, դու... այդ ի՞նչ լրբութիւն է, — աղաղակեց բարոնը. — դու համարձակում ես ներառել սոսկուեւրում եմ բրոջ հետ, որը եօթանասունեակու սերունդ նախահայրեր ունի և բոլորն էլ բարոն: Եւ ինչպէս ես յանդգնում այդ բանն իմ երեսիս ասել»: Կանդիտը զարմացած այս խօսքերից ասաց. «Արժանապատիւ հայր, եթէ ձեր բոլոր նախահայրերն էլ հաւաքուեն չհն կարող այս պսակը խանգարել. ես աղատեցի ձեր քրոջը ջնուգի և ինկվիզիտորի ձեռքից. նա ինձ չափից գուրս երախտապարտ է և ցանկանում է ինձ հետ ամուսնանալ: Պանգլոսսը միշտ ասում էր որ մարդիկն հաւատար են և ես վճռել եմ ձեր քրոջ վրայ ամուսնանալ և կ'ամուսնանամ: «Տեսնե՞նք, լիրբ անղւամ, վրա բերեց բարոն Տունդեր-Տեն-Տրօնկը և հասցրեց սրի տափակ կողքով Կանդիտի երեսին: Կանդիտը վայրկենաբար մերկայրեց սուրը և մինչև կոթը կոխեց բարոն եզուիտի փորը. բայց գուրս քաշելով նրան բոլորովին արիւնշաղաղ լաց եղաւ: «Աւա՛ղ, Աստուած իմ, բացականչեց նա, — ես սղանեցի իմ նախկին տիրոջը, բարեկամիս և աներձագիս, ես ամենախոնարհ մարդն եմ աշխարհիս վրայ, բայց այնուամենայնիւ ահա երրորդ սպանութիւնն եմ կատարում, որոնց թւում աչդէն երկուսն հոգևորական են»:

Կակամբօն, որ պահպանութիւն էր անում հովանոցի մուտքի առաջ, շտապեց Կանդիտի մօտ: «Մեզ մնում է միայն ըստ կարելոյն թանկ ծախել մեր կեանքը, — ասաց նրան Կանդիտը. — երեւի իսկոյն կը մտնեն հովանոց, մեռնենք զէնքերս ձեռքնաբիս»: Սակայն Կակամբօն որ իր կեանքում սրանից էլ դեռ լաւ տեսարաններ էր տեսել, չշփոթուեց, հանեց եզուիտի շորերը հագցրեց Կանդիտին, դրեց նրա գլխին հանգուցեալի քառանկիւնի զլխարկը, և նստացրեց նրան ձիու վրայ: Այս բոլորը

Հաստարուեց մի ակնթարթում: «Քշենք,—ասաց նա,—ձեզ բոլորը եղուխտի տեղ կ'ընդունեն, կը կարծեն թէ դնում էք կարգադրութիւններ անելու, և մենք կ'անցնենք սահմանը, աւելի շուտ քան մեզ կըսկսին որոնել, և այս ասելով նա արդէն արշաւում էր ճանապարհով իսպաներէն գոռալով.—«Հեռու, հեռու ճանապարհ բացէք արժանապատիւ հայր զնգապետին»:

ԳԼՈՒԽ XXV

Թէ ի՞նչ պատահեց մեր երկու ճանապարհորդներին, երկու աղջկայ, երկու կապկի և Օրիլիօն անունով վայրենիներին հանդիպելիս:

Կանգիտը և նրա ծառան սահմանադոնից անց էին կացել՝ քայլ քանակում դեռ չգիտէին գերմանացի եղուխտի սպանուիլը: Նախատեսող Կակամբօն հոգացել էր հեռան աննելու հաց, շոկոլադ, խոզապուխտ, պտուղներ և մի քանի չափ գինի: Նրանք իրանց անդալուզական ձիերով մտան անձանօթ երկրի խորքը, ոչ մի տեղ ճանապարհ չգտնելով: Վերջապէս նրանց առաջ բացուեց մի գեղեցիկ դաշտավայր, որ ոռոգւում էր վտակներով: Մեր ճանապարհորդները թողեցին իրանց ձիերին խոտի վրայ արածելու: Կակամբօն հրաւիրեց տիրոջը ճաշակել, ինքը նրան օրինակ տալով: «Կարող եմ խոզապուխտ ուտել,—ասաց Կանգիտը,—սպանելով տէր-բարօնի որդուն, և դատապարտուած լինելով ամբողջ կեանքումս Կունիգունդին չտեսնելու: Ինչո՞ւ հաճար պահպանեմ իմ ողորմելի գոյութիւնս, երբ որ պէտք է քաշ տամ նրան Կունիգունդից հեռու, խղճի խայթից և յուսահատութիւնից տանջուելով: Եւ ի՞նչ կ'ասի Տրիվու լրագիրը»: Այս ասելով նա կերաւ խոզապուխտը: Արեգակը մայր է մըտնում: Յանկարծ ճանապարհորդները լսեցին մի ճիշդ, որ կարծես կնոջ ձայն լինէր: Նրանք չկարողացան որոշել թէ այդ ճիշդ վիճիթ թէ ուրախութիւն էր արտայայտում, սակայն վեր թռան տեղերից զգալով անհանգստութիւն և երկիւղ, որոնք անդադար մարդու տիրապետում են անձանօթ տեղեր գտնուելիս: Ազիտողո՞ւմ ճիշդ բարձրացնողներն, ինչպէս երեաց, երկու բոլորովին մերկ աղջիկ էին, նրանք թեթեւակի վազում էին դաշտի եզերքով, հալածուելով երկու կապկիներից, որոնք խաժոտում էին նրանց ազդերը: Կանգիտը խղճաց նրանց վրայ և որովհետեւ նա սովորել էր բոլգարների մօտ այնպէս նշան տնել, որ կարող էր վայր զցել թփի միջից ընկոյզը առանց տերեւին գիպելու, վերցրեց իր իսպանական երկփող հրացանը

արձակեց և ոսկանից երկու կապիկներին. «Փառք Աստուծոյ» կալամբո բարեկամ, ևս աղատեցի այս խեղճ աղջիկներին: Թէև ևս մեղանշեցի ինկվիզիտորին և ելուիտին սպանելով բայց այժմ, այդ մեղքս քաւեցի, այս երկու կոյստեան ենթարկուած էակներէ կեանքը փրկելով: Կարելի է սրանք ազնուատոհմ օրիորդներ են, այնպէս որ այս դէպքը մեզ յաջողութեան պատճառ կը լինի այս երկրում ... Նա կամենում էր շարունակել, բայց նրա լեզուն կապուեց զարմանքից, որը նա տեսաւ, որ իր աղատած երկու կանայքը քնքշաբար զոհաբերուած են սպանուած կապիկներին. թափում են նրանց վրայ արտասուք և յուսահատ աղաղակներ են արձակում: «Ի՞նչ բարեսիրտ էակներ են», աղաղակեց նա դառնալով Կալամբոյին. բայց Կալամբոն պատասխանեց. «Պարոն, այ թէ աչքը հանեցիր ձեր աղատելով հն, ախար դուք սպանեցիք այս օրիորդների տարկածունիքին»: Տարկածունիքին, ի՞նչպէս թէ, դու հանաք ևս անում, Կալամբո, այդ կարելի՞ բան է:—Ա՛յ իմ պատուական տէրս, ամեն բանի վրայ դուք միայն զարմանալ գիտէք, ի՞նչ տարօրինակ բան է որ կան երկրներ, որտեղ կապիկները վայելում են կանանց բարեկամութիւնը: Կապիկներն էլ նոյնպիսի կլատորոններ են մարդկանց վերաբերութեամբ, ինչպիսի ևս եմ իսպանացոյ վերաբերութեամբ: «Այո, —ասաց Կանդիսը, —ևս յիշում եմ, Պանդլոս վարժապետն ասում էր, որ հին ժամանակ այդպիսի դէպքեր եղել են և որ այդ տեսակ կապերից առաջացել են ֆալսները և սատիրները, որ հներից մի բանի մեծ մարդիկ տեսել են այդ տեսակ խառնածիններ, բայց ևս այդ հէքիաթ էի կարծում»:—Այժմ դուք համոզուեցի՞ք, —ասաց Կալամբոն, —որ այդ ճշմարիտ է, որովհետեւ ինքներդ տեսաք թէ ի՞նչպէս են վերաբերում դէպի կապիկները որոշեալ աստիճանի կրթութիւնն չստալած մարդիկ, մի բանից եւ վախենում, որ այս օրիորդները մեր գլխին մի գէշ խաղ կը խաղան»:

Այս հաւանական ենթադրութիւնը զրդեց Կանդիտին թողնել զաշտը և մանկ անտառի խորքը: Այնտեղ նա ընթերցեց Կալամբոյի հետ և անիծելով Պորտուգալիայի ինկվիզիտորին, Բուէնոս-Այրէսի կառավարչապետին և Բարոնին, նրանք քնեցին մամուռի վրայ: Զարթելով նրանք զգացին որ չեն կարողանում շարժուել, այս բանի պատճառն այն էր, որ դիշերը այս երկրի բնակիչ Օրէլիօնները, որոնց երկու կանայք իմացել էին ճանապարհորդների մասին, կապկապել էին նրանց ծառի կեղևից հիւսած թուղերով: Նրանց շրջապատել էին յիսուն հոգի մերկանդամ Օրիլիօններ, զինաւորուած նետերով, դադանակներով և բարէ կացիներով. մի քանիսը ջուր էին

տաքացնում մեծ կաթսայի մէջ, միւսները պատրաստում էին շամփուրներ և բոլորը գտեում էին.— Սա եզուիտ է, սա եզուիտ է, մեր վրէժը կ'առնենք, իշտահով կ'ուտենք, կ'ուտենք եզուիտի միս»:

«Էս դուշակեցի, իմ տէր աղանեակս—տխուր ասաց Կալամբոն,—որ այս աղջիկները մեր զլխին փառաւոր խաղ կը խաղան»։ Կանգիտը տեսնելով կաթսաներն ու շամփուրներն ազդակեց. «Մեզ կամ կը խորովեն կամ կ'եփեն: Ա՛խ, ի՞նչ կ'ասէր Պանգլոսս վարժապետը, եթէ կարողանար տեսնել թէ ի՞նչ ասել է անաղարտ բնութիւնը:

Ասինք թէ ամեն բան գէպի լաւն է գնում, բայց անգթութիւն չէ՞ զրկուել գեղեցիկ Կունիգուներից և խորովուել Օրիկիօնների ձեռքով շամփուրի վրայ: «Սակայն Կալամբոն չկորցրեց իր սառնասրտութիւնը: «Մի վհատուէք,—ասաց նա տխուր Կանգիտին, հա մի քիչ հասկանում եմ այս վայրենիների լրվլըվոցը և կը խօսեմ նրանց հետ: «Չգոռանանք բացատրել նրանց, —ասաց Կանգիտը, թէ ինչքան տմարդի բան է մարդկանց եփելը և որքան այդ հակառակ է բրիտանականութեանը»:

«Պարոններ,—ասաց Կալամբոն,—դուք կարծեմ այսօր պատրաստուած էք եզուիտ ուտելո՞ւ:—Շատ զովելի է: Բոլորովին արդարացի է թշնամիների հետ այդպէս վարուելը, և բնական օրէնքն էլ սովորեցնում է սպանել մերձաւորներին, ինչպէս այդ անուամբ ամբողջ երկրագնդի վրայ: Եթէ մենք միշտ չենք օգտուած թշնամիներին ուտելու իրաւունքից, այդ նրանից է որ մենք ունենք ուրիշ համեզ բաներ... բայց դուք... ձերը ուրիշ բան է: Ձեզ մօտ կերակուրն այնքան սաւառ չէ ինչքան մեզ մօտ: Դրանից դուրս կն էլ պարզ է, որ լաւ է ուտել թշնամուն, քան թէ ագռաւների թողնել յաղթութեան պատուհները: Բայց, պարոններ, դուք ի հարկէ չէք ցանկանայ ուտել ձեր բարեկամներին: Դուք ցանկանում էք եզուիտին շամփուր անցկացնել, այն ինչ դուրս կը դայ որ կը խորովէք ձեր պաշտպանին, ձեր թշնամիներին թշնամուն: Ես այստեղացի եմ իսկ այս պարոնը իմ տէրս է. նա ոչ միայն եզուիտ չէ, այլ և մի քիչ առաջ սպանեց մի եզուիտի և հագաւ նրա շորերը, և հէնց այս է ձեզ սխալեցրել: Եթէ ցանկանում էք իմանալ թէ ճիշտ եմ ասում թէ ոչ՝ վերցրէք նրա շորերը, տարէք սուրբ հայրերի կալուածքների ամենամօտ սահմանը և իմացէք, թէ սպանել է իմ տէրը եզուիտական մի սպայի թէ չէ: Այդ բանը երկար չի քաշիլ և եթէ դուրս եկաւ որ ես խաբել եմ, դուք էլի ժամանակ կ'ուտենաք մեզ ուտելու: Բայց եթէ ես ուղիղ եմ ասում, այն ժամանակ յոյս ունիմ որ դուք չսփառանց յարգելով ազգային

իրաւունքները, սովորութիւնները և օրէնքները, անկասկած մեզ կը խնայէր:

Օրէլիօններին այս ճառը շատ հիմնաւոր երևաց և ուղարկեցին երկու հոգի երևելի մարդկանցից պատգամաւոր, շուտով ճշմարտութիւնը իմանալու: Պատգամաւորները խելամուտ կերպով կատարեցին յանձնարարութիւնը և շուտով վերադարձան լաւ լուրերով: Օրէլիօններն ազատեցին գերիներին, նրանց սիրալիր ցոյցեր արին, աղջիկներ առաջարկեցին, հիւրասիրեցին և ճանապարհ պեցեցին մինչև իրանց տէրութեան սահմանագլխից ուրախ-ուրախ կանչելով. «Նա եզուիտ չէ, նա եզուիտ չէ»:

Կանգիտը զարմանքից ապշել էր ազատութեան պատճառի վրայ: «Այս ինչ ժողովուրդ է,—ասում էր նա— ինչ մարդիկ, ինչ սովորութիւններ: Եթէ ես բաղդ չունենայի գեղեցիկ Կունիգունդայի եղբօր փորը սրով ծակելու, ես այժմ անխնայ կերպով կերուած կը լինէի: Սակայն անաղարտ բնութիւնը իսկ որ գեղեցիկ է, փոխանակ ուտելու, նրանք ինձ ամեն տեսակ առատ հիւրասիրութիւններ ցոյց տուին, հէնց որ իմացան թէ ես եզուիտ չեմ»:

ԳԼՈՒԽ XXVII

Կանգիտի և նրա ծառայի էլիզորադօ գնալը և թէ ի՞նչ տեսան նրանք այնտեղ:

Օրէլիօնների սահմանն անցնելով, Կակամբօն ասաց Կանգիտին. «Դուք տեսնում էք, որ այս կիսագունդը, ոչնչով լաւ չէ միւսից: Հաւատացէ՛ք, լաւ է ամենակարճ ճանապարհով վերադառնանք Եւրոպա: Բայց ինչպէս վերադառնանք, ասաց Կանգիտը, և մըր գնանք: Եթէ հայրենիք դնամ, այնտեղ բողաւորներն ու աւարներն են աջ ու ձախ պատահողներին կոտորում. եթէ այստեղ մնանք, ամեն բոլքէ շամփուրն անցկենալու վտանգի մէջ կը լինինք: Եւ կարելի բան է թողնել աշխարհի այն մասը, որտեղ ապրում է Կունիգունդան»:

Գնանք Կայէննա, — ասաց Կակամբօն, — այնտեղ մենք կը գտնենք ֆրանսիացիներ, որոնք աշխարհիս ամեն կողմ ճանապարհորդում են. նրանք կարող են մեզ օգնել: Կարելի է Աստուած մեզ խղճայ:

Հեշտ չէր մինչև Կայէննա գնալը. նրանք մասամբ գիտէին թէ որ կողմը պէտք էր գնալ, բայց լեռները, գետերը, անդունդներն, աւաղակներն ու վայրենիներն ամեն կողմից սարսափելի

արգելքներ էին ներկայացնում: Նրանց ձիերն ընկան յողնածուծիւնից, բոլոր պաշարը կերել պրծել էին, ամբողջ մի ամիս նրանք կերակրւում էին վայրենի պտուղներով և վերջապէս դուրս եկան մի գետակի մօտ, շրջապատուած կոկոսի ընկուզենիներով, որոնք պահպանեցին նրանց ոյժերը և յոյսը:

Կալամբօն, որ միշտ տալիս էր այնպիսի լաւ խորհուրդներ ինչպէս և պառուը, ասաց Կանդիտին. «Մենք ուժից ընկանք, բաւական է գնալ քայլելով, ահա ափի մօտ դատարկ մտկոյլ, բեռնաւորները նրան կոկոսի ընկոյզներով, նստենք և իջնենք դետի հոսանքով, գետը անպատճառ մեզ կը հանի մի որևիցէ մարդարնակ տեղ: Եթէ մենք ոչ մի ախորժելի բան չգըտնենք, գոնէ մի նոր բան էլ է կը տեսնենք: Գնանք ասաց Կանդիտը, յանձնենք մեզ նախախնամութեանը:

Նրանք երկար նաւում էին երկու ափերի մէջտեղով, որոնք մերթ կանաչազարդ էին, մերթ ամայի, մերթ տափարակ և մերթ զառիվայր: Գետը աստիճանաբար լայնանում էր և վերջապէս ծածկւում էր մի կամարի տակ, որ կազմուած էր սարսափելի ժայռերից, որոնք համարեա մինչև երկինք էին բարձրանում: Ճանապարհորդները վճակեցին ալիքների կապին անձնատուր լինել, որոնք տանում էին զրանց այդ կամարի տակ: Այստեղում գետը սեղմուելով տանում էր նրանց սարսափելի արագութեամբ և աղմուկով: Քսան և Հորո ժամից յետոյ նրանք վերջապէս տեսան լոյսը, բայց մակույլը կտարուեց ջրի տակի ժայռին գիպելով, նրանք ստիպուեցին մագլցել մի ժայռից դէպի միւսը և անցկենալ այդ կերպով մի ամբողջ ժրդոն. վերջապէս նրանց առաջ բացուեց անսահման հորիզօնը շրջապատուած անմատչելի բարձր լեռներով: Երկիրը մշակուած էր և՛ բաւականութեան, և օգտի համար. ամեն տեղ օգտակարը միացած գուարճալի հետ: Ճանապարհներն ծածկուած էին կամ լաւ ևս ասել դարդարուած էին կառքերով, որոնք թէ ձևով և թէ կերտուածքով հրաշալի էին. նրանց մէջ նստած էին անսովոր գեղեցիկ տղամարդիկ և կանայք. կառքերում լծուած էին մեծ կարմիր ոչխարներ, որոնք արագավազութեամբ գերազանցում էին նոյնիսկ ամենալաւ անդալուզական, տէտուահական և մեկինեջեան ձիերին:

«Հն, սա մի քիչ լաւ է Վեսֆալիայից», ասաց Կանդիտը: Նրանք դուրս եկան ափ առաջին գիւղում: Երկխայքը ոսկեգործ կտորից շինած պատառոտած շորերով, բլրակի մօտ հոլ էին խաղում: Մեր ճանապարհորդները կանգնեցին նրանց նայելու: Նրանք խաղում էին փայլուն քարերով, որոնք էին տափակ, կլոր, գեղին, կանաչ և կարմիր գոյներով: Ճանապարհորդները

մի քանի հատ վերցրին. երեսաց որ դրանք են. ոսկի, զմրուխտ և աղամանդ, այնպիսի մեծութիւնով որ ամենափոքրը կարող էր Մեծ Մողոլի գահին ամենաշքեղ զարդարանքը լինել: «Հաւանական է,—ասաց Կակամբօն,—որ սրանք արքայորդիքն են»: Այդ միջոցին զիւլի ուսուցիչը կանչեց երկխաներին վարժարան: «Իսկ սա, նկատեց Կանդիտը, արքայորդիներն զաստիարակիչ պէտք է լինի»:

Փոքրիկ պատառոտունները դադարեցին խաղալուց, թողնելով հողի վրայ քարերը և բոլոր իրանց խաղալիքները: Կանդիտը հաւաքում է դրանց, վազում է դաստիարակի մօտ և, յարգանքով ողջունելով, տալիս է նրան, աշխատնով բացատրել նշաններով որ նրա արքայական բարձրութիւնները մոռացան իրանց ոսկին և թանկագին քարերը: Գիւղական ուսուցիչը ժպտալով դէն գցեց քարերը, նայեց Կանդիտի վրայ մեծ հետեքքրութեամբ և հեռացաւ: Ճանապարհորդները շտապեցին վերցնել ոսկին, ազամանտէին և զմրուխտները: «Սյո ճրտեղ ենք ընկել», ազաղակեց Կանդիտը:—Ինչպէս հիանալի դաստիարակութիւն են տալիս այստեղ թաղաւորի որդիներին, սովորեցնելով նրանց արհամարել ոսկին և թանկագին քարերը: Կակամբօն ևս զարմացել էր ոչ պակաս Կանդիտից: Նրանք մօտեցան գիւղի առաջին տանը. նա նման էր եւրոպական պալատի: Ժողովուրդը հաւաքուել էր դռների մօտ և լցրել սենեակները, լուում էր գեղեցիկ երաժշտութիւն և համեղ կերակուրների հոտը ակորժակ էր գրողում: Կակամբօն մօտեցաւ դռներին և լսեց որ խօսում են պէրուերէն. սա նրա մօր լեզուն էր, որովհետեւ, ինչպէս յայտնի է ամենքին, Կակամբօն ծնուել էր Տուկուման գիւղում, որտեղ դրանից դատ ուրիշ լեզու չգիտէին: «Ես ձեզ կը ծառայեմ իբրեւ թարգման, —ասաց նա Կանդիտին,—մտնենք, սա հիւրանոց է»:

Հազիւ նրանք մտան ներս, երբ երկու պաշտակներ և երկու աղախիններ ոսկեզէն զլեւաններով, մազերի մէջ կապած ժապաւէններ, հրաւիրեցին նրանց ընդհանուր սեղան: Ճաշին տունը չորս տեսակ արգանակ և ամեն մի արգանակի հետ երկ-երկու թութակ, մի եփած ցին, երկու հարիւր ֆունտ ծանրութեամբ, երկու տապակած կապիկ հիանալի համով, մի շափսէ երեք-հարիւր թռչնածանձից, միսը վեց-հարիւր մեղրածուծից (թռչուն), ամենահամեղ բազու, ամենապատուական կարկանդակ. բոլոր կերակուրները համեմած էին ավսէների մէջ մի ինչ որ բանով, որ նման էր հանքային բիւրեղի: Ծառաներն ու աղախինները լցնում էին շաքար-կղէպից պատրաստած խմիչքներ:

Այցեկոչները մեծ մասամբ վաճառականներ և կառապաններ էին, բոլորն աչքի էին ըկնում իրանց նուրբ քաղաքավարութեամբ. նրանք առաջարկեցին Կակամբօին մի քանի համեստ և շնորհալի հարցումներ պատասխանելով փոխադարձաբար նրա բոլոր հարցերին շատ գոհացուցիչ կերպով:

Ճաշից յետոյ Կակամբօն և Կանդիտը ղցեցին սեղանի վրայ երկու մեծ ոսկու կտորներ, որ վերցրել էին փողոցից, մտածելով որ շատ առատ են վարձատրում. հիւրանոցի տէրը և տանտիկինը ծիծաղից բռնելով կողքերը թուլացան: Վերջապէս նրանք հանգստացան: «Պարոններ,—ասաց նրանց տէրը,— դուք ինչպէս երևում է օտարականներ էք, որոնք մեզնում շատ հալուսագիւտ են: Ներեցէք որ մենք ծիծաղեցինք. մեզ ծիծաղեցրեց այն, որ դուք մեզ ճաշի համար վճարում էք փողոցից վերցրած քարերով: Հաւանական է որ ձեզ մօտ չկան մեր փողերից, բայց այստեղ վճար չեն վերցնում: Հիւրանոցները հիմնուած են վաճառականների յարմարութեան համար և պահպանուած են կառավարութիւնից: Դուք վատ ճաշեցիք, բայց ինչ անենք, մեր գիւղն աղքատ է, դրա փոխարէն ուրիշ տեղեր ձեզ կը հիւրասիրեն ինչպէս հարկն է»: Կակամբօն հաղորդեց Կանդիտին տանտիրոջ խօսքերը նոյնքան հիացմունքով, ինչքանով լսում էր նրան Կանդիտը: «Արդեօք այս ի՞նչ երկիր է,—ասում էին նրանք միմեանց, որ ոչ ոքի ծանօթ չէ միւս աշխարհում: Բնութիւնն էլ այստեղ նման չէ մերինին: Դուցէ հէնց այս է այն աշխարհը, որտեղ ամեն բան հիանալի է. ուրեմն դուքս է գալիս որ այս տեսակ աշխարհ կայ: Ոչ, ինչ ուզում է ասի վարժապետ Պանդլոսը, բայց ես յաճախ նկատում էի, որ Վեստֆալիայում մի քիչ անյարմար էր»:

ԳԼՈՒԽ XVIII

Կակամբօն արտայայտեց տանտիրոջը իւր ծայրայեղ հետաքրքրութիւնը: Տանտէրն ասաց սրան. «Ես բոլորովին անպէտ մարդ եմ, բայց ուղիւն ասաց հոգս չեմ անում դրա համար. սակայն այստեղ կայ մի ծերունի, որ պալատից հեռացել է. նա ամենագիտուն մարդն է ամբողջ թագաւորութեան մէջ և ամենքից աւելի հաղորդակցուող:» Նա տարաւ Կակամբօին ծերունու մօտ: Կանդիտը երկրորդական դեր էր կատարում և ուղղիկցում էր իւր ծառային: Նրանք մտան մի ոչ բարձր տուն, դռնն արծաթից էր, սենեակներում շատ հասարակ—պաստեռներ էին ոսկուց շինած, բայց այնպէս նրբուկերո, որ ամենաթանկագիններից աւելի լաւ էին երևում: Նախասենեա-

կը շատ հասաբակ կերպով, չորս կողմից շինուած էր զմրուկ-տով և յակինթ քարերով, բայց մաքրութիւնը և կարգը մի քիչ ծածկում էին այս ծայրայեղ անշքութիւնը:

Ծերունին նստեցրեց օտարականներին թռչնաճանձի աղ-ուամազով լցրած բազմոցի վերայ, հիւրասիրեց նրանց լիկեօ-րով որ մատուցանում էին ագամանդեայ դաւաթներով և ապա գոհացրեց նրանց հետաքրքրութիւնը հետեւեալ խօսակցութեամբ:

«Ես հարիւր եօթանասուն և երկու տարեկան եմ, ես լսել եմ հանգուցեալ հօրիցս, որը արքայի ախոռապետ (штаб-мейстеръ) էր, այն զարմանալի յեղափոխութիւնների մասին, որոնց նա իրիւն ականատես դեռ յիշում էր: Մեր տէրութիւնը հին ինկինների հայրենիքն է, որոնք անմտօրէն թողին նորան և գնացին ուրիշ երկիրներ տիրապետելու, բայց իսպանացի-ներից կոտորուեցին: Տասը ֆնացած խելացի արքայորդիները բոլոր ժողովրդի համաձայնութեամբ վճիռ կայացրին, որ ոչ մի բնակիչ երբէք դուրս չը գայ մեր փոքրիկ թագաւորութիւ-նից. շնորհիւ այդ օրէնքի մենք պահպանեցինք միամտութիւն և բաղաւորութիւնը: Իսպանացիք ունէին մութը տեղեկու-թիւններ մեր երկրի մասին և անուանեցին նրան Էլզօրադօ: Մօտ հարիւր տարի սորանից առաջ մի անգլիացի ասպետ Բալէյ անունով, մօտեցաւ մեր երկրին, բայց մեզ շրջապատող անմեղձեանալի ժայռերն ու անդունդներն մինչև այժմ պաշտպա-նեցին մեզ եւրոպական ժողովրդի աւագակային յափշտակու-թիւնից, որոնք սողարուած են մեր երկրի քարերն ու ցիւրը ձեռք բերելու անհասանելի կրքով և զրա համար նոքա պատ-րաստ են մեզ բոլորիս մինչև վերջինը կոտորելու:» Խօսակցու-թիւնը երկար շարունակեց. խօսեցին կառավարութեան եղա-նակի, սովորութիւնների, կանոնց, հասարակական տեսարան-ների և արուեստների մասին: Վերջապէս Կանգիտը, որ միշտ սիրում էր մետաֆիզիքան, խնդրեց Կալամբօին հարցնել ծե-րունուց, թէ պիտուցիք կրօն ունին:

Ծերունին թեթեակի կարմրեց. «Ի՜նչպէս չէ,—ասաց նա.—ի՜նչ տարօրինակ հարց է: Միթէ, դուք մեզ երախտաժող էք համարում», Կալամբօն հեղաբար շարունակում էր տեղեկա-նալ թէ ի՜նչ կրօն են դաւանում Էլզօրադօի մէջ: Ծերունին դարձեալ կարմրեց: «Միթէ կարող է երկու կրօն լինել, ասաց նա.—ես կարծում եմ որ մեր կրօնն էլ նոյն տեսակ է ինչպէս և ձերը, մենք օրու գիշեր երկրպագում ենք Աստծուն»:—«Բայց միակ Աստծուն, հարցրից Կալամբօն շարունակելով թարգմա-նել Կանգիտի տարակուսանքը: «Ես կարծում եմ,—ասաց ծե-րունին, որ Աստուած մէկ է: Միթէ կարող են լինել երկու,

երեք կամ չորս Աստուած, ինչ տարօրինակ հարցեր են առաջարկում ձեր աշխարհամասի մարդիկը: Կանգիտան այնուամենայնիւ շարունակում էր հարցնել բարի ծերունու իսկ ինչպէս են ձեզնում աղօթում:» «Աղօթել», մենք բնաւ չենք աղօթում և խնդրում Աստուծոյ,—պատասխանեց իմաստունը, աղերսելու կարօտութիւն չունենք, նա մեզ ամէն բան տուել է, մենք անզուգար շնորհակալութիւն ենք յայտնում նրան»: Կանգիտը ցանկացաւ տեսնել քահանաներին. նա հարցրեց թէ զորեղ նրանց կարելի է տեսնել: Բարի ծերունին ժպտաց: «Բարեկամներս,—ասաց նա,—մենք բոլորս քահանաներ ենք. ամէն առաւօտ թագաւորը և բոլոր ընտանիքներէ գլխաւորները հանդիսաւոր կերպով երգում են գոհացողական օրհներգութիւններ հինգ կամ վեց հազար երաժիշտների նուագակցութեամբ:

—Ինչպէս, դուք չունիք կրօնաւորներ որ ուսուցանէին, վիճէին, կառավարէին, խառնակէին, համակարծիք չեղող մարդկանց այրէին:»—«Մենք փառք Աստուծոյ անմիտ չենք,—ասաց Յերունին,—մենք բոլորս էլ մի կարծիքի ենք և չենք հասկանում, թէ այդ ինչ կրօնաւորների մասին էք դուք խօսում:» Լսելով այս խօսքերը Կանգիտը յափշտակուել էր և ինքն իրան մտածում էր:

«Մակայն սա նման չէ Վեստֆալիային և մեր Բարոնի դղեակին. եթէ մեր բարեկամ Պանդլօսը տեսնէր էլզօրադօն, այն ժամանակ չէր պնդէ, թէ Տոնդեր—Տին—Տրօնկ դղեակը, ամենալաւ դղեակն է աշխարհիս երեսին. տես, թէ ինչպէս օգտակար է ճանապարհորդութիւնը»:

Այս երկար խօսակցութիւնից յետոյ բարի ծերունին պատուիրեց լծիկ կապը վեց ոչխարներ և առաջարկեց ճանապարհորդներին տաններէն պաշտակ, որ առաջնորդէն նրանց արբունիք: «Ներեցէք,—ասաց նա,—որ իմ տարիքն ստիպում են ինձ ձեզ ուղեկցելու պատուից հրաժարուելու. յոյս ունիմ որ դուք գոհ կը մնաք թաղաւորի ընդունելութիւնից և ներողամիտ աչքով կը նայէք այն բոլորին, ինչ որ մեր սովորութիւններից ձեզ անհաճոյ կը լինի:

Կանգիտը ու կակամբօն կառքը նստեցին. վեց ոչխարները սրարշաւ վաղեցին և չորս ժամ չանցած կանգնեցին արքայական պալատի առաջ, որ գտնւում էր մայրաքաղաքի ծայրում: Պալատն ունէր երկու հարիւր քսան ոտնաչափ բարձրութիւն և հարիւր ոտնաչափ լայնութիւն. անհնար է գաղափար տալ այն սքանչելի նիւթի մասին, որից շինուած էր նա: Կարելի է միմիայն ասել, որ նա անչափս գերազանց էր այս կայծարարից

և աւաղից, որոնց մենք անուանում ենք ոսկի և թանկագին քարեր:

Հէնց որ Կանդիտն և Կակամբօն կտոքից դուրս էին գալիս նրանց զիմաւորեցին քսան զեղեցիկ աղջիկներ արքունի թիկնապահներից: Սորա հիւրերին տալան բաղանիք և հագցրին թռչնաճանճի աղուամազից շինած շորեր, սրանից յետոյ իշխաններն և իշխանուհիներն, սահմանուած կանոնի համաձայն, առաջնորդեցին նրանց արքայական աղարանքը երկու կարգ երաժեշտների միջով, որոնցից իւրաքանչիւրն բաղկացած էր հազար մարդուց: Երբոր նրանք մօտենում էին գահական դահլիճին, Կակամբօն հարցրեց սպային թէ ինչպէս պէտք է ներկայանալ նորին մեծութեանը. պէտք է նրա առաջ ծռնկ չոքել, թէ երեսի վրայ գետին ընկնել. ձեռքերը գլխի վերայ դնել թէ յետոյքի, պէտք է արդեօք դահլիճի յատակը լիզել. մի խօսքով ինչպէս է նրանց մէջ ընդունելութեան ծիսակաւորութիւնը: «Մեր մէջ, ասաց սպան, թագաւորին գրկում են և երկու թուշը համբուրում:» Կանդիտն և Կակամբօն ընկան նորին մեծութեան սլարանոցովը, որը շատ սիրալիւր ընդունեց նրանց և քաղաքավարի կերպով հրաւիրեց ընթերիւ:

Մինչև ընթերիքի ժամը նրանց ցոյց տուին քաղաքի նշանաւոր տեղերը, հասարակական շինութիւնները, որոնք համարեա հասնում էին ամպերին, հազարաւոր սիւներով զարդարուած աստիճաններ. շատրուաններ մաքուր ջրի, վարդադոյն ջրի և շաքարեղէնի նիւթի, որոնք անղաղար խփում էին բոլոր հրապարակների վերայ, որ մայթած էին միխակի և դարչինի հոտ ունեցող քարերով: Կանդիտը ցանկութիւն յայտնեց տեսնել դատական պալատը և պարլամենտը. նրան ասացին որ այստեղ այդպէս բաներ չկան, որ այստեղ ոչ ոք ոչ մի ժամանակ չի գատուում: Նա տեղեկացաւ նոյնպէս թէ բանտեր կան, նրան պատասխանեցին թէ ոչ: Բայց ամենից շատ զարմացրեց նրան և դուր եկաւ զիտութեանց ճեմարանը, որտեղ նա տեսաւ մի թանգարան երկու հազար քայլ երկարութեամբ, ամէն տեղ շարուած մաթեմատիքական և ֆիզիքական գործիքներ: Ծաշից յետոյ բոլոր ժամանակը նուիրելով քաղաքի արժանայիշատակ տեղերի զննութեանը, չկարողանալով նրանց մի հազարերորդ մասն էլ տեսնել, նրանք վերադարձան թագաւորի մօտ: Կանդիտին սեղան նստեցրին թագաւորի, Կակամբօին մի քանի տիկնանց հետ: Ընթերիքը հիանալի էր, իսկ սրամտութիւնը գերադանց: Կակամբօն թարգմանում էր թագաւորի սրախօսութիւնները, որոնք այն աստիճանի սրամիտ էին, որ թարգմանելիս ևս մնում էին սրախօսութիւն: Սա

առանձնապէս զարմացրից Կանդիտին: Նրանք մի ամիս անցկացրին այս երկրում: Կանդիտն ասում էր Կակամբօին. «Իհարկէ, բարեկամ, ես այժմ էլ կ'ասեմ, որ այն ամբողջ որսեղ ես ծնունել եմ, անպիտան բան է այս երկրի հետ համեմատելով, բայց այստեղ չկայ Կունիգունդա, և դուք էլ անպատճառ եւրոպայում սիրուհի կ'ունենաք. այստեղ մենք բոլորին հաւասար ենք, բայց եթէ մենք վերադառնանք հայրենիք, վերցնելով այստեղից տանելու շատ այստեղի ոչխարներից, բեռնաւորուած էլ յօրադօի քարերով, այն ժամանակ կը լինենք աւելի հարուստ քան թէ բոլոր թագաւորները միասին վերցրած, ինկվիզիտօրներն էլ այնպէս սարսափելի չեն լինի և Կունիգունդան հեշտութեամբ կարող է ազատուել:

Այս ճառին Կակամբօն հաւանեց, և որովհետեւ բոլոր մարդիկ սիրում են աշխարհիս հրեան քաշ դալ որ յետոյ պարծենան տանը, այդ պատճառով մեր բախտալմնագիրներն էլ վճռեցին հրաժարուել իրանց բողոքաւորութիւններից և խնդրեցին նորին մեծութիւնից արձակել իրանց:

«Յիմարութիւն էք անում, ասաց նրանց թագաւորը.— ի հարկէ իմ թագաւորութիւնս Աստծուն յայտնի է որ մի բան չէ, բայց եթէ ձեզ համար այստեղ վատ չէ, լաւ չէ՞ր լինի մնալիք: Սակայն ես իրաւունք չունիմ օտարականներին արգելելու. այդ առակ ընտրութիւն մեղանում չկայ, ոչ մեր սովորութեանց և ոչ էլ օրէնքների մէջ. բոլոր մարդիկն ազատ են. դուք կարող էք գնալ երբ ցանկանում էք. միայն այստեղից դուրս գալը դժուար է: Այն դեպք, որի վերայից հրաշքով եկաք մեզ մօտ, նրա հոտանքի հակառակ չէք կորուզ գնալ, մանաւանդ ժայռերի կամարների տակ: Իմ ամբողջ թագաւորութեան չորս կողմը շրջապատող լեռներն ունին տաճան հազար ոտնաչափ բարձրութիւն և պատի նման ուղղածիք են: Նրանցից ամեն մինը տաճան մղոն աւելի լայնութիւն ունի և առանց անգունդներից անցկենալու, այդ լեռներն անցնելու ուրիշ ճանապարհ չկայ: Սակայն եթէ դուք անողատճառ ցանկանում էք գնալ, այն ժամանակ ես կը հրաժայեմ մերենական վարչութեանը շինել մի մերենայ, որի վրայ կը կարողանաք յարմար կերպով ցած իջնել: Ձեզ կ'առաջնորդեն մինչև լեռների ստորոտը, բայց աւելի հեռու ձեր յետևից ոչ ոք չի գնալ, որովհետեւ իմ հպատակներս ինձ խոստացել են և ուխտ գրել, երբէք չը թողնել իրանց երկիրը և նրանք այնքան խելօք են որ չեն խախտի այդ ուխտը: Հրաժեշտի ժամանակ խնդրեցէք ինչ որ ցանկանում էք:» Մենք խնդրում ենք, ձերդ մեծութիւնից, ասաց Կակամբօն,— տալ մեզ մի բանի ոչխար. բեռնաւորուած մսեղէնով, քարերով և

այստեղից ելնուի:» Թագաւորը ծիծաղեց. «Ձեմ հասկանում,— սոսայ նա,— թէ դուք Լեւոնի անունով ինչ անյայտ սէր ունէք զէպի մեր գեղին ցեխը: Վերցրէք, ինչքան ուզում էք, ցանկանում եմ որ նա ձեզ օգտակար լինի:» Նա հրամայեց իր ինժեներներին շինել մի մեքենայ այս երկու այլակերպներին (чугаки) տէրութեան սահմանից անցկացնելու համար: Երեք հազար զերագանց ֆիզիկոսներ դրա վրայ տաննէինք օր աշխատեցին: Նա այստեղի փողերով քսան միլիօն ֆունտ ստերլինգից աւելի չը նստեց: Կանգիտն ու Կակամբօն նստեցին մեքենայի վերայ, որտեղ արդէն կանգնած էին երկու մեծ կարմիր թամբած և սանձած ոչխարներ, որոնք լեռներից իջնելուց յետոյ նրանց պէտք է տանէին, քսան բեռնաւորուած ոչխարներ մսի պաշարեղէնով, երեսուն հատ բեռնաւորած երկրի բոլոր արժանայիշատակ առարկաներով, և յետոյ հատ բեռնաւորուած ոսկով, թանկագին քարերով և աղամանքներով: Թագաւորն քնքշաբար հրաժեշտ տուեց թափառաշրջիկներին: Նրանց դուրս գալը և լեռներից անցնելու սրամիտ հղանակը ներկայացնում էին հիանալի տեսարան: Ֆիզիկոսները մնաս բարև ասացին նրանց լեռների ետևում երբոր նրանք բոլոր վտանգներից ազատ էին: Կանգիտը ամբողջապէս զրազուած էր իր ոչխարները Կոնիգսդոլին շուտով ներկայացնելու երևակայութեամբ և ցանկութեամբ: «Բաւական բան կայ, Բուէնոս Այէրսի կառավարչապետին կաշառելու համար,— ասում էր նա,— և մենք կը գնենք Կոնիգսդոլին, եթէ միայն նրան կարելի է գնահատել: Ուզեա՞նք Կայէնա, նստենք նաւ, իսկ յետոյ կը տեսնենք թէ ո՞ր թագաւորութիւնը լաւ կը լինի գնել:

ԳԼՈՒԽ XIX.

Թէ ինչ պատահեց նրանց Սուրինամում և ինչպէս Կանգիտը ծանօթացաւ Մարտինի հետ:

Առաջին օրը մեր ճանապարհորդները լաւ անցկացրին, այն միտքը՝ թէ նրանք տիրում են այնպիսի գանձերի, որոնք գերազանցում են Ասիայի, Աւստրալիայի և Աֆրիկայի բոլոր հարստութիւնները, շատ քաջալերում էր նրանց: Կանգիտը յափշտակուած գրում էր ծառերի վրայ Կոնիգսդոլի անունը: Հետևեալ օրը երկու ոչխարը ընկան ճահճի մէջ և բեռների հետ կորան, մի քանի օրից յետոյ յաղնածութիւնից երկուսն էլ ընկան, եօթն թէ ութը հատ փչացան անապատում քաղցածութիւնից. մի քանիսն էլ գլուխները անդունդը Վերջապէս

հարիւրօրեայ ճանապարհորդութիւնից ողջ մնացին երկու ոչ-խաբ: Կանդիտն ասաց Կակամբօին. «Տեսնում ես, բարեկամ, ի՜նչպէս անցաւ որ են այս աշխարհիս գանձերը. հաստատուն են միայն առաքինութիւնը և Կունիպունդին նորից տեսնելու բաղձաւորութիւնը:» «Ճշմարիտ է, ասաց Կակամբօն, բայց մեզ էլի մնացել է երկու ոչխար այնպիսի գանձերով, որպիսին իւրաքանչիւն թագաւորը երազումն էլ չի տեսել. բայց ահա հեռում ես տեսնում եմ քաղաք, գուցէ հէնց այս է Սուրինամը, նա պատկանում է հոլլանդացիներին: Վերջացան մեր դժբաղդութիւնները, սկսում է բաղձաւորութիւնը: Քաղաքին մօտենալիս նրանք տեսան գետնի վրայ փռուած մի նեղ-բլի, կիսով չափ հագնուած. այսինքն միմիայն կապոյտ կտաւի վարտիքով. այս անբաղդը զրկուած էր ձախ ոտից և աջ ձեռքից:

«Տէր ողորմեա,—ասաց նրան հոլլանդերէն Կանդիտը, ի՜նչ ես անում դու այստեղ այս սարսափելի դրութեան մէջ:» «Մպասում եմ իմ տիրոջը, պարոն Վանդերդինտուերին, որ նշանաւոր վաճառական է», պատասխանեց նեգրը: «Այդ պահին Վանդերդինտուերն է քեզ այդ օրը զցել», հարցրեց Կանդիտը: «Այո, տէր, այդպէս է մեզանում սովորութիւնը,—պատասխանեց նեգրը:—Մեզ տալիս են ընդամենը տարին երկու կտաւի վարտիք: Երբոր շաքարի դործարանում ջրադացաքարը մէկի մասը թոցնում է, նրա ամբողջ ձեռքն են կտրում, իսկ եթէ մեզանից մէկի խելքին փչէ փախչել, նրա էլ ոտն են կտրում. ինձ հետ պատահել է թէ մէկը և թէ միւսը: Ահա, թէ ի՜նչ գնով էք առնում շաքարը! Իմ մայրս ծախելով ինձ Գոլինէի ափերում տաճն էֆմիկի (գրամ) ասում էր ինձ. «Միրելի՛ որդեակ, փառաքանիք մեր ֆետիշներին, յաւիտեանս երկրպագիր նրանց: Նրանք կուգարկին քեզ երջանկութիւն. այժմ դու պատիւ ունիս մեր սպիտակ իշխանաւորների սօրուկը լինելու, և գրանով բաղձաւորեցնելու քո հօրն և մօրը:» «Աւանդ, չը գիտեմ թէ ես նրանց բաղձաւորեցրել եմ թէ ոչ, բայց նրանք ինձ չբաղձաւորեցրին: Շնորհ, կապիկներն ու թութակները հազար անգամ մեզանից երջանիկ են: Հոլլանդական ֆետիշներն, որոնք ինձ ճշմարտութեան ճանապարհն են դարձրել, ամէն կիրակի օր հաւատացնում են, որ սպիտակներն ու սևերը բոլորն էլ հաւատարմալէս Ադամի որդիքն են: Ես իհարկէ քիչ հասկացողութիւն ունիմ ճիշդագրութիւնից, բայց եթէ այդ քարոզիչները ճշմարիտ են ասում, ուրեմն բանից երևում է որ մենք այն մարդու թոռներն ենք: Հաւատացէ՛ք որ մարդ զէպի իր ազգականներն սրճանից աւելի վատթար վարմունք չի էլ կարող մտածել:»

Սեպտեմբեր, 1906.

«Ո՛հ, Պանգլոս,— աղաղակեց Կանգիտը,— դու չէիր նախատեսել այսպիսի սարսափներ: Բաւական է, հարկաւոր է վերջապէս հրաժարուել լաւատեսութիւնից:» — «Լաւատեսութիւնը ինչ բան է, հարցրեց Կակամբօն: «Աւաղ, ասաց Կանգիտը, սա մի ախտ է շարունակ պնդելու թէ ամէն բան շատ լաւ է գլխում, երբ իսկապէս ամէն բան շատ վատ է գլխում:»

Նա նայելով սևամորթին սկսեց արտասուել և լաց լինելով մտաւ Սուրինամ:

Ամենից առաջ նրանք տեղեկացան թէ նաւահանգստում Բուէնոս-Այրէս գնացող նաւ չկայ արդեօք: Նրանք առաջին քայլում պատահեցին մի իսպանական նաւապետին, որն առաջարկեց նրանց պայման կապել: Նա տեսակցութիւն նշանակեց մի յիտ ընկած կապելիօնում: Կանգիտն և հաւատարիմ Կակամբօն գնացին իրանց ոչխարներով այնտեղ նաւապետին սպասելու: Անկեղծ Կանգիտը, որ չէր կարողանում լեզուն իրան քաշել, պատմեց նաւապետին իր բոլոր արկածները և յայտնեց իր մտադրութիւնը Կունիգուենդին առեւանգելու: «Դէհ, ուրեմն ևս համաձայն չեմ ձեզ Բուէնոս-Այրէս տանելու, ասաց նաւապետը. ևս ցանկութիւն չունիմ ձեզ հետ կորչելու. գեղեցիկ Կունիգուենդան նորին գերազանցութեան ամենասիրելի տարփութին է: Այս խօսքերը խեղճ Կանգիտին շանթահար արին: Նա երկար լաց էր լինում, վերջապէս Կակամբօն մի կողմ տարաւ և ասաց: «Ես քեզ մի խնդիր ունիմ, բարեկամ: Ամէն մէկիս գրպանում հինգ-վեց միլիօնի աղամանգներ կան. դու ինձանից ճարպիկ ես, գնան Բուէնոս-Այրէս Կունիգուենդի և տեսից: Եթէ կառավարչապետի կողմից զժուարտութիւններ ծագեն, տո՛ւր նրան մի միլիօն, իսկ եթէ չը կոտորուի, երկուսը տո՛ւր. դու ինկվիզիտօր չիս սպանել, քեզ վրայ չին կասկածի: Ես էլ այստեղ նաւ կը պատրաստեմ և վերհետիկ կ'ուղարկեմ քեզ սպասելու: Այնտեղ ազատ երկիր է և ոչ բուլղարներից, ոչ աւարներից, ոչ ջհուգներից և ոչ էլ ինկվիզիտօրներից վախենալու բան չկայ: Կակամբօն հաւանեց այս խելացի ծրագրին: Նա սաստիկ զժուարտանում էր բաժանուել իր բարի տիրոջից, որը դարձել էր նրա ամենալաւ բարեկամը, բայց նա այնքան ուրախ էր նրան ծառայութիւն մատուցանելու, որ այս միտքը գերաւշուեց բաժանուելու վշտին: Նրանք արտասուքն աչքերին գրկախառնուեցին: Կանգիտն յանձնարարեց Կակամբօն՝ պառաւին չմոռանալ: Կակամբօն դուրս եկաւ մի քանի օրը. հիանալի մարդ էր այս Կակամբօն:

Կանգիտը մնաց Սուրինամում, սպասելով մի նաւատիրոջ, որը իրան և իր երկու ոչխարներին յանձն առնէր Իսպանիա

տանելու: Նա վարձեց իր համար ծառաներ և գնեց բոլոր հարկաւոր բաները: Վերջապէս մի անգամ նրան ներկայացաւ պարոն Վանդերդերտուրը, որ մի մեծ նաւի տէրն էր: «Խնչքան կը առնէք, հարցրեց նրան Կանդիտը, որ ինձ, իմ ծառաներիս, բեռներս և այս երկու ոչխարներս ուղիղ Վենիտիկ հասցնէք:» Նաւատէրը միանգամից տասն հազար պիաստր պահանջեց: Կանդիտն առանց տատանուելու համաձայնուեց:

—Օհօ, մտածեց բանիմաց Վանդերդերտուրը, այս օտար երկրացին առանց սակարկելու տասն հազար պիաստր է տալիս, երևում է որ նա շատ հարուստ է, և մի բովելից յետոյ վերադառնալով նա յայտնեց որ քսան հազարից պակաս նա չի կարող տանել: «Լաւ,» ասաց Կանդիտը: «Այ թէ էդպէս, հա՛, —մոռաց վաճառականը.—սրա համար քսան հազար էլ դատարկ բան է, ինչպէս և տասն հազարը.» Նա նորից վերադարձաւ և առաց որ կարող է միայն երեսուն հազար պիաստրի տանել նրան: «Լաւ,» պատասխանեց Կանդիտը:

«Էհէ, մտածեց դարձեալ հոլլանդական վաճառականը, երեսուն հազար պիաստրն էլ այս մարդու համար չնչին բան է. երևի սրա ոչխարները բեռնաւորուած են ահագին գանձերով. էլ նրան չձանձրացնեմ, դեռ առաջուց երեսուն հազար պիաստրն առնեմ, յետոյ կը տեսնենք:» Կանդիտը ծախեց երկու փոքրիկ ազամանդ, որոնցից փոքրագոյնը արժեք երեսուն հազար պիաստրից աւելի: Նա փողերն առաջուց տուեց: Երկու ոչխարը տարան նաւ: Կանդիտը հետևում էր նրանց մակոյկով որպէս զի նաւահանդստուած մանի նաւի մէջ. նաւատէրն օգտուելով այս հանգամանքից բարձրացրեց առագաստներն և նաւը գնաց յաջող քամուց մղուելով: Խելացնոր եղած և քաւրացած Կանդիտը շտապով կորցրեց նրան տեսքից: «Աւանդ, կանչեց նա, ահա մի բան, որ հին աշխարհին էր վայել:» Նա վերադարձաւ ամբ խորը կերպով վշտացած, և հասկանալի էր, որովհետեւ նրա կորցրած գանձերը կարող էին քսան միապետ հարստացնել:

Նա դիմեց հոլլանդական դատաւորին և սատիկ վրդովուած լինելով սկսեց ուժգին կերպով դուռը ծեծել: Ներս մտնելով, նա պատմեց զէպրի մասին, խօսելով աւելի բարձր ձայնով քան հարկաւոր էր:

Դատաւորն ամենից առաջ ստիպեց նրան տասն հազար պիաստր տուգանք տալու նրա բարձրացրած աղմուկի համար. ապա համբերութեամբ լսեց նրան, խոստացաւ քննել գործը իսկոյն վաճառականի վերադառնալուց յետոյ և պահանջեց նրանից դարձեալ տասն հազար պիաստր դատական ծախսերի համար:

Դատաւորի վարմունքն Կանդիտի յուսահատութիւնը ծայրայեղութեան հասցրեց: Թէև նրան սրանից էլ վատ դժբաղդութիւններ էին պատահել, բայց դատաւորի և վաճառականի սառնարինութիւնը, որով նրան կողոպտեցին, զրգուցին և խորասուզեցին նրան մռայլ մտածմունքների մէջ: Մարդկային մոլորութիւնները ներկայացան նրան իրանց բոլոր տգեղութեամբ. նրա գլուխը լցուել էր տխուր մտածմունքներով: Վերջապէս Կանդիտը վարձեց իր համար սովորական մի կայիւտ Փրանսիական նաւի վերայ, որ դնում էր Բորլո, որովհետև այլ ևս ստիպուած չէր իր հետ աղամանդներով բեռնաւորուած ոչխարներ տանել: Նա յայտարարեց քաղաքում, որ առաջարկում է իր հաշուով տեղափոխել և երկու հազար պիաստր տալ մի ագնիւ մարդու, որը կը ցանկանայ իր հետ գննալ. այն պայմանով միայն որ նա լինի ամենադժբաղդ և դժգոհ մարդը ամբողջ գաւառում:

Սրա համար այնքան թեկնածուներ դուրս եկան, որ մի ամբողջ նաւատորմից չէր կարող նրանց տեղաւորել:

Կանգիտը ջոկելով նրանցից ամենայայտնիներին, զուրս բերեց քսան մարդ, որոնք երեւցին նրան հետաքրքիր և որոնք ունէին յաւակնութիւն միւսներից գերադասուելու: Նա հրաւիրեց նրանց կապելիօն և ընթրիք տալով ինգրես պատմել իրանց արկածները առանց զարդարանքի և խոստացաւ ընտրել նրանց միջից նրան, ով որ ճշմարտապէս դուրս կը գայ ամենաթըշուառը և ամենադժգոհը, իսկ մնացածներին կը վարձատրի փողով:

Նիստը շարունակուեց մինչև նաւաօտեան ժամի չորսը: Լսելով այս բոլոր արկածները, Կանդիտը մտաբերում էր պառաւի խօսքերը որ ասել էր Բուէնոս-Այրէսի ճանապարհին և նորա գրագ գալը, որ նաւի մէջ չը կայ մի մարդ, որը կրած չը լինէր զարհուրելի դժբաղդութիւններ: Ամեն մի պատմութեան ժամանակ նա մտածում էր Պանգլոսի մասին: Պանգլոսին շատ դժուար կը լինէր իւր թէօրիան պաշտպանել,—ասում էր ինքն իրան Կանդիտը,—ես կը ցանկայի որ նա այստեղ լինէր: Էլզորադօյում, իհարկէ, լաւ է, բայց ուրիշ ոչ մի տեղ:» Վերջապէս նա վճուեց ընտրել մի աղքատ գիտնականի, որ տասն տարի չարչարուել էր Ամստերդամի գրավաճառների համար: Նա մտածեց որ աշխարհումս չկայ ոչ մի արուեստ, որ կարողանայ այնքան սաստիկ զղուեցնել, ինչքան գիտնական լինելը:

Բայց սրա հետ ի միասին այս գիտնականն յայտնի էր իբրև լաւ մարդ, որին իր կինը կողոպտել էր, որդին ծնծեւէր, իսկ աղջիկը անտէր թողնելով նրան փախել էր մի պոր-

տուգալացու հետ: Մի քիչ տուաջ նրան զրկեցին մի չնչին պաշտօնից, որով նա իր ապրուստն էր հայթայթում: Սուրինամի քարոզիչները հալածում էին նրան՝ կասկածելով թէ նա սոցիալիստն աղանդից է: Պէտք է խօստովանուէր սակայն, որ միւսները պակաս թշուառ չէին սրտից, բայց Կանդիտն յոյս ունէր, որ գիտնականը ճանապարհին կը զբաղեցնէ իրան: Միւսները բոլորը բողոքեցին ասելով թէ Կանդիտը մեծ անարդարութիւն արեց. բայց նա հանգստացրեց նրանց ամեն-մէկի ընկալը հարիւր պետտոր գցելով:

ԳԼՈՒԽ XX

Թէ ինչ պատահեց ծովի վրայ Կանդիտի և Մարտինի հետ:

Այսպէս ծերունի գիտնական Մարտինը Կանդիտի հետ ուղևորուեց Բորդօ: Նրանք երկուսն էլ շատ բան էին տեսել և շատ բան քաշել և եթէ նրանք ստիպուած լինէին Սուրինամից ճապոնիա նաւել Բարի-Յուսոյ հրուանդանի մօտով, այնուամենայնիւ ամբողջ ճանապարհին բարոյական և նիւթական չարիքների մասին խօսալու համար բաւական պաշար կը լինէր:

Սակայն Կանդիտն ունէր անագին առաւելութիւն Մարտինի գէմ: Նա գոնէ դեռ յոյս ունէր Կունիգունդին տեսնելու, մինչդեռ Մարտինը ոչ մի բանի յոյս չուէր. բացի զրանից Կանդիտն ունէր ոսկի և ադամանդներ և թէպէտ նա կորցրեց հարիւր հատ կարմիր աշխար բեռնաւորուած աշխարհիս ամենամեծ գանձերով, թէպէտ և հոլլանդական կապիտանի խարդախութիւնը ծանր քար էր դառել սրտին, բայց այնուամենայնիւ երբ որ նա մտածում էր թէ ինչեր կան իր գրպանում և խօսում էր Կունիգունդի մասին, մանաւանդ ճաշից յետոյ, այն ժամանակ առաւել հակում էր դէպի Պանգլոսի թէօրիսն:

«Իսկ դուք, պարոն Մարտին,—ասաց նա գիտնականին—մտածում էք այս բոլոր բաների մասին: Ի՞նչպէս է ձեր հայեացքը բարոյական և նիւթական չարիքների վերաբերութեամբ:—Յարգելի պարոն,—ասաց Մարտինը,—իմ քահանաներս մեղադրում էին ինձ սօցիալեան աղանդի մէջ, բայց ես իսկապէս մանիքեցի եմ»: Դուք ծաղրում էք,—ասաց Կանդիտը,—միթէ այժմ կան մանիքեցիներ»: «Կան, այ՛ Օրինակ ես,—պատասխանեց Մարտինը,—ես չգիտեմ ի՞նչ

անեմ, բայց իմ կարծիքներս փոխել չեմ կարող»։ «Կարելի է քո մէջդ սատանան բուն է դրել, ասաց Կանդիտը։ «Այո, նա իր քիթը կոխում է այս աշխարհի բոլոր գործերի մէջ,—ասաց Մարտինը,—շատ կարելի է, որ նա իմ մէջն էլ է մտել ինչպէս ամեն բանի մէջ, բայց ուղիղն ասած երբ որ մարդ տեսնում է թէ ի՞նչ է կատարւում այս երկրագնդի կամ աւելի ճիշտը. գնտակի վրայ, այն ժամանակ իսկապէս մարդ մտածում է թէ Աստուած թողել էր սրան մի ինչ որ չար արարածի կամայականութեանը, ես էլ դորադօր մասին չեմ խօսում։ Բայց ես չեմ տեսել մի քաղաք, որ չցանկանար հարեան քաղաքի կործանումը, չեմ տեսել մի ընտանիք որ չուզենար միւսի ամբողջութիւնը։ Ամեն տեղ թոյլերն ատում են զօրեղներին և միևնոյն ժամանակ սողում են նրանց առաջ. իսկ ուժեղները վարւում են թոյլերի հետ ինչպէս հօտի հետ, որի կաշին և միսը ծախում են։ Միլիոնաւոր արտօնեալ մարդասպաններ թափառում են Եւրոպայի մի ծայրից միւսը, կանոնաւոր կերպով պարապելով աւազակութեամբ և մարդասպանութեամբ. նրանք սրանով հաց են հայթհայթում, ըստորում աւելի ազնիւ արհեստ չգիտեն։ Քաղաքներում, որտեղ ըստ երևոյթին թաղաւորում է խաղաղութիւնը և ծաղկում են արուեստները, մարդիկ աւելի են տանջւում նախանձից, հոգսերից և վրդովմունքից, քան պաշարուած քաղաքները պատերազմի արհաւիրքներից։ Ծածուկ նեղութիւններն աւելի սարսափելի են հասարակական աղէտներից։ Մի խօսքով ես այնքան տեսայ, այնքան փորձեցի, որ դարձայ մանիքեցի։

«Սակայն լաւ բաներ էլ կան», հակաճառեց Կանդիտը։ «Կարելի է,—ասաց Մարտինը,—բայց ես չեմ տեսել»։ Այդ ժամանակ որոտաց թնդանօթի բոմբիւնը։ Ամեն ըուպէ թնդանօթածգութիւնը արագանում էր։ Բոլորեքեան զինուեցին հեռադիտակներով և տեսան երկու նաւեր, որ պատերազմում էին իրար հետ իրանցից երեք մղոն հեռաւորութեամբ։ Քամին նրանց այնքան մօտեցրեց Ֆրանսիական նաւին, որ նաւորդները կարող էին լիապէս զուարճանալ պատերազմի տեսարանով։ Վերջապէս մի նաւը կրակեց միւսի վրայ այնպէս ցածրից և շիտակ որ ընկղմեց ծովը։ Կանդիտն և Մարտինը պարզ տեսնում էին հարիւրաւոր մարդկանց կործանուող նաւի տախտակամածի վրայ։ Նրանք բարձրացնում էին ձեռներն դէպի երկինք և յուսակտուր աղաղակում էին... Մի ըուպէից յետոյ ամեն բան կուղնաց ալիքներին։

Հիմի ի՞նչ կ'ասէք,—ասաց Մարտինը,—տեսնո՞ւմ էք թէ.

լինչպէս են մարդիկ իրար հետ վարւում»։ «Ճշմարիտ է,—ասաց Կանդիսը,—սրա մէջ իսկապէս մի ինչ որ դիւական բան կայ»։ Այս ասելիս նա նկատեց որ իրանց նաւի հտէից լողում է մի ինչ որ պայծառ կարմիր բան։ Վայր թողեցին մակոյիւր որ տեսնեն թէ ինչ է.—բա ոչխարներից մէկն էր։ Կանդիսն այնքան ուրախացաւ այդ ոչխարը գտնելու վրայ որքան չէր տխրել հարիւր ոչխար կորցնելիս, որոնք բռնաւորուած էին Էլզորագոից վերցրած ահագին ադամանդներով։ Ֆրանսիական նաւապետն ստուգեց որ յաղթողը իսպանական նաւն էր, իսկ յաղթուողը—հոլլանդական ծովահէնը սա էր նոյնիսկ Վանդիսը զինաուրի նաւը, որը կողոպտել էր Կանդիսին։ Ահագին հարստութիւնները, որոնց տիրապետել էր այս ելուզակը, ծովին կուլ գնացին իրան հետ միասին և աղատուեց միմիայն մի ոչխար։ «Դուք տեսնո՞ւմ էք,—ասաց Կանդիսը Մարտինին,—որ յանցանքը երբեմն պատուհասւում է. այս գող-աւագակ հոլլանդացին լողորովին արժանի էր այս վիճակին»։ «Այո,—ասաց Մարտինը,—բայց ի՞նչ բանի համար էր պէտք այսքան նաւորդների կորուստը, որոնք նրա նաւի վրայ էին։ Աւագակին պատժեց Աստուած, իսկ միւսներին խեղդեց նատանան»։

Այս միջոցին ֆրանսիական և իսպանական նաւերը շարունակում էին իրանց ճանապարհը, իսկ Կանդիսը շարունակում էր իր խօսակցութիւններն Մարտինի հետ։ Նրանք տասն և հինգ օր շարունակ վիճեցին, և տասնևհինգերորդ օրն էլ նոյնպէս հակառակ համոզմունքի էին ինչպէս և առաջին օրը. յամենայն դէպս նրանք խօսում էին, հաղորդում էին միմեանց իրանց մտքերը, և մխրթարում էին իրար։ Կանդիսը փայփայում էր իր ոչխարին։ «Եթէ ես քեզ գտայ, —ասում էր նա,—կարելի է Կունիդունդին էլ գտնեմ»։

ԳԼՈՒԽ XXI

Կանդիսն ու Մարտինը մօտենում են Ֆրանսիայի ափերին և դատողութիւններ են տալիս։

Վերջապէս տեսան Ֆրանսիայի ափերը։ «Դուք ֆրանսիայում եղե՞լ էք, պարոն Մարտին», հարցրեց Կանդիսը։

«Այո,—պատասխանեց Մարտինը,—ես եղել եմ մի քանի դաւաճներում. մի քանիսում ժողովրդի կէսը անխելք են, միւսներում անտանելի խաբեբայ, մի երրորդում նրանք հանդարտ և յիմար են, մի քանիսն էլ խօսակցութիւնը զարդարում են սրախօսութիւններով. իսկ առհասարակ ամէն-տեղ մարդ-

կանց գլխաւոր պարագծունքն է — սիրահարութիւնը, երկրորդ պարագծունքը — չարախօսութիւն, իսկ երրորդը — յիմար դատարկաբանութիւն:» «Իսկ Պարիզ տեսնել էք, պարոն Մարտին:» — Այո, տեսել եմ Պարիզը, այնտեղ այդ բոլոր տեսակի մարդկանցից էլ կան: Սա քաօս է, սա մի ժխոր է որտեղ ամենքն էլ որոնում են զուարճութիւն և համարեա ոչ ոք չի կարողանում դռնել, դռն է ինձ այդ պէս երեւցի: Ես երկար այնտեղ չապրեցի, երբ որ քաղաք հասայ, Սէնթերմենի տօնավաճառում ջիւղիւրները ինձ խտակ կողոպտեցին, ինձ էլ իբրեւ գողի բռնեցին և ես ութ օր նստեցի բանտում, երբ ինձ արձակեցին ես մտայ տպարան սրբագրիչի պաշտօնով, որ մի քիչ փող աշխատեմ ուղքով Հոլանդեա վերադառնալու համար: Ես ծանօթացայ այդտեղ գրող սինլիքորներին, խառնակիչ սինլիքորների և ջղածդական ցնցումներ անող սինլիքորների հետ, ասում են Պարիզում շատ սիրելի անձնաւորութիւններ կան, ես պատրաստ եմ հաւատալու:» «Իսկ ինչ վերաբերում է ինձ, ասաց Կանդիտը, ես ամենևին չեմ հետաքրքրւում Պարիզը տեսնելու և կարծեմ հասկանալի է, մի ամիս էլ զորադոյում մնալուց յետոյ, մարդ ոչինչ չի ցանկանայ տեսնել բացի Կուսիգունդից, որին ես ուզում եմ սպասել Վինետիկում, մենք կ'անցնենք Ֆրանսիան և կ'ուղևորուենք Իտալիա: Չէ՞ք ցանկանալ արդեօք ինձ ուղեկցել:» Մեծ ուրախութեամբ ասաց Մարտինը, — ասում են Վինետիկում լաւ են ապրում միայն հարուստ վենետիկացիները, սակայն այնտեղ սիրով են ընդունում օտարականներին, իհարկէ հարուստներին, ես փող չունիմ, իսկ դուք ունիք, ես ամեն տեղ կը հետեւմ ձեզ:» — Հա, լաւ միտըս եկաւ, ասաց Կանդիտը, դուք ինչպէս էք կարծում, սկզբում երկիրս ծովով ծածկուած է եղել, ինչպէս զրած էր այն հաստ զրքի մէջ, որ կապիտանի մօտ տեսանք:» «Իսկի մի գոշի էլ չեմ հաւատում զրան, — ասաց Մարտինը — ինչպէս և միւս բոլոր տխմար շաներին, որոնք այս քանի ժամանակներս սկսել են սարսափելի դահլա տանել:»

«Բայց ի՞նչ նպատակով է աշխարհս ստեղծուած», հարցրեց Կանդիտը: «Մեղ կատաղեցնելու համար», պատասխանեց Մարտինը: Կարծեմ ձեզ զարմացնում է օրիորդների սէրը դէպի կապիկները, շարունակեց Կանդիտը, որի օրինակը ես տեսայ Օրելիօնների մէջ և ձեզ պատմեցի:» «Ամենևին, ասաց Մարտինը ես չեմ տեսնում ոչ մի տարօրինակ բան այդ կրքի մէջ, ես այնքան անսովոր բաներ եմ տեսել, որ ոչ մի բանի վրայ չեմ զարմանում: Ի՞նչպէս էք կարծում, արդեօք միշտ մարդիկ իրար կոտորում էին ինչպէս այժմ, և արդեօք ամէն ժամանակ

Նրանք եղել են ստախոս, խարեւայ, դաւաճան, երախտամոռ, չարագործ, վախկոտ, դատարկ, կեղտոտ, նախանձոտ, ագահ, հարբեցող, ժլատ, եսական, չորասիրտ, զրպարտիչ, շնացող, ֆանատիկոս, կեղծ-բարեպաշտ և յիմար:» «Լաւ, բայց դուք ի՞նչպէս էք կարծում,—ասաց Մարտինը,—արդեօք միշտ բազէնէք կերել են աղանիներին, երբ որ նրանց պատահել են:» «Իհարկէ,» ասաց Կանդիտը:

«Ուրեմն ասաց Մարտինը,—եթէ բազէների բնաւորութիւնը չի փոխուել, մարդկանցն ինչ՞ու պէտք է փոխուէր:» «Ձէ, ասաց Կանդիտը,—մեծ զանազանութիւն կայ. աղատ կամքը...»: Այսպէս խորհրդածելով նրանք հասան Բորդօ:

ԳԼՈՒԽ XXII

Թէ ի՞նչ պատահեց Կանդիտին և Մարտինին Ֆրանսիայում:

Կանդիտն երկար չմնաց Բորդօյում. նա ծախեց էլլորագոյի քարի կտորներից մի քանիսը, և վարձեց մի յարմար երկու տեղանի փոստի կառք: Նա արդէն առանց փրկիստիայ Մարտինին չէր կարող հօլա-գնալ, բայց նրան շատ ծանր էր իր ոչխարից բաժանուել, որը նա ընծայեց Բորդօի գիտութեանց ձեմարանին և որը նոյն տարին մրցանակի դրեց հետեւի հարցը. թէ ի՞նչ պատճառով այդ ոչխարի բոլորը կարմիր է. մրցանակը տարաւ մի ղիտնական հիւսիսից, որը ապացուցեց թէ $A+B=C$ բաժանում է Z վրայ, հետեւաբար ոչխարը պէտք է լինէր կարմիր և սատկէր քոսոտութիւնից:

Բոլոր ճանապարհորդները, որոնց Կանդիտը ճանապարհի հիւրանոցներում պատահում էր, նրան ասում էին. «Մենք գնում ենք Պարիզ»: Այս ընդհանուր ձգտումը նրա մէջ ծնեցրեց ցանկութիւն մայրաքաղաքը տեսնելու, մի քիչ միայն պէտք էր շեղուել վենետիկի ճանապարհից:

Նա մտաւ Պարիզ Սն-Մարսօի արուարձանից և կարծեց թէ ընկաւ ամենաանպիտան վեստֆալական մի գիւղ:

Հազիւ նա հիւրանոց հասաւ, որ հիւանդացաւ յոգնածութիւնից: Որովհետեւ նա ունէր մի մատանի ահագին ազամանդով, և նրա կառքի մէջ նշմարել էին մի ծանրակշիռ արկղիկ, այդ պատճառով նրա մօտ բուսան երկու բժիշկ, որոնց նա չէր կանչել, և մի քանի մօտ բարեկամներ, որոնք ոչ մի բոպէ նրանից չէին հեռանում, և երկու կոյսեր, որոնք նրա համար կերակուր էին տաքացնում: Մարտինն ասում էր. «Ես յիշում եմ որ ես նոյնպէս հիւանդացայ առաջին անգամ Պարիզ գալիս»:

ես շատ աղքատ էի. բայց չոհնէի ոչ բարեկամներ, ոչ կոյսեր և ոչ բժիշկներ, և առողջացայ:

Սակայն լուծողականներից և արիւն-առնելուց Կանդիտի հիւանդութիւնը լուրջ բնաւորութիւն ստացաւ: Նրան ներկայացաւ թաղական պաշտօնեան և համեստութեամբ խնդրեց տալ նրան հատուցագիր՝ դազազ շինողին վճարելու համար: Կանդիտը լսել անգամ չէր ուզում: Կոյսերը նրան համոզում էին որ դա նոր մօղա է: Կանդիտը պատասխանեց որ նա նոր մօղի մարդ չէ: Մարտինն ուզում էր պաշտօնեային պատուհանից դուրս գցել: Դրագիրն երդւում էր որ Կանդիտին չեն թաղիլ: Մարտինն երդւում էր, որ կը թաղի իրան—գրագիրն, եթէ նա չարունակի ձանձրացնել: Վէճը տաքացաւ. Մարտինը բռնեց գրագրի ուսերից և կոպտութեամբ զուրս հրեց դռնից, որի համար առաջ եկաւ սարսափելի սկսնդալ և կազմուեց արձանագրութիւն:

Կանդիտն առողջացաւ. երբոր նա փոքր ինչ կաղզուրուեց նրա մօտ սկսեց հաւաքուել ընթրիքի ընտիր հասարակութիւն: Մեծ թղթախաղեր էին խաղացուած: Կանդիտը շատ զարմանում էր որ իրան մօտ քաղաքի մեծամեծներէից չեն գալիս, բայց Մարտինին այդ բանը ամենեւին չէր զարմացնում:

Բարեկամները նրան ծանօթացրին քաղաքի հետ: Դրանց թւումն էր մի փոքրիկ արեղայ Պերիգորից, որը ճարպիկ, միշտ աշխոյժ, միշտ ծառայելու պատրաստակամ, լիրբ, ողջագուրող, և համակերպող անձնաւորութիւններից էր, որոնք թաղարդ են մտնում օտարականներ որսալու, պատմում են նրանց քաղաքի սկանդալներն մասին և ինչ էլ որ լինի, նրանց վզիցը զանազան զուարճութիւններ են կապում: Նա Կանդիտին և Մարտինին առաջ տարաւ թատրոն, որտեղ ներկայացնում էին մի նոր ողբերգութիւն: Կանդիտը նստել էր մի խումբ սրախօսների մէջ և այդ բանը չէր արգելում նրան լաց լինելու լաւ խաղացած տեսարաններում: Մի շառախօս, որ նստած էր նրա մօտ, ասաց նրան անտրակտի ժամանակ: «Դուք իզուր էք լաց լինում, սա ամենավատ դերասանուհի է, նրա հետ խաղացող դերասանն աւելի վատ է, իսկ ինքը պիեսան առաւել ևս վատ քան դերասանները. հեղինակն մի խօսք չի իմանում արարելէն, այն-ինչ գործողութիւնը կատարւում է Որբիայում, քացի այս նա բնածին զաղափարների չը հաւատացող մարդ է. ես վաղը կը բերեմ ձեզ քսան բրօշիւր, որ նրա դէմ են գրուած: «Յարգելի պարոն, ձեր Ֆրանսիայում քանի թատրոնական գրուածքներ կան», հարցրեց Կանդիտն արբային: Նա պատասխանեց. «չինգ կամ վեց հազար:»—«Բաւա-

կան շատ է—ասաց Կանդիտը.—իսկ նրանից քանիսն են լաւ.» «Տամուռնինք կամ տամուռնիք» պատասխանեց արքան. «Բաւական շատ է» նկատեց Մարտինը:

Կանդիտին շատ դուր եկաւ մի դերասանունի, որ կատարում էր Եղիսարէթ թագունու դերը մի բաւական տափակ ուրբերգութեան մէջ, որը շատ քիչ են ներկայացնում: «Այո դերասանունին—դարձաւ նա Մարտինին—ինձ շատ է դուր գալիս. նա մասամբ յիշեցնում է ինձ Կունիգունդին. ես շատ կը ցանկայի նրա հետ ծանօթանալ:» Պերիգորցի արքան յանձն առաւ նրան ներկայացնել: Գերմանիայում կրթուած Կանդիտը հարցրեց, թէ այս մասին էտրիկէտը ի՞նչպէս է, ծրանսիայում ի՞նչպէս է ընդունուած վարուել անգլիական թագունիներին հետ:» Շատ տարբեր,—ասաց արքան,—գաւառներում նրանց տանում են զինեւուն, իսկ Պարիզում նրանց շատ յարգանքով են վերաբերում, եթէ նրանք գեղեցիկ են, իսկ մահից յետոյ նրանց գցում են սառնակած անասունների գաշտը:» Թագունիներին են դաշտ գցում, բացականչեց Կանդիտը:» Այո, ասաց Մարտինը,—պարոն արքան ճշմարիտ է ասում. ես Պարիզումն էի երբ օրիորդ Մոնիմը, ինչպէս ասում են՝ փոխուեց այս կեանքից դէպի հանդերձեալը, և նրան մերժեցին այստեղի պարոնների ասելով թաղման հանդէսից, այսինքն գարշելի գերեզմանատնում զանազան լրբերի հետ միասին փտելու պատուից. բայց այնուամենայնիւ նրան թաղեցին բուրգունգեան փողոցի անկիւնում. հաւանական է որ այս բանը նրան մեծ անախորժութիւն պատճառեց, որովհետեւ նա վերին աստիճանի մաքի արխատուկրատիքական ուղղութիւն ունէր:»

«Ի՞նչ անբաղաճաւարութիւն», ասաց Կանդիտը: «Ի՞նչ արած,—ասաց Մարտինը,—այդպէս են այդ մարդիկը: Երեւակայեցէք ամէն տեսակ հակասութիւններ, ամէն տեսակ անհեթեթութիւններ և դուք այդ բոլորը կը գտնէք թէ կառավարութեան մէջ, թէ դատաստանատներում, թէ եկեղեցիներում և թէ այս գուարճալի ազգի ներկայացումներին մէջ:» «Ուղիւք է որ Պարիզում միշտ ծիծաղում են», հարցրեց Կանդիտը: «Այո,—պատասխանեց արքան,—բայց ծիծաղում են կատաղութեան ծիծաղով. որովհետեւ այստեղ ամէն բանի վերայ գանգատուում են քրքիշով, ամենանողկալի գործերը կատարւում են քրքիշով:»

«Ո՞վ է այս հաստափոր խողը, որն այնքան վատաբանեց ինձ շարժող պիեեսան և ինձ այնքան բաւականութիւն պատճառող դերասանունիներին:»

«Սա—ընթացիկ չարութիւնն է,—պատասխանեց արքան: Նա

հէնց նրանով է ապրում, որ հայհոյում է բոլոր պիեսներն և բոլոր գրքերը, նա առում է ամենքին, ով որ յաջողութիւն է գտնում, ինչպէս ներքիններն առում ևն ամենքին, ով որ զուարճանում է. սա գրականական այն սողուններից մէկն է, որոնք սննդւում են ցելսով և թոյնով. սա մրոտող է: «Ի՞նչ բան է թուղթ մրոտողը», հարցրեց Կանգիտը. «Նա, ով որ ծնում է անպիտան գրքեր. սա Ֆրեդոնն է», պատասխանեց արքան:

Կանգիտը Մարտինին ու Պերիգորցին խորհրդածում էին սանդուխների վրայ, որտեղով փառորնից զուրս եկող հասարակութիւնն էր իջնում: «Թէև ես վառւում եմ Կունիգունդին տեսնելու անհամբերութեամբ,—ասաց Կանգիտը,—այնուամենայնիւ կը ցանկանայի ընթրել օրիորդ Կլերոնի հետ, որովհետև նա ինձ շատ սքանչելի երևաց»: Արքան չհամարձակուեց մօտենալ օրիորդ Կլերոնին, որը ծանօթ էր միայն լաւ դասակարգի մարդկանց հետ: «Նա մի ինչ որ տեղ հրաւիրած է այս երեկոյ—ասաց նա. բայց ես պատիւ կունենամ ձեզ ներկայացնելու մի պատուարժան տիկնոջ, որտեղ դուք այնպէս կը ծանօթանաք Պարիզի հետ, որ կը կարծէք թէ ապրել էք նրա մէջ չորս տարի»:

Կանգիտը, որ բնականից հառաքելի էր, համաձայնուեց գնալ տիկնոջ մօտ, որ կենում էր Սէնտ-Բնորէ արուարձանի ծայրում. այնտեղ խաղում էին փառաւորն թղթախաղը. տասներկու տխրագէմ քէրծէներ ձեռներում բռնել էին մի-մի պրակ խաղաթուղթ—իրանց զօրախառութեան համարակարգը: Թաղաւորում էր խորին լուռութիւն. քէրծէների ղէմքերը դժգոյն էր, իսկ բանկ բռնողներն անհանդիստ. տանտիկինը, որ նստած էր անգութ բանկբռնողի մօտ, հետևում էր շարժուն աչքերով զրած դրամներին և խիստ բայց քաղաքավարի ձևով բացանել էր տալիս խաղացողներին շատ շտապով ծալած պարոնները, ցոյց չտալով սուկայն և ոչ մի նշան բարկութեան, իր յաճախողները կորցնելու երկիւղից: Տանտիկինն իրան ներկայացնում էր որպէս մարքիզուհի Պարօլինեան: Նրա տասնհինգ ամեայ դուստրը խաղացողների թւումն էր և աչքի նշաններով նախազգուշացնում էր այս զժբաղը մարդկանց արած խարդախութիւնների մասին, որոնք աշխատում էին մեղմացնել բաղբի դաւնութիւնը: Երբ որ մօտան Պերիգորցի արքան, Կանգիտն ու Մարտինը, ոչ ոք չվերկացաւ սեղից, չբարեկեց նրանց և մինչև անգամ չնայեց նրանց վրայ. բոլորն էլ զբաղուած էին իրանց խաղաթղթերով: Տիկին բարօնէսու Տունդեր-Տին-Տրոնկը շատ աւելի քաղաքավարի էր», մտածեց Կանգիտը:

Աբբան մօտեցաւ մարրիգուհուն և ականջին փսփօաց. նա վեր կացաւ տեղից, արժանացրեց Կանդիտին մի սիրելի ժպիտի. իսկ Մարտինին մեծաշուք կէրպով գլուխ խոնարհեցրեց և հրամայեց տալ Կանդիտին մի սեղան և մի պրակ խաղաթուղի. նա հէնց ստաջին երկու ձեռքում տարուեց յիսուն հազար Փրանկ. զրանից յետոյ բոլորը ուրախ կերպով նստեցին ընթրիքի, զարմանալով Կանդիտի անտարբերութեան վրայ զէպի տարուած գրամբ. պաշտակներից մէկը միւսին ասում էին իրանց գոհիկ նկատողութիւնները.— «Սա անպատճառ անգլխական միտրդ կը լինի»: Ընթրիքը, ինչպէս Պարիզի ընթրիքների մեծ մասը, սկսուեց լուսթեամբ, յետոյ տեղի ունեցաւ ընդհանուր խօսակցութիւն, որի մէջ անկարելի էր որոշել խօսքերը, մեծ մասամբ տնտեսի հանաքները, բամբասանքները, մի քիչ քաղաքականութիւնից և մեծ մասը չտրաբանութիւն. խօսեցին մինչև անգամ նոր գրքերի մասին: Կարգացել էր դուք հարցրեց Պերիգորցի արբան, աստուածորանութեան զոկտոր Գոշէի վիպասանութիւնը: «Այո,—պատասխանեց մէկը, բայց ես չգարողացայ նրա վերջն առնել՝ Մեզնում անհեթեթ գրքերն անթիւ են, բայց եթէ բոլորն ի միասին վերցնենք, այնուամենայնիւ չեն հաւասարուիլ աստուածորանութեան զոկտոր Գոշէի անմտութեան հետ: *)» Ես այն աստիճան կշտացել եմ անհամար զգուելի գրքերից, որոնք ողորել են ամբողջ աշխարհքը, որ սկսել եմ խազալ «Խաբաւոն»: Իսկ ի՞նչ կուսէք դուք աւագասարկաւագ Տրուբէի խառնուրդի մասին, հարցրեց արբան: Ա՛խ, այդ ի՞նչ ձանձրալի մահկանացու է.— ասաց տիկին Պարոլինիակը,— ինչպէս հետարբերութեամբ նա բարգաւառում է այն ինչ որ բոլորին վստուց յայտնի է: Ի՞նչպէս ծախարակչի կերպով մեկնում է այն որ արժանի չէ ոչ մի ուշադրութեան. ի՞նչպէս տխմար կերպով իւրացնում է ուրիշի միտքը: Ի՞նչպէս փչացնում է նա այն ինչ որ ուրիշներից զոդանում է: Ի՞նչ զգուելին է, բայց նա այլ ևս ինձ չի զգուեցնի. բաւական է աւագ սարկաւագի գրքից մի քանի երես կարդալ:

Սեղանին նստած էր գրականութեան մէջ հմուտ մի գիտնական: Նա հաստատեց ժարքիգուհու խօսքերը: Սկսեցին խօսել ողբերգութիւնների մասին, տանտիկինը հարցրեց, թէ ինչո՞ւ մի քանի ողբերգութիւնների նայել կարելի է բայց կարդալ չի կարելի: Հմուտ գրականագէտը հիանալի կերպով բացատրեց,

*) Նա գրեց մի վատ շարադրութիւն հետեւեալ վերնագրով. Նամակներ մեր ժամանակի մի քանի շարադրութիւնների մասին: Նրան տուին արքայութիւն և նա աւելի առատ վարձատրուեց քան եթէ զբաժ լինէր «Օրինաց Հոգին» և վճռած լինէր գիշերահաւասարի խնդրը:

Թատերգութիւնը կարող է լինել մի քիչ հետաքրքիր, բայց չունենալ ոչ մի արժանաւորութիւն. նա մի քանի խօսքերով ապացուցեց որ բաւական չէ մէջ տեղ բերել մի կամ երկու դրութիւններ, ինչպիսիք պատահում են վէպերի մէջ և միշտ հանդիսականներին հիացնում են. պէտք է միշտ մի նոր բան ասել, առանց մի տարօրինակ բան ասելու. պէտք է երբեմն խօսել բարձր նիւթերի մասին, բայց խօսել միշտ բնական կերպով. պէտք է դիտենալ մարդկային սիրտը և ստիպել նրան խօսելու. պէտք է լինել մեծ բանաստեղծ և միևնույն ժամանակ պէտք է, որ Թատերգութեան մէջ ոչ մի գործող անձն բանաստեղծ չերևի, պէտք է դերազանց կերպով իմանալ լեզուն, պիտենալ կատարելապէս ուղիղ և ներդաշնակ գրել, բայց երբէք միտքը չզոհել հանգը տեղը բերելուն: Ով որ չի պահպանի այս բոլոր կանոնները կարող է գրել երկու-երեք կատակերգութիւն, որոնց կը ծափահարեն Թատրոնում, բայց երբէք չի դասուի լաւ գրողների շարքում. լաւ ողբերգութիւնների շատ քիչ կան. մի քանիսը լաւ գրուած և լաւ հանգաւորուած տրամախօսութիւն (dialogue) են, միւսները քնեցնող քաղաքական դատողութիւններ և կամ հակակրեւի չափազանցութիւններ, ոմանք էլ մոլեգին ցնդարանութիւններ բարբարոսական լեզուով, կցկտուր խօսակցութիւններ, երկար ներքողհեր աստուծոներին, մարդկանց հետ խօսել չկարողանալու պատճառով, ստալօգ ասացուածներ և փրօտոյց ընդհանուր խօսքեր:

Կանգիտն ուշադրութեամբ լսում էր այս դատողութիւնները, կազմեց բարձր կարծիք խօսողի վրայ. մարքիզուհին հոգ տարաւ նրան իր մօտ նստեցնելու: Նա թեքուեց զէպի տիկինը և համարձակուեց հարցնել շնշնջիւնով թէ ով է այս պարոնը որ այսպէս լաւ տանում է: «Մա գիտնալսն է,—պատասխանեց տանտիկինը.—նա երբէք թուղթ չի խաղում. արբան բերում է նրան երբեմն ընթրիքի, նա երեւելի մասնագէտ է ողբերգութիւնների և գրքերի և ինքն էլ գրել է մի ողբերգութիւն, որին Թատրոնում շուայրել են և մի գիրք, որից իր գրավաճառի խանութից դուրս միայն մի օրինակ են տեսել, այն օրինակը, որ նա ինձ էր նուիրել»: Մեծ մարդ, ասաց Կանգիտը.—սա մի երկրորդ Պանգլոսն է:»

Կանգիտը դառնալով նրան ասաց. «Յարգելի պարոն, ճշմարիտ չէ՞ արդեօք որ ամէն բան զէպի լաւն է գնում ինչպէս նիւթական նոյնպէս և բարբոսական աշխարհում, և որ ոչ մի բան ուրիշ կերպ չէր կարող լինել»: «Ներեցէք, յարգելի պարոն,—պատասխանեց նրան պիտնալսնը,—ես ամենևին այդ կարծիքին չեմ.—ընդաւուռակը ես գտնում եմ որ մեր մէջ

ամեն բան թարս ու շիտակ չէ գնում, որ ոչ չոք չգլտէ ոչ իր տեղը, ոչ իր կոշումը, ոչ այն թէ ի՞նչ է անում և ոչ էլ այն, թէ ի՞նչ պէտք է անեն և բացի ընթրիքից, որը անցնում է լաւականին ուրախ և որտեղ ըստ երևոյթին համերաշխութիւն է տիրում, բոլոր ֆուսաճ ժամանակն անցնում է անվայել վիճաբանութիւններով. եանսինիսաները կուռւմ են մօլինիստները ի հետ, պարլամենտը եկեղեցու հետ, հեղինակներն հեղինակներ ի հետ, պալատականները պալատականների, ֆինանսիստները՝ ժողովրդի, աղաժարդիկը՝ կանանց և ազգականներն ազգականների հետ. յաւիտենական կռիւ է»:

Կանգիտը պատասխանեց: Ես տեսել եմ աւելի վատ բաներ, բայց մի փիլիսոփա, որը յետոյ դժբաղդարար կախաղան բարձրացաւ, ինձ ասում էր որ այս բոլորը գերազանց է, և որ այս բաները միայն ստուերներ են պատկերի վրայ»: «Ձեր այդ կախուելուն ծաղրելիս է եղել աշխարհը, ասաց Մարտինը, —այդ ստուերները տարափելի բժեր են»: «Մարդիկն են բժեր գցում, —ասաց Կանգիտը, —բայց ուրիշ կերպ չի կարող լինել».

«Ուրեմն այդ իրանց մեղքը չէ, ասաց Մարտինը: Խաղացողների մեծ մասը չէին լսում այս խօսակցութիւնը և խմում էին, Մարտինը դատում էր գիտնականի հետ, իսկ Կանգիտը պատմում էր տանտիկնոջն իր արկածներն:

Ընթրիքից յետոյ մարքիզուհին տարաւ Կանգիտին իր առանձնասենեակը և նստեցրեց նրան լազմոցի վրայ: «Այսպէս ուրեմն դուք շարունակում էք խելացնոր կերպով սիրով օրիորդ Կունիզուկդա Տունդեր-Տին-Տրօնկին. — «Այո, տիկին,» պատասխանեց Կանգիտը: Մարքիզուհին նկատեց նրան քնքոյշ ժպիտով. — «Դուք պատասխանում էք ինձ, ինչպէս իսկական երիտասարդ վեստֆալացի. ֆրանսիացին ինձ կասէր. — «Ուղիղ է, ես սիրում եմ Կունիզուկին, բայց վախենում եմ, որ ձեզ տեսնելով դադարիմ նրան սիրելուց: «Այո, տիկին, —ասաց Կանգիտը, —ես կը խօսեմ այնպէս, ինչպէս դուք կը հրամայէք. — «Ձեր սէրը գէպի նա —ասաց մարքիզուհին — սկսուեց այն ըոպէից, երբ դուք բարձրացրիք նրա թաշկինակը. ես ցանկանում եմ որ դուք վերցնէք իմ սրունքի կապը. —» «Ի՞նչո՞ւ սրտէ», ասաց Կանգիտն և վերցրեց: «Բայց ես ցանկանում եմ որ դուք նորից կապէք» ասաց տիկինը, և Կանգիտը նորից կապեց:» Դուք օտարական էք, —ասաց մարքիզուհին, — ես ստիպում եմ իմ Պարիզի սիրահարներէցս շատերին 15 ական օրով տանջուել, բայց ձեզ անձնատուր կը լինեմ հէնց առաջին գիշերը, որովհետեւ պէտք է հիւրասիրութիւն ցոյց

տալ մի վեստֆալացի երիտասարդի:» Տեսնելով երիտասարդ օտարականի մատների վրայ երկու ահագին աղամանդներ, զեղեցկունհին սկսեց այնպէս պարզաբար հիանալ նրանցով, որ Կանդիտի մատներէց նրանք անցան մարքիզուհու մատները:

Վերադառնալով իր Պերիգորցի արւայի հետ, Կանդիտը զգաց խղճի խայթ Կունիգունդին դաւաճանելու պատճառով: Արքան ցաւակից եղաւ նրա վշտին, նրան քիչ բաժին հասաւ այն յիսուն հազարից, որ Կանդիտը տարուել էր և այն երկու աղամանդների արժողութիւնից, որոնք աւելի շուտ դուրս էին կորզած քան թէ ընծայուած: Նա ցանկանում էր աւելի շահուել Կանդիտի հետ ունեցած ծանօթութիւնից: Նա շատ խօսեց նրա հետ Կունիգունդի մասին, և Կանդիտն ասաց նրան որ ներողութիւն պէտք է խնդրի իր գեղեցկունհուց անհաւատարմութեան համար, երբ որ նրա հետ Վենետիկում տեսանուեն:

Պերիգորցին կրկնապակեց իր քաղաքավարութիւնն և ուշադրութիւնը. նա քնքշաբար մասնակից էր լինում տմէն մի բանի ինչ որ Կանդիտն խօսում էր, տնում էր և պէտք է անէր:

«Ուրեմն,—ասաց նա Կանդիտին,—ձեր տեսակցութիւնը նրա հետ նշանակուած է Վենետիկում:» «Այո, պարոն արքա,—ասաց Կանդիտը,—ինձ անհրաժեշտ է զնալ Կունիգունդի մօտ». և ոգևորուելով իր սիրոյ առարկայի մասին խօսելու գոհունակութեամբ, նա սովորականին համաձայն պատմեց այս նշանաւոր վեստֆալուհու հետ պատահած արկածները մի մասը: «Անկասկած օրիորդ Կունիգունդան,—ասաց արքան շատ խելացի է և զրոււմ է ձեզ յալիշտակիչ նամակներ:» Ես երբէք նրանից նամակ չեմ ստացել,—ասաց Կանդիտը—որովհետեւ դէպի նա ունեցած սիրոյ համար զգեակից արտաքսուելով, չը կարողացայ նրան զրել. շուտով յետոյ իմացայ որ նա մեռել է, յետոյ զտայ նրան և դարձեալ կորցրի: Իսկ հիմա ուղարկեցի նրա մօտ երկու հազար հինգ հարիւր մղոն տարածութեամբ առանձին բանքեր, որից սպասում եմ պատասխանի: Արքան ուշադրութեամբ լսում էր և երևում էր որ ընկաւ մտածմունքի մէջ: Շուտով նա հրաժեշտ տուեց օտարականներին, քնքշաբար նրանց համբուրելով: Միւս օրը զարթելով, Կանդիտը ստացաւ նամակ հետեւեալ բովանդակութեամբ:

«Թանկագին սիրեցեալդ իմ, ահա արդէն ութ օր է որ ես այս քաղաքում հիւանդ ընկած եմ. ես իմացայ որ դուք այստեղ էք: Եթէ ես կարողանայի շարժուել, ես կը թռչէի դէպի ձեր զիրկը: Ես գիտեմ որ դուք անցել էք Բորդօյով. գո թողեցի այստեղ հաւատարիմ Կակամբօին և պառաւին,

որոնք պէտք է շուտով իմ յետեից դային: Բուէնոս—Այրեսի նահանգապետն առաւ բոլորը ինչ որ ունէինք, թողնելով սակայն ինձ մօտ ձեր սիրտը: Եկէ՛ք, ձեր ներկայութիւնը կը վերադարձնի ինձ իմ կեանքը, եթէ միայն չեմ մեռնի ուրախութիւնից:»

Այս անսպասելի սիրտիւր նաւակը Կանդիտին աննկարագրելի հիացմունք պատճառեց, իսկ թանկագին Կունիզուենդի հիւանդութեան լուրն նորեկ գցեց նրան ծանր վշտի մէջ: Այս երկու զգացմունքներից ալեկոծուելով, նա հաւաքեց իր ոսկիներն և թանկագին քարերն և ուղևորուեց Մարտինի հետ այն հիւրանոցն, որտեղ գտնուում էր Կունիզուենդան: Նա մտնում է, դողդողալով յուզմունքից, նրա սիրտը բարախում է. ձայնը կտրուում է. նա կամենում է բարձրացնել անկողնի վարագոյրը, ուզում է հրամայել որ ճրագ բերին. «Չանէք այդ բանը, ասում է նրան հիւանդապահ կինը.—լոյսը նրան կը սպանի». և նա շտապով ծածկում է վարագոյրը. «Սիրելի Կունիզուենդա,—ասում է Կանդիտն լաց լինելով,—ի՞նչպէս էք դուք ձեզ զգում. եթէ դուք չէք կարող ինձ տեսնել, դո՛նէ խօսեցէ՛ք հետեւ:» Նա չի կարող խօսել ասաց հիւանդապահ կինը: Այդ ժամանակ հիւանդը դուրս հանեց իր թիւիկ ձեռքը, որը Կանդիտը երկար ժամանակ ողողում էր արտասունքներով, և յետոյ լցնում է ձեռքը բրելիանտներով, թողնելով բացի դրանից բաղկաթոռի վերայ մի տոպրակ ոսկի:

Այս հիացմունքների ժամանակ ներս է մտնում ժանդարմ Պիրոգորցի արքայի և մի խումբ ոստիկանութեան ղինուորներով: «Այս են ուրեմն այն երկու կասկածելի օտարականներն», ասում է նա և հրամայում իսկոյն բռնել և պատուիրում է իր քաջերին քաջ տալ նրանց բանտը: «Էլ զորադու՞մ այդպէս չեն վարուում օտարականների հետ», ասաց Կանդիտը: «Այժմ ես աւելի կը յարուիմ մանիքեցոց դաւանութեանը, քան թէ առաջ», ասաց Մարտինը: «Սակայն այս ռըր էք տանում մեզ, պատուելի պարոն, հարցրեց Կանդիտը: «Բանտ» պատասխանեց ժանդարմը:

Մարտինը գինուելով իր սառնարիւնութեամբ, մտածեց որ մի խաբերայ կին իրան Կունիզուենդի տեղն է դրել, և որ պարոն Պիրոգորցի արքան խաբերայ է, որ շտապել է օգտուելու Կանդիտի անփորձութիւնից, և ժանդարմը նոյնպէս խաբերայ է, որից հեշտ է ազատիլը:

Կամենալով խոյս տալ դատի ենթարկուելուց և իսկական Կունիզուենդային տեսնելու փափագով տոգորուած, Կանդիտը Մարտինի խորհրդով իր միտքը լուսաւորելով, առաջարկեց

ժանդարմին երեք փոքրիկ աղամանդներ, իւրաքանչիւրը երեք հազար պիստոլ արժէքով: «Օ՛, ողորմած տէր,—ասաց այս ղողանջող և որոտացող էակը.—թէկուզ կատարած լինէիք ամէն տեսակ ոճրագործութիւններ, բայց այնու ամենայնիւ ղուք ամենաազնիւ մարդն էք աշխարհումս. երեք աղամանդներ, երեք հազար պիստոլ արժէքով իւրաքանչիւրը: Ողորմած տէր, ես ոչ թէ ձեզ բանտ կը տանեմ, այլ կեանքս պատրաստ եմ ձեզ համար ղոհելու: Այստեղ ձերբակալուած են բոլոր օտարականներին. բայց ես ձեր գործը կը հոգամ. ես ունիմ եղբայր Դիէպպուս, Նորմանդիայի մէջ. ես ձեզ կը տանեմ նրա մօտ և կթէ ղուք կարող էք տալ նրան մի քանի աղամանդներ, այն ժամանակ նա ձեր մտաին ինձանից աւելի հոգս կը տանի:

«Ինչո՞ւ են ձերբակալուած օտարականներին», հարցրեց Կանդիտը. այստեղ Պիլիգորցի արքան խառնուեց խօսակցութեան մէջ և ասաց: «Նրա համար որ մի խեղճ ժառը Արաուայից*) ականջ ղրեց զանազան յիմարութիւններ, որը զրդեց նրան վախեցնելու մի պարոնի, ոչ այնպէս ինչպէս վախեցրին 1610 թ. մայիսին**), այլ ինչպէս 1594 թ. զեկտեմբերին***) և ինչպէս վախեցրել են ուրիշներին ուրիշ տարիներում և ուրիշ ամիսներում»:

Ժանդարմը պատասխանեց թէ լրանն ինչու՞մն է: «Ի՞նչպէս է՞, բացականչեց Կանդիտը:—Ի՞նչ գործեր են կատարուում ժողովրդի մէջ, որը միշտ երգում է և պարում: Ի՞նչպէս շուտով դուքս զամ այս երկրից, որտեղ անմիտները զայրացնում են վազերին: Իմ հայրենիքում ես տեսել եմ արջեր, իսկ մարդիկ միմիայն էլզորադոյում: «Իսէր Աստծոյ, պարոն ժանդարմ, տարէք Վենետիկ, որտեղ ես պէտք է սպասեմ Կոնստանդնուպոլիս»:

«Ես կարող եմ ձեզ տանել միմիայն Նորմանդիա», պատասխանեց ժանդարմը: Նա հրամայեց նրա շղթաները քանդել, ասելով որ սխալուել է, և ուղարկելով զինուորներին, տարաւ Մարաինին և Կանդիտին Դիէպպ և թողեց նրանց իր եղբոր մօտ: Մի փոքրիկ հոլլանդական նաւ կանգնած էր նաւահանագլուխում: Նորմանդացիները ուրիշ աղամանդների շնորհիւ դարձաւ աշխարհիս մէջ ամենապատրաստակամ մարդը, նա նստեցրեց Կանդիտին և նրա մարդկանցը նաւի վրայ, որ գնում

*) Դամէէն (Կեօշի հրատ.)

**) 14 Մայիսի 1610 Բաբելիակն սղանեց Հենրիկ IV (Փր. հրատ.)

***) Ժան-Շատէյի անփնաս փորձը նոյն թագաւորի կեանքի դ՛մ Փր. հրատ.)

էր Անգլիա—դէպի Պորտսմութ: Սա Վենետիկի ճանապարհից դուրս էր, բայց Կանդիտին թւում էր, որ դժողքից է ազատուել և նա սպասում էր ամենաառաջին դէպքում ուղղեկորուել Վենետիկ:

ԳԼՈՒԽ XXIII

«Ո՞վ Պանգլոսս, Պանգլոսս, ո՞վ Մարտին, Մարտին, ո՞վ իմ թանկագին Կուսիզուդա: Ի՞նչ է ուրեմն այս աշխարհը»: Ասում էր Կանդիտն հոլլանդական նաւի վրայ: «Մի անմիտ և զգուշի ընտելացի», պատասխանեց Մարտինը: «Դուք Անգլիայի հետ ծանօթ էք. միթէ այնտեղ էլ նոյնպէս յիմար են ինչպէս և Ֆրանսիայում»: «Այնտեղինը ուրիշ տեսակ յիմարութիւն է, —պատասխանեց Մարտինը:—Դուք գիտէ՞ք, որ այս երկու ազգերը կուռում են իրար հետ մի քանի դեսեստին ձիւնապատ տեղի համար Կանադայում և ծախսում են այս փառաւոր պատերազմի վրայ չափից դուրս աւելի շատ քան թէ ամբողջ Կանադան արժի: Իմ ունեցած դուղնաքեայ գիտութիւններս թոյլ չեն տալիս ինձ ճշտութեամբ վճռելու թէ այս երկու երկրներից որի մէջ խելագարներ շատ կան. միայն գիտեմ, որ այդ մարդիկը, որոնց պէտք է տեսնենք, սարսափելի զայրացկոտ են»:

Այսպէս խօսակցելով նրանք հասան Պորտսմութ: Ամբոխը լցրել էր ամբողջ ավեր, և հետաքրքրութեամբ նայում էր աշտերը կապած մի գեր մարդու վրայ, որը չորած էր մի զինուորական նաւի տախտակամածի վրայ: Նրա հանդէպ կանգնեցրած չորս զինուորները հրացաններն արձակեցին նրա ճակատին—իւրաքանչիւրն հանդարտութեամբ երեք-երեք գնդակ մտցնելով նրա գանգի մէջ»:

Ամբոխը ցրուեց, շատ գոհ տեսարանից: «Այս ի՞նչ է կատարւում, ասաց Կանդիտը.—այս ո՞ր դէն է որ ամենուրեք տիրապետում է»: Նա հարցրեց թէ ո՞վ էր այն հաստմարդը, որին այդ բոպէին այնպիսի հանգիստով սպանեցին: «Սա մի ծովագետ էր», պատասխանեցին նրան: «Ի՞նչ բանի համար սպանեցին այդ ծովագետին»: «Նրա համար,—պատասխանեցին նրան,—որ նա քիչ մարդ սպանել տուեց. նա կուռում էր ֆրան-

*) Ծովագետ Բինգը. պ. Վոլթերը չէր ճանաչում նրա և ամեն միջոց դորժ գրեց նրան ազատելու համար: Նրան միատեսակ զգուշի էին ինչպէս քաղաքական նոյնպէս և աստուածաբանական անգթութիւնները. նա գիտէր որ Բինգը զոհ գնաց անգլիական մինիստրներէ փառասիրութեան, որոնք ցանկանում էին իրանց դիրքը պահպանել:

սիական ծովապետի հետ, և դտել են որ նա բաւականաչափ մօտ չի գնացել նրան»։ «Բայց—ասաց Կանդիտը—չէ՞ որ Փրանսիական ծովապետն էլ նոյնպէս չէր մօտեցել անգլիականին, ինչպէս և անգլիականը Փրանսիականին»։ «Անշուշտ,—պատասխանեցին նրան,—բայց այստեղ աւելորդ չեն համարում երբեմն սպանել մի ծովապետին, միւսներին քաջալերելու համար»։

Կանդիտն այնպէս շշմել էր և այնքան զայրացել էր այն բաներից ինչ որ տեսել էր և ինչ որ լսել էր, որ չը կամեցաւ մինչև անգամ ամի գուրս գալ և հենց տեղն ու տեղը պայծառաւորեց հոլլանդական նաւի կապիտանի հետ (ենթարկելով իրեն կողոպտուելու վտանգին, ինչպէս Սուրենսմուտ) առանց զանդադելու նաւել Վենետիկ։

Կապիտանը երկու օրից դուրս եկաւ։ Նաւեցին Փրանսիական ափերով, անցկացան Լիսաբօնի գէմից, որտեղ Կանդիտը սարսուռ զգաց։ Նաւը մտաւ ջրանցքը և Միջերկրական ծովը և վերջապէս հասաւ Վենետիկ։ Փառք Աստուծոյ,—ասաց Կանդիտը, գրկախառնելով Մարտինին.—այստեղ դարձեալ կը տեսնեմ գեղեցիկ Կունիգունդին։ Ես հաւատում եմ Կակամբօին, ինչպէս ինքս ինձ։ Ամէն բան լաւ է, ամէն բան գնում է գեղեցիկ, ամէն բան գնում է այնքան լաւ, որ աւելի չի կարելի պահանջել։

ԳԼՈՒԽ XXIV

Վենետիկ գալով նա իսկոյն սկսեց որոնել Կակամբօյին բոլոր գինեւոցներում, սրճարաններում և հասարակաց տներում և ոչ մի տեղ նորան չէր գտնում։ Նա ամեն օր ուղարկում էր բոլոր նորեկ նաւերն ու նաւակներն նայելու. Կակամբօն չէր երևում։ «Ի՞նչպէս»,—ասաց Կանդիտը Մարտինին.—ես կարողացայ Սուրենսմից Բորդօ գնալ, Բորդօից Պարիզ, Պարիզից—Դիպպ, Դիպպից—Պօրտսմուտ, նաւեցինք Պօրտսմուտից և Իսպանիայի ափերի մօտով, անցանք Միջերկրական ծովը, արդէն մի քանի ամիս է Վենետիկում ենք,—բայց գեղեցիկ Կունիգունդան չկայ ու չկայ։ Նրա փոխարէն ինձ պատահեց մի կեղտոտ անառակուհի և պերիդորցի արքան։ Կունիգունդան երևի մեռել է և ինձ էլ մնում է միայն մեռնել։ Ա՛խ, լաւ կը լինէր որ ես մնայի երկրային դրախտում, էլ լորտադօյում, քան թէ վերադառնայի այս անիծուած Եւրոպան։ Այո, դուք ճշմարիտ էք իմ թանկագին Մարտին, այստեղ ամէն—ինչ խաբեքայութիւն է, ամէն—ինչ չարութիւն»։

Նա ընկաւ մօայլ մտածմունքների մէջ և ամենևին չէր մասնակցում «alla moda» օսկերային և ոչ բարիկենդանի միւս ուրախութիւններին. ոչ մէկն մի մազադափ անգամ նրան չէր գայթակղեցնում: Մարտինն ասաց նրան: «Սակայն ինչքան պարզամիտ մարդ էք եղել: Դուք երևակայում էք, որ ձեր մետիւրը գրպանում հինգ-վեց միլիօն ունենալով կը դնայ աշխարհի միւս ծայրը որոնելու ձեր սիրուհուն և կը բերի Վենետիկ ձեզ յանձնելու: Նա իրան կը վերցնի, եթէ գտած լինի, իսկ եթէ ոչ, մի ուրիշին կաննի: Խորհուրդ եմ տալիս ձեզ մօռանալ թէ ձեր Կալամբօ ծառային և թէ ձեր Կունիդունդա սիրունուն:» Մարտինի խօսքերը մխիթարական չէին: Կանդիտի վիշտը քանի գնում մեծանում էր, իսկ Մարտինը չէր դադարում ապացուցանելու, որ երկրի վերայ շատ քիչ առաքինութիւն և շատ սակաւ բաղդաւորութիւն կայ. գուցէ բացի Էլ-գորափօից, որտեղ ոչ ոք չի կարող մտնել:

Վիճելով այս երեւելի առարկայի մասին և սպասելով Կունիդունդային, Կանդիտը տեսաւ սուրբ Մարկոսի հրապարակի վերայ մի երիտասարդ տէատինցու, որ կանգնած էր թև-թևի մի աղջկայ հետ: Տէատինցին մի թարմ, թխլիկ, հաստ ու պինտ արեղայ էր, նա ունէր կենդանի աչքեր, ինքնավստահ կերպարանք և համարձակ քայլուածք: Աղջիկը շատ գեղեցիկ էր և մի ինչ որ երգ էր երգում. նա նայում էր իր տէատինցուն սիրավառ աչքերով և մերթ ընդ մերթ կսմթում էր նրա հաստ թշերը: «Համաձայնուեցէք,—ասաց Կանդիտը Մարտինին, որ սրանք գոնէ բաղդաւոր են»:

Մինչև այժմ ես հանդիպում էի բոլոր մարդաբնակ երկրներում, բացի Էլդորադօից, միմիայն դժբախտների. բայց նայեցէք այս աղջկան և այս տէատինցուն. գրազ կը գամ, որ սրանք ամենաբաղդաւոր էակներն են:» «Իսկ ես կը երաշխաւորեմ որ ոչ, ասաց Մարտինը: «Հրաւիրենք նրանց ճաշելու,—ասաց Կանդիտը,—և դուք կը տեսնէք, թէ ճիշդն եմ արդեօք ես սխալուած»:

Նա մօտեցաւ, բարեկեց նրանց և հրաւիրեց իւր մօտ կապելիօն ճաշի, տյսինքն մակարոն, լոմբարդական կաքաւներ, ձկնկիթ ուտելու և մօնտէ պուլչիանօի, լակրիմիլիոստի, Կիպրոսի և Սամօսի գինիների խմելու: Աղջիկը կարմրեց, տէատինցին ընդունոց նրա տաշարկութիւնը, և աղջիկն հետեւեց նորան, նայելով Կանդիտի վրայ արտասուալից աչքերով, զարմանքով և յուզմունքով: Մտնելով Կանդիտի սենեակը, նա ասաց. «Մի՞թէ, պարոն Կանդիտ, դուք չէք ճանաչում Պակետտին:» Այս խօսքերի վրայ, Կանդիտը, որ մինչև այժմ նրա

վրայ ուշագրութիւն չէր դարձրել, որովհետեւ մտածու
այն Կունիգունդի վրայ, դարձաւ գէպի նա. «Աւաղ, խեղճ
աղջիկ, ուրեմն այդ դժուր էիք դուրսորդ Պանդլուսին գցել այն
դրութեան մէջ, ինչպէս որ ես նրան գտայ»:

«Աւաղ, պարոն Կանդիտ, ես էի,— պատասխանեց Պա-
կեսան.— ես տեսնում եմ որ ամեն բան ձեզ յայտնի է: Ես իմա-
ցայ, այն բոլոր զարհուրելի դժբախտութիւնների մասին, որ
պատահել է տիկին Բարոնեսսի և գեղեցիկ Կունիգունդի տանը:
Հաւատացնում եմ ձեզ, որ իմ վիճակս դրանից պակաս ողբա-
լի չէր: Այն ժամանակ երբ դուք ինձ ճանաչեցիք, ես բոլորո-
վին անմեղ էի: Մի Ֆրանսիական կրօնաւոր, իմ խոստովանա-
հայրս, հեշտութեամբ ինձ գայթակղեցրեց, Հետեանքը դար-
հուրելի էր. ես ստիպուած էի թողնել ամբողջ այն գէպից յե-
տոյ, երբ բարոնը արտաքսեց ձեզ յետոյքիդ ուժեղ կի-
ցեր տալով: Եթէ մի հմուտ բժիշկ չխղճար ինձ վրայ, ես կը
մեռնէի: Մի քանի ժամանակ ես շնորհակալութեան զգացմուն-
քից դրդուած դարձայ նրա սիրունին: Նրա կիներ մի կատա-
ղի խանդոտ կին էր և ամեն օր անխղճաբար ծեծում էր ինձ,
նա կարճ խօսքով մի ֆուրեսա էր: Բժիշկը բոլոր մարդկանցից
ամենաանձուկն էր, իսկ ես ամենաամբողջը բոլոր էակնե-
րից, որովհետեւ ինձ ծեծում էին մի մարդու պատճառով որին
եւ չէի սիրում: Բայց գիտէ՞ք պարոն Կանդիտ, քմահաճոյ կնոջ
համար որքան վտանգաւոր է բժիշկի ամուսին լինելը: Կնոջ
վարմունքից բժիշկը համբերութիւնից դուրս գալով, մի ան-
գամ նրան տուեց թեթեւ մրսելու դէմ մի այնպիսի զօրեղ դեղ,
որ երկու ժամից յետոյ կինը մեռաւ սարսափելի ջղածգու-
թիւններով: Տիրուհու ազգականները արեւոյս դէմ քրէական
դատ բաց արին, նա փախաւ, իսկ ինձ բանտարկեցին: Իմ ան-
մեղութիւնը ինձ չէր ազատի, եթէ ես մի քիչ գեղեցիկ չլինէի:
Դատաւորն արձակեց ինձ այն պայմանով որ ինքը բռնի բժիշկի
տեղը: Ծուռով ես գուրս քշուեցի դատաւորի միւս սիրունուց
և արտաքսուեցի ոչ մի վարձատրութիւն չստանալով և ստի-
պուած կղայ շարունակել այս զգուշի արհեստը, որը ձեզ
տղամարդոցը երևում է այնքան դուրեկան, իսկ մեզ համար
աղքատութեան մի ահադին անդունդ է: Ես սղեկորուեցի Վե-
նետիկ արհեստս բանացնելու: Ա՛խ, պարոն Կանդիտ, եթէ
դուք կարողանայիք երևակայել, թէ ինչ ասել է ստիպուած լի-
ոնել փայփայելու քաւթաւ վաճառականին, փաստաբանին, ա-
բեղային, նաւաստուն և վանահօրն, ենթարկուել ամեն տեսակ
վիրաւորանքի և անպատուութեան, յաճախ լինել անհրաժեշտ
կարիքի մէջ քրէնով վերցնելու մի շրջադպեւս, որ յետոյ մի

որիւ է այլանդակ հրէշ բարձրացնի ու շուռ տայ: Յաճախ պատահում է, որ այսօր մէկն ընծայում է մի բան, իսկ վաղը մի ուրիշը գողանում է: Շատ անգամ ստիպուած ես լինում ուստի կանների ձեռքից ազատուելու համար փրկանք տալ. իսկ սպազայում սպասում է սարսափելի ծերութիւնը, հիւանդանոցը և փսեացի վրայ մեռնել. ընդունեցէք որ ես աշխարհումս ամենազժբաղ պարածնեցից մէկն եմ»:

Պակեռատան, սուսնձնասնեակում հասած, այսպէս բաց էր անում իր սիրտը Մարտինին բարի Կանդիտի ներկայութեամբ, որը ասաց Կանդիտին. «Տեսնում էք, զրազի կէսը ես արդէն տարել եմ»:

Այդ ժամանակ եղբայր Փերօֆլէն հստած էր սեղանատանը և սպասելով ճաշին գարեջուր էր կոնծում: «Ապա էս ի՞նչպէս է որ, ասաց Կանդիտը Պակեռատին. — երբ ես ձեզ պատահեցի դուք այնպէս գոհունակ և ուրախ կերպարանք ունէիք: Դուք երգում էիք և փաղաքում տէատինցուն այնպիսի անկեղծ քնքշութեամբ: Դուք երեւցաք ինձ այնքան բաղդուտ, լայց դուրս է գալիս որ ձեզ համարում էր զժբաղք»: — Ա՛խ, պարոն Կանդիտ, — պատասխանեց Պակեռատն, — հէնց այս արհեստի ամենազլխաւոր անախորժութիւններից մէկն էլ դրանումն է կայանում: Երեկ մի սպայ կոզոպտեց և ծեծեց ինձ, իսկ այսօր ես պէտք է ուրախ երևիմ, որ դուր գամ կուսակրօնին»: Կանդիտը չկամեցաւ այլևս նրան լսել. նա խոստովանուեց որ Մարտինն ուղիղ էր ասում: Նստեցին սեզան Պակեռատի և տէատինցու հետ. ճաշը բաւական ուրախ էր և վերջում բոլորը բացուեցին և սկսեցին խօսել անկեղծօրէն. «Հայր սուրբ, — ասաց Կանդիտն արեղային, ինձ թւում է որ դուք նախանձելի վրձակ ունիք. սոսոջութիւնը փայլում է ձեր դէմքի վրայ և բազաւորութիւնը արտայայտում է նրանից, գուարճանալու համար դուք ունիք ամենագեղեցիկ աղջիկ, և ըստ երևոյթի՛ն բոլորովին գոհ էք տէատինցու վրձակով»:

«Ա՛խ, յարգելի պարոն, ես կը ցանկանայի որ բոլոր տէատինցիները գետինն անցնէին, — պատասխանեց Փերօֆլէն: — Ես հարիւր անգամ մտադրուել եմ կրակ տալ վանքը և ընդունել թուրքի հաւատ: Երբ ես տասնհինգ տարեկան էի, ծնողներս ինձ ստիպեցին վրէս գցել այս ատելի փիւղնը, որ թողնեմ բոլոր կարողութիւնս անիծուած մեծ եղբօրս, գրողը տանի նրան: Նախանձը, կագն ու կռիւը թագաւորում են մեր վանքում: Ուղիղ է, ես իմ կեանքումս ասել եմ մի քանի վատ քարոզներ, որոնք ինձ մի բիշ զրամ բերեցին, լայց նրանց կէսը գողացաւ փոքրուորս, իսկ մնացածը ես ծախում եմ աղ-

ջկների վրայ. բայց երբ ես երեկոյեան վաճառեմ, ես պատրաստ եմ գլուխս պատին խփելով ջնջիկ, և ճիշտ միևնոյն են զգում իմ բոլոր միաբանակից եղբայրներս:»

Մարտինը դառնալով Կանդիտին ասաց իր սովորական հանդարտութեամբ. «Դէ՛հ, ահա ես ամբողջ դրազը տարայ:» Կանդիտը տուեց երկու հազար պիաստր Պակետին և հազար պիաստր հայր Ժէրօֆէին: «Հաւատացնում եմ ձեզ,—ասաց նա,—որ սրանով նրանք բաղդաւոր կը լինեն:» «Ձը կարծեմ, —ասաց Մարտինը.—կարելի է այս պիաստրները նրանց աւելի դժբախտացնեն:» «Ի՞նչ դառնալու է դառնայ,—ասաց Կանդիտը.—բայց ինձ մի բան մխիթարում է. ես տեսնում եմ, որ յաճախ պատահում ես մարդկանց, որոնց ամենեկին չես սպասում, թէ կարող ես պատահել. իմ կարծիք ոչխարս և Պակետին գտնելուց յետոյ շատ հաւանական է որ գտնեմ և իմ Կունիգունդին:» «Ի սրտէ ցանկանում եմ,—ասաց Մարտինը,—որ նա ձեզ բաղդաւորեցնի, բայց սաստիկ կ'սկսեմ եմ:» «Ի՞նչ խտառախտ էք դուք», ասաց Կանդիտը: «Նրանից է որ բաւականին ապրել եմ», պատասխանեց Մարտինը: Բայց նա յեցէք գոն դուրսերս—ասաց Կանդիտը.—նրանք շարունակ երգում են:» «Բայց դուք չէք տեսնում նրանց տանը, իրանց կանանց և երեխաների հետ:—Ի՞նչ ունի իր ցաւերը, գոն դուրսերս՝ իրանցը:»

Թէև ճշմարիտ, ընդհանրապէս վերցրած, գոն դուրսերս վիճակը դժբերի վիճակից լաւ է. բայց զանազանութիւնն այնքան աննշան է, որ խօսել անգամ չարժի:»

Պոկոկուրանտէ սենատորը, որը ապրում է Բրէնտի վրայ գտնուած այս հիանալի պալատում, մարդավարի ընդունում է օտարականներին. ասում են, որ այս մարդը ոչ մի վիշտ չէ կրել,—ասաց Կանդիտը: «Շատ կը յանկայի տեսնել այդպիսի մի հաղուադիւտ արարած», ասաց Մարտինը: Կանդիտն իսկոյն ուղարկեց Պոկոկուրանտէի մօտ, թոյլտուութիւն խնդրելու հետեւեալ օրը նրան ներկայանալու:

ԳԼՈՒԽ XXX.

Այցելութիւն վենետիկեցի վաճառական սրնեօր Պոկոկուրանտէին:

Կանդիտն ու Մարտինը նստեցին գոնդոլ և Բրէնտի վերայով մօտեցան աղնուազարմ Պոկոկուրանտէի պալատին: Նրա գեղեցիկ այգիներն զարգարուած էին մարմարիօնէ արձաններ:

րով, սլալատը շինած էր գերազանց ճարտարապետութեամբ: Տանտէրը, վաթսուն տարեկան մի սարսափելի հարուստ մարդ, ընդունեց երկու հետաքրքիր հիւրերին շատ քաղաքավարի, բայց առանց որևէ նախապատրաստութեան, որը Կանդիտին շփոթեցրեց, բայց Մարտինին դուր եկաւ:

Երկու գեղեցիկ, մաքուր հագնուած աղջիկներ մատուցին շոկոլադ, որը հիանալի փրփրում էր: Կանդիտը առիթը բաց չթողեց զովելու նրանց գեղեցկութիւնը, զիւրասպասութիւնը և ճարպիկութիւնը: «Բարի արարածներ են,—ասաց սենատոր Պոկոկուրանէն.—ես երբեմն նրանց ինձ հետ պարկեցնում եմ անկողնուս, որովհետեւ ինձ սարսափելի ձանձրացրել են քաղաքի տիկիւններն իրանց հաճոյասիրութեամբ, խանդոտութեամբ, հպարտութեամբ, դատարկաբանութեամբ, հպարտութեամբ յիմարութեամբ, սոնէտներով և բանաստեղծութիւններով, որ կամ պէտք է ինքդ զրեւ կամ ուրիշին պատուիրես նրանց համար գրելու, սակայն այս երկու աղջիկն էլ սկսել են ինձ ձանձրացել»:

Ընթրիքից յետոյ, զբօսնելով երկար սրահում, Կանդիտը յափշտակուեց մի քանի պատկերների գեղեցկութեամբ: Նա հարցրեց թէ ի՞նչ շկոլայի են պատկանում առաջին երկու պատկերը: «Նրանք Ռաֆայէլինն են,—ասաց սենատորը.—ես սնափառութենից զրդուած գնեցի սրահից մի քանի տարի առաջ շատ թանկ գնով... Ասում են սշտնից աւելի գեղեցիկ պատկերներ Իտալիայում չկան. բայց նրանք ինձ դուր չեն գալիս. գոյների դաստորութիւնը սաստիկ մուսլ է, ձևերը քուսականաչափ չեն լոլորակացրած և համարեա չեն պատկերանում, զգեստաւորութիւնը սակաւ է, ընդհանրապէս կարծես գործած լինի: Մի խօսքով ինչ ուղում են ասեն, ես նրանց մէջ չեմ գտնում բնականին ճշգրիտ նմանողութիւն: Իսկ ինձ կարող էր դուր գալ միայն այնպիսի պատկեր, որին ես կարողանայի իսկական բնականի տեղ ընդունել. այդպիսի պատկերներ չկան: Ես շատ պատկերներ ունիմ, բայց այլ ևս ես նրանց վրայ չեմ նայում»: Մինչև ճաշի նստելը, Պոկոկուրանէն հրամայեց իրան մի կոնցերտ տալ: Կանդիտին երաժշտութիւնը շատ հիանալի երևաց: «Այս աղմուկը,—ասաց Պոկոկուրանտէն,—կարող է ամենաշատը կէս ժամ զուարճացնել, բայց նրանից աւելը մարդու ձանձրացնում է, թէև ոչ ոք այդ բանը չի խոստովանում: Ներկայումս երաժշտութիւնը դուռն է դրժուար եղանակներ գուրս բերելու մի արուեստ, իսկ այն, ինչ որ միայն դժուար է, շուտով մարդու ձանձրացնում է»:

«Կարելի է օպերան ինձ դուր գար, բայց խելքերին

զօռ տալով նրան մի անճոռնի բան են դարձրել, որը գրգռում է գայրոյթա: Թող ցանկացողները աչքէ անցնեն վատ ողբերգութիւններն հանդերձ երաժշտութեամբ, որտեղ բոլոր տեսարանները միայն նրա համար են բերուած, որ խելքը փշած տեղը մի քանի յիմար բան երգեն, որոնցով դերասանուհին կարողանայ պարծենալ իր կոկորդով. թող, ով կարող է, խելաթօղ լինի յափշտակութիւնից խելով մի որեւէ կռտած դերասանի երգեցողութիւնը Կեսարի կամ Կատոնի ղերում, նայելով թէ ինչպէս է նա կոտորտուելով քաշ գալիս բեմի վրայ: Իսկ ես վաղուց եմ հրաժարուել այս տիմար բանից որը ներկայումս Իտալիայի փառքն է համարւում և որի համար թագաւորներն այնքան թանկ են վճարում»: Կանգիտն սկսեց վիճել այս բանի մասին միայն շատ համեստ կերպով: Մարտինը բոլորովին համակարծիք էր սենատորի հետ:

Նստեցին սեզան և փառաւոր ճաշից յետոյ, անցան գրադարան: Կանդիտը տեսնելով Հոմերոսի շարադրութիւններն հիանալի կազմով, գովեց նորին գերազանցութեան ճաշակը: «Այս գիրքն,—ասաց նա—Գերմանիայի առաջին փիլիսոփայ մեծ Պանդլոսսի բերկրանքն էր»: «Է՛հ,—ասաց սառն կերպով Պոկոկուրանտէն,—նա ինձ բերկրութիւն չի պատճառում, ինձ էլ ուզում էին համոզել, որ նրա ընթերցումը զուարճութիւն է պատճառում, բայց այս անվերջ պատերազմներն, մէկը միւսի նման, այս աստուածներն, որ միշտ գործում են և բոլորովին ոչինչ չեն անում, այս Հեղինէն, պատերազմի զխաւոր պատճառն, այն ինչ ամենաչնչին դեր խաղացողը, այս Տրոյան, որ պաշարում են և չեն կարողանում առնել,—այս բոլորը ինձ մի մեռելային ձանձրութեան մէջ դրեցին»:

Ես հարցրի գիտնականներին, թէ այդ ընթերցանութիւնը ձանձրացնո՞ւմ է նրանց, ինչպէս և ինձ, և բոլոր անկեղծ պատասխան տուողներն խոստովանում էին, որ յիշաւի այդ գիրքը քնեցնում է, բայց անհրաժեշտ է այդ գիրքն ունենալ գրադարանում, որպէս հնութեան յիշատակ, այնպէս ինչպէս պահում են ժանգոտած, գործածութիւնից զուրս եկած դրամներն:

«Միթէ ձերդ գերադանցութիւնը Վիրգիլիոսի մասին էլ նոյն կարծիքին է:—Հարցրեց Կանդիտը: Ո՛չ,—ստատասխանեց Պոկոկուրանտէն,—ես համաձայն եմ, որ Էնէիդի երկբորդ, Հորբորդ և վեցերորդ գրքերը հիանալի են, բայց նրա բարեպաշտ Էնէյը, ուժեղ Կլօանտը և Ախատ բարեկամը, փոքրիկ Աքքահիոսը, յիմար լատին թագաւորը, քաղքենուհի (мещанка) Ամատան և անտանելի Լաւինիան, ձանձրալի և անալի գրուած»:

քի գեղեցիկ օրինակներ են: Ո՛չ, էլի Տասսը աւելի լաւ է, և նոյնպէս Արիօստի քնեցնող հէքիաթները»:

«Համարձակուած եմ հարցնելու ձերդ գերազանցութիւնից, —ասաց Կանդիտը,—ինչքան է դուր գալիս ձեզ Հորացիօն:» «Այո, նրա մէջ պատահում են ուղիղ նկատողութիւններ, —ասաց Պոկոկուբանտէն,—որոնցով աշխարհիկ մարդը կարող է օգտուել. արտայայտուած լինելով հակիրճ և եռանդոտ ոտանաւորներով, նրանք իրանք իրանց մտաբերում են, բայց ինչ մի լաւ բան է նրա՝ ճանապարհորդութիւնը դէպի Բրինդիզի կամ նրա հիւսիսային ճաշի նկարագրութիւնը և ջիբգիրների կողմից վէճը, այն է մի ինչ որ Ռուպիլի, որի խօսքերը ժահրով լիքն է մի ուրիշ անհատի հետ, որի հայտոյանքներն էին ինչպէս քացախ: Ես ամենամեծ զգուսնքով կարգացի նրա կողմից ոտանաւորները պառաւանքի և կախարդութիւնների դէմ գրուած, և միթէ՞ կարող են դուր գալ մարդու այնպիսի խօսքեր ինչպէս նրա խօսքերը իր բարեկամ Մեկենասին, թէ՛ նրա բարձր ճակատը կը պիպչի երկնային լուսաւորներին, եթէ բարեկամը նրան բանաստեղծ խոստովանի: Յիմարներն յոփշտակուած են ամէն բանով ինչ որ գրում է նշանաւոր հեղինակը. իսկ ես միայն կարգում եմ իմ բաւականութեան համար և սիրում եմ միայն այն ինչ որ ինձ դուրեկան է:» Կանդիտը, որ մանկութիւնից վարժեցրած էր ոչ մի բանի մասին սեպհական կարծիք չունենալու, սաստիկ զարմացաւ իր բոլոր լսածների մասին: Բայց Մարտինը գտնում էր Պոկոկուբանտէի մտքերը բաւականին ուղիղ:

«Բայց ահաւասիկ Յիցերօնը, —ասաց Կանդիտը,—ես համոզուած եմ որ այս մեծ մարդու արտագրութիւնները դուք միշտ դուարձութեամբ կարգալիս կը լինէք:» «Ընդհակառակը, ամենահին չեմ կարգում,—իմ ինչ գործն է թէ՛ նա պաշտպանում է Թաբիրին կամ Կլուէնցին: Ես առանց այն էլ շատ փաստեր ունիմ վճռելու. ես կը գերադասէի պարտաւել նրա փրկւած փայական շարագրութիւնով, բայց տեսնելով որ նա ամէն բանի մէջ կասկածում է, հղրակացրի, որ իմ գիտցածը նրանից պակաս չի, և կարող եմ տղէտ ֆնալ առանց կողմնակի օգնութեան ևս: —Քսանէչորս հաստը ժողովածու վիտութեանց ճեմարանի. —գոչեց Մարտինը.—է, կարելի է այստեղ մի պետքական բան լինի:» «Կը լինէր մի բան, եթէ միայն այս զաւգէկութեան հեղինակներից գոնէ մէկը հնարէր, թէ ինչպէս շինել գնդասեղաններ, բայց այս բոլոր պրքերը լցուած են դատարկ համակարգութիւններով և նրանց մէջ վճռական կերպով կարելի է տեսնել, որ ոչ մի օգտակար բան չկայ:

«Ի՞նչ բազմաթիւ թատրոնական պիեսներ կան,—ասաց Կանդիտը,—իտալական, իսպանական, ֆրանսիական...»:—Այո, ասաց սենատորը,—այստեղ երեք հազար հատ կայ, բայց լաւերը երեք դիւթին էլ չեն լինիլ...: Իսկ ինչ վերաբերում է այս քարոզների հաւաքածուին, ճշմարիտն եւ ասում, որ սըրանք բոլորն միասին Սենեկի մի երեսը չարժին. իսկ այս աստուածաբանութեան հաստափոր հատորներն ի՞նչո՞րէ ոչ ոք և ոչ մի անգամ չի բաց արել:»

Մարտինը տեսաւ անգլիական զրքերով լիք շարուած դարակները: «Կարծում եմ ասաց նա,—հասարակապետականին պէտք է դուր գան այդ զրքերը, նրանք զրուած են այնքան ազատ:» «Այո,—պատասխանեց Պոկոկուրանտէն,—լաւ բան է զրել այն ինչ որ մտածում ես. սրանումն է կայանում մարդուս գլխաւոր արժանաւորութիւնը: Մեզնում Իտալիայում գրում են միայն այս ինչ որ չէին մտածել. Կեսարները և Անտոնիները հայրենիքում ոչ ոք չի համարձակուում մի միտք արտայայտել առանց վարդապետի թոյլտուութեան: Նս կը յարգէի անգլիական տաղանդներն ոգևորող այդ ազատութիւնը, եթէ կրքերն և կուսակցական ոգին չփչացնէին այդ թանկազին ազատութիւնն:» Կանդիտը, տեսնելով Միլտոնին, հարցրեց սենատորին, թէ համարձակ է նա արդեօք մեծ մարդ այս հեղինակին: Ո՞ւժ,—հարցրեց Պոկոկուրանտէն. այդ բարբարոսին, որը զրել է փայտի ոտանաւորներով անպիտան մեկնարանութիւն տասն գրքով, ծննդոց գրքի առաջին գրքի վրայ, այս յոյներին կոպիտ հետեւողին, որը այլանդակում է Աստուածաշնչի աշխարհի ստեղծագործութեան պատմութիւնը: Ըստ Մովսիսի վերին էակը ստեղծում է աշխարհս իր մի խօսքով, իսկ այս բարբարոսի ասելով Մեսիան հանում է երկնքի պահարանից ահագին կարկինը, և չափում է ապագայ աշխատանքի յատակաքիժը... Նա խեղաթիւրում է դժոխքը և չար ոգի Տասսին, Լիւցիֆերին կերպարանափոխում է երբեմն գետնագորտ, երբեմն թղուկ, ստիպում է նրան հարիւր անգամ կրկնել միևնույն բանը, և վարել աստուածաբանական վէճեր, նա լրջութեամբ հետեւելով Արիոստի խեղդից դուրս կատակով ասած ինքնահնար հրանօթ գործիքին, նկարագրում է թէ ինչպէս սատանաները թնդանօթներ էին արձակում դէպի երկինք: Ո՛չ, երբէք, ներեցէք, ոչ ինձ և ոչ ոքի Իտալիայում չեն դուր դալ այս ողորմելի դատարկաբանութիւնները: Մեղքի և մահուան ամուսնանալու նկարագրութիւնից և իժերից, որոնց ծնում է մեղքը, ամէն մի ճաշակը զարդացած մարդու սիրտը կը խառնի, իսկ հիւանդա-

նոցի երկար-բարակ նկարագրութիւնը միմիայն դադաղ շինողին կարող է հետաքրքրել: Այս անմիտ, անճոռնի, զգուշի պօէման անցկացաւ սկզբում աննշմարելի կերպով, և ես բոլորովին համակարծիք եմ ժամանակակիցների հայեացքի հետ: Ես ձեզ յայտնում եմ իմ կարծիքը, սակայն ինձ համար բոլորովին միեւնոյնն է թէ ուրիշներն ինչ են մտածում:»

Այս կարծիքներն տխրացրին Կանդիտին. նա յարգում էր Հոմերոսին. նրան դուր էր գալիս Միլտոնը: «Աւանդ, ասաց նա կամացուկ Մարտինին,—վախենում եմ որ այս մարդը մտածելիս լինի մի մեծ ափառ արհամարհանք դէպի մեր գերմանական բանաստեղծները:» «Է՛հ, դեռ էդ մի մեծ ցաւ չէ.» ասաց Մարտինը: «Ի՞նչ խելացի մարդ է, մտածում էր Կանդիտը,—ի՞նչ մեծ հանճար է այս Պոկոկուրանտէն: Ոչ մի բան նրան դուր չի գալիս:» Այսպէս զննելով բոլոր զրքերն, նրանք իջան այդ գին: Կանդիտն սկսեց գովել նրա գեղեցկութիւններն: «Իմ կարծիքով, սա ծայրայեղ անճաշակ է, ասաց տանտէրը,—բոլոր դարձերը անտանելի վատ են, բայց ես վաղն և եթ կը հրամայեմ աւելի գեղեցիկ սարքել:»

Հրաժեշտ տալով սենատորին, Կանդիտն ասաց Մարտինին: «Համաձայնուեցէք, սակայն, որ այս ամենաբաղդաւոր մահկանացուն է. նա բարձր է բոլոր բաներից, ինչի որ տիրում է: «Միթէ դուք չէ՞ք տեսնում, որ ամեն բան նրան զըզուելի է: Պատոնը վաղուց ասել է, որ լաւագոյն ստամոքսները նրանք չեն, որոնք մերժում են բոլոր կերակուրները: «Բայց միթէ դուարձութիւն չէ, ասաց Կանդիտը - քննադատել ամեն բան և տեսնել թերութիւններ այնտեղ, որտեղ ուրիշները միմիայն գեղեցկութիւն են տեսնում: «Ձեր ասելով դուրս է գալիս—վրայ բերեց Մարտինը, որ մարդու զուարճութիւնը կայանում է նրանում որ զուարճութիւն չունենայ: «Է՛հ, ասաց Կանդիտը, նշանակում է բաղդաւոր կը լինեմ միմիայն ես, երբ կը տեսնուիմ Կունիգոլենդի հետ:» «Լաւ է որ գոնէ յոյս ունիք», ասաւ Մարտինը:

Սակայն անցնում էին օրեր ու շաբաթներ, բայց Կակ ամբօն չէր վերադառնում: Կանդիտն այնպէս էր խորասուզուած իր վշտի մէջ որ չմտաբերեց անգամ թէ ինչպէս Պակետտան և եղբայր Ժիրոֆլէն չեկան մինչև անգամ նրան շնորհակալութիւն յայտնելու:

ԳԼՈՒԽ XXVI

Թի ինչպէս Կանդիտն ու Մարտինը ընթերցին վեց օտարականների հետ:

Մի անգամ երեկոյեան երբ Կանդիտը նստած Մարտինի հետ ընթրում էր ընդհանուր սեղանի մօտ, միևնոյն հիւրանոցում ապրող ուրիշ օտարականների հետ, նրան յետևից մօտեցաւ մի մարդ երեսի գոյնը սև-մուր և նրա ձեռքին զիպչելով ասաց. «Պատրաստուեցէք մեզ հետ դուրս գալու... անպատճառ»: Կանդիտը շուռ եկաւ և տեսաւ Կալամբօին: Միայն նոյն իսկ Կունիգունդի կերպարանքը կարող էր նրան աւելի զարմացնել և ուրախացնել: Նա քիչ մնաց ուրախութիւնից խելքը թոցնէր և վրայ ընկաւ գրկելու հաւատարիմ բարեկամին: «Կունիգունդան այստե՞ղ է, զորտեղ է նա... Թող մեռնեմ ուրախութիւնիցս նրա հետ ի միասին»: «Կունիգունդան այստեղ չէ,—պատասխանեց Կալամբօն,—նա Կոստանդնուպոլսումն է»: «Ո՛հ, երկինք, Կոստանդնուպոլսումն է... Բայց թող նա Զինաոտանում լինի, թոչնէր նրա մօտ... գնանք»: «Մենք կը դնանք ընթրիքից յետոյ,—վրայ բերեց Կալամբօն,—առայժմ ևս ոչինչ չեմ կարող ասել ձեզ, ես գերի եմ, իմ տէրս սպասում է ինձ, ես պէտք է գնամ սեղանին ծառայելու... Ո՛չ մի խօսք չասէք, ընթերցէք և պատրաստ եղէք»:

Կանդիտը լցուած ուրախութեամբ և վշտով, գոհ՝ որ գտաւ իր հաւատարիմ գործակալին, զարմացած՝ տեսնելով նրան գերի, իր սիրունին գտնելու յուսով լցուած, նստեց սաքսօնող սրտով և մոլորուած մտքով սեղան Մարտինին մօտ. որը սառնասրտութեամբ նայում էր բոլորին ինչ որ կատարւում էր: Նրանց հետ նստած էին վեց օտարականներ, որ եկել էին Վենետիկ բարեկենդանն անցկացնելու:

Ընթրիքի վերջում Կալամբօն, որ գինի էր մատուցակում այդ վեց օտարականներից մէկին, կուցաւ գէպի իր տէրն և ասաց. «Ձերդ մեծութիւնը կարող է դնալ, երբ կը բարեհաճի, նաւը պատրաստ է»: Ասելով այս խօսքերը նա՝ դուրս եկաւ: Զարմացած սեղանակիցները լուռ նայեցին իրար երեսին, երբ յանկարծ միւս սպասաւորը մօտենալով միւս տիրոջն ասաց. «Ձերդ մեծութեան կողքը Պաղուսումն է և նամակը պատրաստ է»: Տէրը զլիսով արեց և սպասաւորը դուրս գնաց: Բոլոր սեղանակիցները նորից իրար նայեցին և ընդհանուր զարմանքը կրկնապատկուեց: Երրորդ սպասաւորը մօտեցաւ երրորդ օտար-

րականին և ասաց նրան.— Հաւատացէ՛ք ինձ, ձերդ մեծութիւն, մի մնաք այստեղ երկար, ես գնում եմ պատրաստուելու ճանապարհ ընկնելու», և դուրս գնաց:

Կանգիտը ու Մարտինը կարծեցին թէ ուրախութեամբ մի գիծականացէս է: Չորրորդ սպասաւորն ասաց չորրորդ տիրոջը.— «Ձերդ Մեծութիւնը կարող է ճանապարհ ընկնել երբ կը բարեհաճի». և դուրս գնաց:

Հինգերորդ սպասաւորն ասաց միկնոյն բանը հինգերորդ տիրոջը: Բայց վեցերորդ սպասաւորը ուրիշ կերպ խօսեց վեցերորդ օտարականի հետ, որը նստած էր Կանգիտի մօտ. նա նրան ասաց. «Ձերդ մեծութեան այլ ևս ապառիկ չեն հաւատում նմանապէս և ինձ, և ինձ ձեզ հետ միասին կարող են բանտարկել հէնց այս գիշեր, ես գնում եմ գործերս հոգալու. մնա՛ք բարեւ»:

Երբ որ բոլոր վեց պաշտակներն ևս դուրս եկան, Կանգիտը, Մարտինը և վեց օտարականներն նստած էին խորին լռութեան մէջ: Վերջապէս Կանգիտը լռութիւնը խղեց. «Պարոնէր,— ասաց, նա,— այլաւ ծիծաղելի հանաք: Միթէ՞ դուք բոլորդ թագաւորներ էք: Ինչ վերաբերում է ինձ և Մարտինին, խոստովանւում եմ որ մենք թագաւորներ չենք»:

Այն ժամանակ Կակամբօի տէրը ծանրաբար սկսեց խօսելին. «Ես բոլորովին հանաք չեմ տնոււ. իմ անունս է Ահմէդ Ալի. ևս մի քանի տարի մեծ սուլթան էի. ես գահին կեց արի իմ եղբորը, բայց իմ քրոջ որդիս էլ ինձ գահից զցեց. իմ վեզիրները զլուխները կտրեցին և ես ապրում եմ հին Սիրալում. իմ քրոջ որդին մեծ սուլթան Մահմուդը, թոյլ է տալիս ինձ երբեմն շրջապել առողջութեանս համար. և ահա ես եկել եմ Վենետիկ բարեկենդանն անցկացնելու:»

Ահմէդի մօտ նստած երիտասարդն ասաց: «Ինձ կանչում են Իլլան. ես ամենայն ուսաց կայսր էի. դեռ օրօրոցումս ինձ զրկեցին գահից. հայրս ու մայրս բանտարկուեցան. ես մեծացայ բանտում, բայց ինձ երբեմնապէս թոյլ են տալիս ճանապարհորդելու ինձ վրայ նշանակուած պահուորդների հսկողութեամբ և ահա ես եկել եմ Վենետիկ բարեկենդանն անցկացնելու:»

Երրորդն ասաց. «Ես Կարլ-Էդուարդ անգլիացուց թագաւորն եմ. հայրս ինձ թողեց իր գահի վրայ ունեցած իրաւունքներն. և ես կուռում էի այդ իրաւունքներն պահպանելու հոմար. իմ ութ հարիւր կողմնակիցներին որտեղն հանեցին և խփեցին երեսներին. ես բանտարկուեցի, այժմ ես գնում եմ

Հոռոմ հօրս մօտ, որը ինձ և իմ պապի նման գահադուրկ է եղած. ես էլ եմ ցանկանում անցկացնել բարեկենդանը:»

Հերթը հասաւ. չորրորդին, նա ասաց: «Ես լեհացոց թագաւորն եմ. պատերազմի բաղդը զրկեց ինձ իմ ժառանգական երկրներս*) իմ հայրս տարաւ տասն ճակատագրի նոյն տեսակ ուժիւականութիւնը, ես հնազանդուեցի նախախնամութեանը, սուլթան Ահմէդի, Իվան կայսրի և Կարլոս Էդուարդ թագաւորներին նման, Աստուած նրանց երկար կեանք տայ, եկել եմ Վենետիկ բարեկենդանն անցկացնելու:

Հինգերորդն ասաց. «Ես էլ Լէհացոց թագաւորն եմ**): ես երկու անգամ զրկուել եմ թագաւորութիւնիցս, բայց նախախնամութիւնը սուեց ինձ ուրիշ թագաւորութիւն, որտեղ ես արեցի աւելի բարիք, քան սարմատական թագաւորներն. ըստով միասին կարող էին անել Վիսլայի ափերում: Ես էլ հնազանդուեցի նախախնամութեանն և եկայ Վենետիկ բարեկենդանն անցկացնելու:

Սօսելու հերթն հասաւ վեցերորդ միապետին—«Պարոն-նէր, ասաց նա, ես ձեզ նման այնքան էլ երևելի անձրաւորութիւն չեմ, բայց ես էլ նոյնպէս թագաւոր եմ եղել, ինչպէս և ուրիշները. իմ անունս Թէոդոր է, ինձ ընտրեցին Կորսիկայի թագաւոր. ինձ մեծարում էին՝ ձերդ մեծութիւն տետոսով, բայց այժմ պարոն էլ չեն ուզում սսել. ես կտրում էի իմ սեփական դրամը, բայց այժմ ուրիշի փողից անգամ մի զրօշ չունիմ. ես ունէի երկու արքունական ատենադպիրներ, իսկ այժմ ինձանից հեռացաւ և վերջին (լսկէյը) պաշտակը ես նստել եմ գահի վրայ ապա Լոնդոնի բանտում յարգի վրայ, վախենում եմ, որ այստեղ էլ նոյն վիճակին ենթարկուեմ. ձեր մեծութիւններին նման ես էլ եմ եկել Վենետիկ բարեկենդանն անցկացնելու:***)

Միւս հինգ թագաւորները լսեցին նրա խօսքերը աղնիւ խղճահարութեամբ: Նրանք տուին Թէոդոր թագաւորին ամէն մէկը քսանական ցեխին, շորեր և սպիտակեղէն գնելու համար. Կանդիտը ընծայեց նրան մի գոհար երկու հազար ցեխին արժէքով: «Այս ի՞նչ մարդ է,—ասում էին հինգ թագաւորները.

*) Օգոստոս, Սակոնեացի Կուրֆիւրստ և Լէհացոց թագաւոր, արքայութեան իր ժառանգական հողերից 1756 թ. պատերազմների ժամանակ:

**) Ստանիսլաւ Լէշչինսկի, Լիւդովիկոս XV ի աները:

***) Բարօն Թէոդոր Նէյզօֆ, Կորսիկայի Գէնուաացոց դէմ ապստամբութեան ժամանակ ընտրուեց թագաւոր (1736 թ.) բայց մի քանի ամսից յետոյ ստիպուեցաւ փախչել:

—որ կարողանում է տալ հարիւր անգամ աւելի շատ քան մեզանից ամէն-մէկը, և որ դարմանալին է, ի՞նչ է տալիս:» «Միթէ դուք էլ էք թագաւոր, յարգելի պարոն:» «Ո՛չ,—պատասխանեց Կանդիտը,—և ամենափոքր ցանկութիւն անգամ չունիմ թագաւոր լինելու:»

Երբոր սեղանից վեր կացան, հիւրանոց եկան չորս մեծ իշխաններ, որոնք նոյնպէս պատկերազմելիս գահազուրկ էին եղած. նրանք գալիս էին Վենետիկ բարեկենդանի վերջն անցկացնելու, բայց Կանդիտը նորեկներ լրաց ոչ մի ուշադրութիւն չդարձրեց: Նա ամբողջապէս զբաղուած էր Կոստանդնուպոլիս իր սիրելի Կունիգունդի մօտ գնալու մտքով:

ԳԼՈՒԽ XXVII

Կանդիտի Կոստանդնուպոլիս գնալը:

Հաւատարիմ Կակամբօն արդէն պայմանաւորուել էր տաճիկ նաւապետի հետ, որը պէտք է Սուլթան Ահմեդին տանէր Կոստանդնուպոլիս: Նա համաձայնեց ընդունել իր նաւը Կանդիտին և Մարտինին: Նրանք մտան նաւ, ընկնելով նախապէս Երեսի վրայ. նորին ողորմելի Մեծութեանն առաջ: Ճանապարհին Կանդիտն ասում էր Մարտինին. այսպէս ուրեմն մենք ճաշեցինք վեց գահազուրկ թագաւորներին հետ և նրանց մէջ մինչև անգամ գտնուեց այնպիսին, որին ես ողորմութիւն տուի: Գուցէ կան թագաւորներ աւելի դժբաղդ: Իսկ ես կորցրել եմ միայն հարիւր ոչխար և այժմ թռչում եմ Կունիգունդիս գիրկը: Ո՛չ, սիրելի Մարտին, դարձեալ կրկնում եմ. Պանգլոսն իրաւացի էր. —ամեն բան գեղեցիկ է:» «Ի՞ սրտէ ցանկանում եմ, որ այդպէս լինի, ասաց Մարտինը. «Սակայն ի՞նչ անհաւատալի դէպք պատահեց մեզ Վենետիկում,—ասաց Կանդիտը: —Լսուած բան է, որ վեց գահազուրկ թագաւորներ ընթրէին միասին կապիլիօնում:» «Ի՞նչ ասեա որ չպատահի աշխարհումս: Որ թագաւորները գահազուրկ են լինում դա մի հազուագիւտ բան չի, իսկ ի՞նչ վերաբերում է մեզ հետ ընթրելու պատուին, դա ուշադրութեան անարժան բան է: Միևնոյն չլ՞ թէ ում հետ ես ընթրում, մայն թէ համեզ լինի:»

Նաւ մտնելով Կանդիտն ընկաւ իր հին ծառայ բարեկամ Կակամբօի վզովը: «Է՛հ ի՞նչ է անում Կունիգունդան. էլլ՞ նա առաջուայ նման գեղեցկութեան հրաշալիք է, սիրով է արդեօք նա ինձ առաջուայ պէս, առողջ է նա: Յուսով եմ որ վու նրա համար մի պալատ կը լինես գնած Կոստանդնուպոլսում:»

Սեպտեմբեր, 1906.

«Իմ բարի տէրս,—պատասխանեց Կակամբօն.—Կունի-
գունդան Պրոպոնդիտի ափում ամաններ լուացող է մի իշխա-
նի մօտ, որը սակայն շատ ամաններ չունի: Նա ստրկուհի է
մի նախկին իշխանի մօտ, որի անուն է Ռակոչչի. *) նա փա-
խստական է և սննդի համար Սուլթանից օրեկան երեք պիստ-
ուրը է ստանում: Բայց ամենից տխրալին այն է, որ նա տգե-
ղացել է և դարձել է սարսափելի անճուռնի»: «Ախ, տղեղ է թէ
գեղեցիկ այդ միենոյն է, չէ որ հսաղնիւ ժարդ եմ և իմ պար-
տականութիւնս է նրան միշտ օրեկու, ասաց Կանգիտը:—Բայց
լինչպէս նա կարող էր այդ տեսակ ցածր աշխատանքի մէջ
ընկնել: Ձէ որ քեզ մօտ հինգ կամ վեց միլիօն կար»: «Հա-
շուով չէ, ասաց Կակամբօն, այ, երկու միլիօն ստիպուեցի տալ
սենեօր Դօն-Ֆերնանդօ դ'Իլարաա և Ֆիգէօրա և Մասկարի-
նիաս և Լամպուրաօս և Սուզաին—Բուէնոս-Այրէսի նահան-
գապետին Կունիգունդան տանելու. թոյլաութեան համար:
Բայց զիտէ՞ք թէ լինչպէս փառաւոր կողոպտեց մեղ ծովահէնը:
Գիտէ՞ք նոյնպէս, որ այդ ծովահէնը մեզ ծախելու համար ման
ածելով տարաւ. Մատապան հրուանդանը, Մելօ, Նիկարիա, Սա-
մօս, Պարաս, Դարդանելը, Մարմարա և Սկուտար: Կունիգուն-
դան և պառան ծառայում են իշխանի մօտ, որի մասին ես
խօսեցի, իսկ ես գահազուրկ սուլթանի գերին եմ:» «Ի՞նչ տե-
սակ դժբաղդութիւնների զուգադիպութիւն է, բացականչեց
Կանգիտը: Բայց ոչինչ, ինձ մօտ կան մի քանի աղամանդներ,
ինձ դժուար չի լինիլ ազատել Կունիգունդին: Միայն ափսոս
որ նա տգեղացել է»:

«Ի՞նչ էք կարծում,—ասաց նա,—դառնալով Մարտինին,—
ո՞վ է մեղանից աւելի դժբաղդ, Ահմէդ կայսրը, Իվան կայսրը,
Կարլ-Էդուարդ թագաւորը, թէ ես:» Չգիտեմ,—պատասխանեց
Մարտինը, ես լինչ իմանամ: Ես ձեր քաղաքներում չեմ եղել:»
«Ախ,—ասաց Կանգիտը Պանգլոսան այստեղ լինէր, նա կը
իմանար և կը վճռէր այս հարցը:» «Չգիտեմ,—ասաց Մարտի-
նը,—թէ ինչ կշռով է ձեր Պանգլոսը կարողանում կշռել
ժարդկային թշուառութիւնները և գնահատել նրանց պատճառ-
ած վշտերը: Իսկ ես կարծում եմ որ աշխարհումս միլիօնաւոր
մարդիկ կան անհամեմատ աւելի խղճահարութեան արժանի,

*) Յրանց Ռակոչչի, Թրանսիլվանիայի իշխան Գէորգի որդին 1703
թուից անցել էր Աւստրիացոց դէմ ապստամբած ունգարացոց զրուին և
միայն 1711 թուին ստիպուած լինելով զինանելու հեռացաւ Յրանսիա:
Վերջին իր կեանքի 17 տարին նա ապրեց Տաճկաստանում և մեռաւ Ռումե-
լիայի Ռօդօստօ քաղաքում:

քան թէ թագաւոր Կարլ-Էդուարդը, կայսր Իվանը և սուլթան Ահմէդը: «Շատ կարելի է», ասաց Կանդիտը:

Շուտով հասան Սև Ծովի ջրանցքը: Կանդիտն սկսեց նորանով, որ թանգ դնով ազատեց Կակամբօին և ժամանակ չըկորցնելով, նստեց իր ընկերներով նաւակ, որ պնան որոնելու Պրոպոնդիտի ափերին Կունիպունդին, որքան էլ տղեղ լինէր նա:

Կանդիտն ուշադրութիւն դարձրեց երկու նաւային գերիների վրայ, որոնք թիավարում էին շատ վատ, որի համար ստանում էին նաւի պահնորդների մեծաւորից մի քանի մըտրակի հարուածներ իրանց մերկ ուսերին: Կանդիտն իր սրտի հասկանալի թելադրութեամբ նայեց նրանց վրայ աւելի ուշադրութեամբ քան միւսների վրայ և խղճահարութեամբ մօտեցաւ նրանց: Դրանց խեղաթիւրուած դէմքերի մի քանի դժերը մի քիչ յիշեցնում էին նրան Պանգլոսսին և դժբաղդ բարոն եզուիտին, Կունիպունդի եղբօրը: Այս միտքը վրդովեց և վշտացրեց նրան: Նա նայեց նրանց վրայ աւելի ուշադրութեամբ: «Ուղիղ որ ասաց նա Կակա Իօին,—եթէ ես ինքս տեսած չլինէի թէ ինչպէս կախեցին վարժապետիս՝ Պանգլոսսին և դժբաղդութիւն չունենայի բարոնին սպանելու, այն ժամանակ կը պնդէի որ նրանք են այս երկու թիավարողները:

Բարօնի և Պանգլոսսի անուններն յիշելիս գերինները բարձրաձայն աղաղակեցին, ստաւ մնացին և ձեռքերից թիւերը բաց թողին: Կառավարիչն յարձակուեց նրանց վրայ և մտրակի հարուածներն կարկտի նման թափուեցին նրանց գլխին: Դադարեցէք, գադարեցէք,—կանչեց Կանդիտը. ես կը տամ ձեզ, ինչքան ցանկանում էք:» «Ինչպէս, սա Կանդիտն է» ասաց գերիններից մէկը. «Ինչպէս սա Կանդիտն է», ասաց միւսը: «Արդեօք երազ չի այս, ասում էր Կանդիտը. քնած եմ, ես, ինչ է: Միթէ՞ իսկապէս ես նաւի վրայ եմ: Միթէ՞ սա բարոն եզուիտն է, որին ես սպանեցի: Միթէ՞ սա վարժապետ Պանգլոսն է, որին ես ինքս տեսայ կախազան բարձրացրած:

«Այո, մենք ենք, մենք» պատասխանեցին նրանք: «Ինչպէս, այ թէ ով է եղել մեծ փիլիսոփան», ասաց Մարաինը: «Ասացէք, պարոն մեծաւոր, ինչքան էք ուզում ազատելու համար պարոն Տունդեր-Տին-Տրօնկին, որը կայսրութեան առաջին բարոններից մէկն է և պարոն Պանգլոսսին, որ Գերմանիայի ամենախորին մետաֆիզիքն է:» «Շուն-բրիստոնեայ,—պատասխանեց մեծաւորը, որովհետեւ այս երկու քրիստոնեայ շուն-թիավարները դուրս են գալիս բարոններ և մետաֆիզիկներ, որ հաւանական է նոյնպէս մի երեւելի տիտղոսէ, դրա համար

դու ինձ կը տաս զրանց փոխարէն յիսուն հազար ցեխին:» «Դուք կը ստանաք այդ, տարէք միայն ինձ կայծակի արագութեամբ Կոստանդնուպոլիս, իսկ այնտեղ իսկոյն կը ստանաք փողերը: Բայց ոչ, առաջ տարէք ինձ օրիորդ Կունիզունդի մօտ:» Բայց Կանդիտի առաջին հրամանի համաձայն մեծաւորը նաւը շուռ տուեց դէպի քաղաք և նրանք սլացան թևերով օդը ձեղքող թռչնի արագութեամբ:

Կանդիտը գրկախառնեց բարոնին և Պանգլոսին: «Միթէ ես ձեզ չսպանեցի իմ թանկագին բարոն, իսկ դուք իմ թանկագին Պանգլոս, այդ ինչպէս էք դուք կենդանի: Ձէ որ ես իմ աչքովս տեսայ թէ ինչպէս ձեզ կախեցին: Եւ էդ ինչպէս դուք ընկաք տաճկական նաւի մէջ:» «Ճիշտ է արդեօք որ իմ թանկագին քոյրս այստեղ է», հարցրեց բարոնը:—Այո, պատասխանեց Կալամբօն:—Այսպէս ուրեմն ես նորից տեսնում եմ իմ սիրեցեալ Կանդիտին:» Կանչեց Պանգլոսը: Կանդիտը ներկայացրեց նրանց Մարտինին և Կալամբօնին: Բոլորն էլ համարուրուեցին, բոլորը խօսեցին միանուազ: Նուր թռչում էր, և նրանք արդէն նաւահանգստում էին: Կանչեցին ջնուղին, որին Կանդիտը ծախեց յիսուն հազարի մի աղամանդ, որ արժէր հարիւր հազար: ջնուղը երդուեց Արրահամի անունով որ աւելի չի կարող տալ: Կանդիտն անյապաղ գնեց բարոնին և Պանգլոսին: Փիլիսոփան ընկաւ իր ազատողի ոտքերը և թըրջեց նրանց արտասուքով, բարոնը շնորհակալ եղաւ գլխի շարժումով, և խոստացաւ վերադարձնել փողը առաջին ունեւալիս: «Բայց ճիշտ է որ իմ քոյրս Տաճկաստանումն է», հարցնում էր նա: «Ճիշտ է,—պատասխանեց Կալամբօն,—նա լուանում է Թրանսիլվանիայի իշխանի ամանեղէնը:» Իսկոյն Կանչեցին երկու ջնուղի, Կանդիտը նրանց էլի աղամանդներ ծախեց և վարձելով ուրիշ նաւակ նրանք գնացին Կունիզունդին ազատելու:

ԳԼՈՒԽ XXVIII.

Թէ ինչ պատահեց Կանդիտի, Կունիզունդի, Պանգլոսի, Մարտինի և այլոց հետ:

«Դարձեալ ներեցէք ինձ,—ասաց Կանդիտը բարոնին.— ներեցէք ինձ արժանապատիւ հայր, որ ես ձեզ ծակեցի սրով:» Բաւական է դրա մասին խօսել, ասաց Բարօնը.—եւ խոստովանում եմ, որ այն ժամանակ ես մի քիչ տաքացայ. բայց որովհետեւ դուք ուղում էք իմանալ թէ ինչպէս էք պատահել

որ դուք ինձ տեսաք թիարանում. ահա ասեմ ձեզ, որ կօլլե-
գիայի եղբայր դեղագործը բժշկեց իմ վէրքը. բայց այդ ժա-
մանակ մեզ վրայ յարձակուեց և ինձ գերեց մի իսպանական
զօրախումբ. ինձ բանտարկեցին Բուէնոս-Այրէսում հէնց նոյն
ժամանակ երբ իմ քոյրս դուրս էր գալիս այգտեղից: Ես թոյլ-
առու թիւն ինչդրեցի վերադառնալ Հոռոմ և ինձ նշանակեցին
Կոստանդնուպոլիս Ֆրանսիական հիւպատոսարանում մնալու:
Դեռ ութ օր չէր անցել իմ նոր պաշտօնի մէջ մտնելուց, երբ
ես պատահեցի մի շատ դեղեցկատեսիլ երիտասարդ զգողանի:
Եղանակը սաստիկ շոք էր, երիտասարդն սկսեց լողանալ, իսկ
ես օգտուելով այդ վէպքից մտայ նոյնպէս լողանալու: Ես չը
գիտէի, որ քրիստոնէի վերաբերութեամբ սարսափելի ոճիւր է
համարուում առանձնացած մերկ երիտասարդ մուսուլմանի հետ
մնալը: Ղադին հրամայեց խփել ինձ հարիւր փալախկա և
վճռեց ինձ աքսորելու թիարան:

Ես կասկածում եմ որ կարելի լինի կատարել աւելի
սոսկալի անարդարութիւն: Բայց ինձ շատ ցանկալի էր իմա-
նալ, թէ ի՞նչ կերպով իմ քոյրս ընկել է Տաճկաստանում
ընակուող Թրանսիլվանիայի իշխանի խոհանոցը:»

«Իսկ դուք, սիրելի Պանգլոսս,—ասաց Կանդիտը,—դուք
ի՞նչպէս այստեղ լոյս ընկաք:» «Հա,—պատասխանեց Պանգլոս-
սը,—դուք տեսաք թէ ինչպէս ինձ կախեցին. թէև իսկապէս
ասած, ինձ պէտք է այրէին. բայց դուք յիշում էք, որ երբ
ինձ ուզում էին խորովել. սաստիկ յորդառատ անձրև սկսեց և
այնպիսի եղանակ արեց որ կրակ վառելու հնարք չը գտնելուց
յուսահատուեցին և ակամայից ստիպուած եղան ինձ կախելու:
Մի վիրաբոյժ գնեց իմ մարմինը, տարաւ տուն և սկսեց ան-
դամատել ինձ: Առաջ նա արեց խաչածև կտրուածք պորտիցս
մինչև կրծոսկրս: Բայց ինձ շատ խայտառակ կերպով էին կա-
խել: Սուրբ ինկվիզիցիայի դահիճը, որ կիսասարկաւաղի առ-
տիճան ունէր, հիանալի գիտէր մարդիկ այրել, բայց կախելու
մէջ այնքան վարժուած չէր. թողը թրջուել էր չէր սլքւում և
վատ էր կապած, այնպէս որ մի խօսքով ես դեռ կենդանի էի:
Խաչածև կտրուածքը ստիպեց ինձ այնպէս բարձր դռուլ, որ
իմ վիրաբոյժը վախից նստեց, և երևակայելով որ անգամատել
է դեի, դուրս փախաւ սարսափից կիսամեռ եղած և փոռեց
սանդուխքների վրայ: Աղմուկը լսելով հարևան սենեակից մօտ
վազեց նրա կինը և, տեսնելով ինձ սեղանի վրայ խաչածև
ճեղքուածով, վախեցաւ իր մարդուց աւելի և վազեց ընկաւ
նրա վրայ: Երբոր նրանք մի քիչ ուշքի եկան ես լսում եմ որ
իւրարուժի կիներն ասում է մարդուն. «Սիրելիս ինչպէս դու

սիրա արեցիր հերետիկոսին անդամատելու: Միթէ դու չգիտես, որ նրանց մարմնի մէջ միշտ գեղ նստած է: Մէկ վաղեմ քահանայի ետևից, թող գայ անիծի դրա միջի սատանին:» Ես սարսուռեցի այս խօսքերի վրայ և հաւաքելով վերջին ոյժերս կանչեցի. «գթացէք:» Վերջապէս պորտուգալացի սափրիչը սրտապնդուեց և կարեց ճեղքուած տեղի կաշին, իսկ նրա կինը անձամբ խնամում էր ինձ. ևրկու շաբաթից յետոյ ես ոտքի վրայ էի: Սափրիչն ինձ գործ դտաւ և տեղաւորեց սպասարի պաշտօնով Մալթիան ասպետի մօտ, որը ուղևորուեց Վենետիկ, բայց որովհետև իմ տէրս ոչինչ չունէր ինձ վճարելու, դրա համար ես մտայ Վենետիկի վաճառականի մօտ և գնացի նրա հետ Կոստանդնուպօլիս: Մի անգամ խելքիս փչեց մտնել մեջէտ, այնտեղ գտնուում էր միայն մի ծեր իմամ և մի ջահիլ, շատ գեղեցիկ կին. նա ջերմեռանդ աղօթում էր. նրա կուրծքը բուրբուրում էր, իսկ կրծքի մէջ դրած էր հրաշալի փունջ կակաչներէից, վարդերից, հողմածաղկից, գորտածաղկից և յակինթից. այս փունջը վայր ընկաւ և ես շտափեցի բարձրացնել նրան և շատ ակնածութեամբ անցկացրի տեղը: Բայց այստեղ ես մի քիչ ուշացրի, այնպէս որ իմամը բարկացաւ, և տեսնելով որ ես քրիստոնեայ եմ, կանչեց մարդկանց: Ինձ տարան դադու մօտ, որը հրամայեց տալ ինձ հարիւր փալախկայ և ուղարկեց թիարան: Ինձ շղթայեցին միևնոյն նաւակի և միևնոյն նստարանի վրայ յարգելի բարոնի հետ: Այս նաւակի վրայ կային չորս երիտասարդներ Մարսելից, հինգ նէապօլիտանցի քահանաներ և երկու արեղայ Կորֆուից. նրանք ասում էին որ այսպիսի զէպքեր պատահում են համարեա ամէն օր: Տէր Բարօնը հաւատացնում էր, որ իր հետ անհամեմատ աւելի անարդար են վարուել բան ինձ հետ, իսկ ես պնդում էի որ աւելի թոյլատրելի է զնեղ փունջը կնոջ կրծքի վրայ, բան թէ ֆնալ առանձին մերկ օղլանի հետ: Մենք անդադար վիճում էինք և ստանում քսանական մտրակի հարուած ամէն օր, երբ որ այս աշխարհիս ղէպրերի գուգաղիպութիւնը ձեռք բերեց մեր նաւակը և դուք մեզ ազատեցիք:»

«Է՛հ ինչպէս էր, սիրելի Պանդլոսս,—ասաց նրան Կանդիտը,—երբոր ձեզ կախում էին, անդամատում էին, ծեծում էին և ստիպում թիավարել նաւակի վրայ, դուք պահպանում էիք ձեր համոզմունքը, որ աշխարհումս ամէն բան գեղեցիկ է: Այո, ես միշտ անդրդուելի ֆնում եմ այդ կարծիքին,—պատասխանեց Պանդլոսսը,—որովհետև ես փիլիսոփայ եմ. ինձ համար անվայել բան է հրաժարուել իմ համոզմունքներից այլ և Լէյբնիցը չի կարող ճշմարիտ չլինել. նախապաշտենական

ներդաշնակութիւնն — ամենալուր բանն է աշխարհումս, ինչպէս
նիւթի յարատեւութեան և անոսրութեան օրէնքը:

ԳԼՈՒԽ XXIX

Թէ ինչպէս Կանդիտը դտաւ Կունիգունդին և պառաւին:

Մինչդեռ Կանդիտը, Բարոնը, Պանզլոսսը, Մարաինը և Կակամբոն պատմում էին իրար իրանց արկածները, և խորհրդակցում էին այս աշխարհի պատահական և նախասահմանաւ դէպքերի մասին, վիճում էին պատճառների և հետևանքների ֆիզիքական և բարոյական չարիքի, ազատութեան և անհրաժեշտութեան և այն մխիթարութիւնների մասին, որոնք կարելի է ունենալ Տաճկաստանի թիարաններում, — նաւը կանգնեց Պրոպոնդիտի ափում, Թրանսիլվանիայի իշխանի տան մօտ: Առաջին անգամից նրանք տեսան Կունիգունդին և պառաւին, որ պարանի վրայ անձեռնոցիկներ էին քաշ անում չորացնելու համար: Բարոնը տեսնելով այս պատկերը դունատուեց: Կունիգունդի քնքոյշ սիրահարը տեսնելով նրան արեակէզ, կարմիր արտասուակից աչքերով, չորացած կրծքով, կնճռոտած այտերով կարմիր պատառոտած ձեռքերով, սարսափով երեք քայլ ետ գնաց, սակայն ուշաբերուեց և քաղաքավարութիւնից զրկուած մօտեցաւ: Կունիգունդան համբուրեց Կանդիտին և եղբօրը. տմբոջ խումբը ողջունեց պառաւին և Կանդիտը նրանց գնեց: Մօտակայքում գտնուած էր մի փոքրիկ կալուածք. պառաւն առաջարկեց Կանդիտին գնել կալուածքն ընկերութեան համար, մինչև աւելի լաւ վիճակի հասնելը: Կունիգունդան չը զիտէր որ այնքան ազեղացել է. նրան ոչ ոք այդ բանի մասին չէր ասել. նա յիշեցրեց Կանդիտին նրա խոստման մասին այնպիսի մի ձեռք, որ բարի Կանդիտը չը համարձակուեց մերժել: Եւ այսպէս նա յայտնեց Բարոնին որ պսակուած է նրա քրոջ հետ: «Ես երբէք չեմ հանդուրժի նրա կողմից արած ցածութեանը և ձեր յանդգնութեանը, ես երբէք առիթ չեմ տալ ինձ մեղադրելու այդպիսի գարշիլի բանի մէջ, իմ բրոջ որդիները, եթէ նա ձեզ հետ ամուսնանայ, երբէք չեն ունենալ իրաւունք գերմանական կայսրութեան նախարար դառնալու: Ո՛չ, իմ քոյրս կարող է ամուսնանալ միմիայն կայսերական Բարոնի հետ:»

Կունիգունդան ընկաւ եղբօր ոտքերը թրջելով նրանց արտասուքով, բայց նա անդրդուելի էր: «Սարսնդ, — ասաց նրան Կանդիտը. — ես ազատեցի քեզ թիարանից, վճարեցի քո և քո բրոջ փրկանքը, նա այստեղ աման լուացող էր, նա ան-

ճոռնի է, ես բարեարտութիւնիցս եմ ամուսնանում նրա հետ, իսկ դու հակառակում ես:» Խորհուրդ կը տամ ինձ չը բարկացնես. թէ չէ նորից կը սպանեմ քեզ»: «Դու կարող ես սպանել ինձ,—պատասխանեց Բարոնը,—բայց բռնի ուր ես կենդանի եմ դու չես ամուսնանայ իմ քրոջ հետ:»

ԳԼՈՒԽ XXX.

Վերջարան:

Սրտի խորքում Կանդիտը ամենափոքր ցանկութիւն անգամ չունէր Կունիգոնդի վրայ ամուսնանալու, բայց բարոնի լրբութիւնը ստիպեց նրան վճռել ամուսնութիւնը. բացի դրանից Կունիգոնդան այնպէս էր թախանձում, որ նա չկարողացաւ մերժել: Նա կանչեց խորհրդի Պանգլոսսին, Մարտինին և հաւատարիմ Կակամբօին: Պանգլոսսը մի գեղեցիկ ճառ ասեց, որտեղ ապացուցանում էր, որ բարոնը ոչ մի իրաւունք չունի քրոջ վրայ և որ կայսրութեան բոլոր օրէնքների հիման վրայ նա կարող է պսակուել Կանդիտի հետ ձախ ձեռքի կողմից: Մարտինը եզրակացրեց որ Բարոնին հարկաւոր էր ծովը գցել. Կակամբօն վճռեց որ նրան պէտք է ուղարկել թիարան զինուորական պահակ խմբի մեծաւորի մօտ, իսկ այնտեղից նրան առաջին նաւով կ'ուղարկեն Հռոմ հայր գեներալի մօտ: Այս խորհուրդը ընդունուեցաւ. Կառաւն էլ գովեց այդ բանը, իսկ Բարոնի քրոջն այս մասին ոչինչ չասեցին. փողի ուժով գործը կարգի դրուեց և ստացուեց կրկնակի բաւականութիւնի, եզուիտին խաբել և գերմանական Բարոնի դուռը թիւնը պատժել:

Կարելի էր ենթադրել, որ այսքան դժբաղդութիւններից յետոյ ամուսնանալով իր սիրուհու վրայ և ապրելով փիլիսոփա Պանգլոսսի, փիլիսոփա Մարտինի, փորձառու Կակամբօի և պառաւի հետ, բացի դրանից ունենալով բաղձաթիւ աղամանդներ հին ինկօսերի հայրենիքից, Կանդիտը կ'անցկացնէր ամենաերջանիկ կեանք. բայց նա այնքան անզամ խտրուեց ջրհողներից, որ նրա մօտ ոչինչ չմնաց, բացի փոքրիկ կալուածքից. նրա կիներ օրէցօր աղեղանում էր և բացի այդ զառել էր քմահաճոյ և անտանելի, պառաւն սկսել էր հիւանդանալ ու ևս առաւել անտանելի բան էր դառնել: Կակամբօն ժշակում էր բանջարաբոյսը և գնում էր Կոստանդնուպոլիս բանջարեղէնը ծախելու. նա ուժառու էր եղել աշխատանքից և անիծում էր իր բաղդը: Պանգլոսսն յուսահատութեան մէջ էր, որ չի կարողանում փայլել մի ուրեք գերմանական համալսարանում: Իսկ

ինչ վերաբերում է Մարտինին, նա հաստատ համոզուած էր որ ամէն տեղ հաւասարապէս վատթար է. նա ամէն բան տանում էր համբերութեամբ: Կանգիտը Պանգլոսն ու Մարտինը վիճում էին երբեմն բնագոյնութեան և բարոյականութեան մասին: Կալուածքի պատուհաններից յաճախ երևում էին նաւեր բեռնաւորուած էֆէնդիներով, փաշաներով և դադիներով, որոնց տանում էին աքսոր՝ Լեմնոս, Միտելինէ և էրզրում. երևում էր նոյնպէս որ աքսորուածների տեղ գալիս էին ուրիշ էֆէնդիներ, փաշաներ և Ղադիներ, որոնց նոյնպէս իրանց կարգին աքսորում էին, երևում էին մեծ խնամքով յարգով լցրած գլուխներ, որ ուղարկւում էին զանազան կողմերից բարձրագոյն դրանը: Այսպիսի տեսարանները սաստկացնում էին վիճարանութիւնները, իսկ երբոր վիճաբանութիւնը դադարում էր, սկսում էր տիրապետել այնպիսի անտանելի ձանձրոյթ, որ պառաւ մի անգամ ստիպուեց ասել.—«Ես կը ցանկանայի իմանալ, թէ ձրն է աւելի վատ. արդեօք հարիւր անգամ նեղրներից ու պիրատներից բռնաբարուած լինե՞լը, յետոյքի մի թշից գրկուե՞լը, բոլորների շարքի միջից անցնե՞լը, ինկվիզիցիայից ծեծուի՞ն ու կախուե՞լը, անդամատուի՞ն, թիարանում լինե՞լը—մի խօսքով բոլոր մեր կրած թշնամութիւնները կրե՞ն է արդեօք աւելի վատ, թէ՞ ոչինչ չանկով այստեղ ապրելը:» «Այո, դա հարց է,» ստաց Կանգիտը:

Այս խօսակցութիւնն յառաջ բերեց նոր խորհրդածութիւններ, և Մարտինը եզրակացրեց որ մարդը ծնուած է խռովութեան, յուզմունքների կամ ձանձրութեան մահաքնի մէջ ապրելու համար: Կանգիտը այս բանին չէր համաձայնում, բայց ոչինչ չէր պնդում: Պանգլոսը խոստովանում էր, որ միշտ սարսափելի տանջուելիս է եղել, բայց մի անգամ տեսելով որ ամեն բան դեղեցիկ է, շարունակում է պնդել նոյն բանը առանց ինքն իրան հաւատալու:

Մի հանգամանք վերջնականապէս հաստատեց Մարտինին նրա սարսափելի սկզբունքների մէջ, երկբայութեան մէջ գցեց աւելի բան երբ և իցէ Կանգիտին և շէկեցրեց Պանգլոսին: Բանը նրանումն է որ մի անգամ նրանց կալուածք դուրս եկան Պակետան և եղբայր Ժերոֆլէն. որ դանում էր վերջին ծայր աղքատութեան մէջ. նրանք շատ շուտով ծախեցին երեք հազար պիաստրը. բաժանուեցին իրարից, յետոյ հաշտուեցին, զարձեալ կուռեցին, նստեցին բանտը, բանտից փախան և վերջապէս Ժերոֆլէն ընդունեց մահմեդականութիւն: Պակետան շարունակում էր պարապել իր արհեստով, բայց ոչինչ չէր վաստակում: «Ես մարգարէացայ,—ասաց Մարտինը Կանգիտին,

որ ձեր ընծայած փողերը շուտով կը վատնուին և աւելի խորը կը գցեն նրանց աղքատութեան մէջ: Դուք Կակամբօի հետ մի քանի միլիօն պիտասոր փշացրիք, բայց էլի եւրայր ժերոֆլէից և Պակետից աւելի բաղդաւոր չէք:» «Ահ՛ը--ասաց Պանդլոսը Պակետին, Աստուած ձեզ էլ բերեց մեզ մօտ: «Գիտէ՞ք արդեօք խեղճ որդեակ իմ, դուք ինձ ի՞նչ նստեցիք. քթիս ծայրը, մի աչքս և մի աղանջս: Բայց, ի՞նչքան դուք փոխուել էք: Էհէ, իսկ սա ի՞նչ պարոն է:» Այս նոր զէպքը նիւթ տուեց երկարածիգ փրկստփայլութիւններին:

Նրանց հարեան տանը բնակուում էր մի դէրվիշ, որ համարուում էր Տաճկաստանի առաջին փիլիսոփան. նրանք գնացին դէրվիշի հետ խորհրդակցելու. Պանդլոսն սկսեց խօսել նրա հետ. «Լարդապետ,—ասաց նա,—մենք եկել ենք քեզ խնդրելու որ մեզ պարգես, ինչո՞ւ համար է ստեղծուած այսպիսի մի տարօրինակ կենդանի, ինչպէս մարդն է»:

«Քեզ ի՞նչ,—ասաց դէրվիշը,—միթէ էդ քո գործն է»:
«Սակայն, արժանապատիւ հայր,—վրայ բերեց Կանդիտը:—աշխարհումս սարսափելի շատ չարիք կայ»: «Է՛հ ի՞նչ անենք—ասաց դէրվիշը,—շատ չարիք կամ բարիք կայ թէ ոչ—քեզ միևնոյն չէ: Երբ որ նորին Մեծութիւն Սուլթանը նաւ է ուղարկում Եգիպտոս, միթէ հարցնում է թէ լաւ կը լինի արդեօք նաւում ապրող միլիերի համար»: «Ուրեմն ի՞նչ պէտք է ասելք», հարցրեց Պանդլոսը: «Լաւը», պատասխանեց դէրվիշը: «Իսկ ես պատրաստուում էի ասաց Պանդլոսը—խօսել ձեզ հետ պատճառների և հետեանքների մասին, աշխարհներից ամենալաւի, չարիքի սկզբնապատճառի, հոգու էութեան, նախասահմանեալ ներդաշնակութեան...» Այս խօսքերի վրալ դէրվիշը ուժով դուռը վրայ խփեց նրանց քթի առաջ:

Այս խօսակցութեան ժամանակ լուր տարածուեց թէ Կոստանդնուպոլսում խեղդել են երկու վէզիր և՞ մի մուֆտի և նրանց բարեկամներին ցցերի վրայ են նստացրել: Այս աղէտը մեծ աղմուկ բարձրացրեց միայն մի քանի ժամ: Պանդլոսը, Կանդիտն ու Մարտինը իրանց կալուածքը վերադառնալիս հանդիպեցին մի պատկառելի ծերունու, որ հանդստանում էր իր զրան առաջ նարնջի ծառերի հովանու տակ: Հետաքրքիր և շատախօս Պանդլոսն հարցրեց նրան, թէ ինչ էր խեղդուած մուֆտու անունը: «Չգիտեմ,—պատասխանեց ծերունին. ես երբէք չեմ իմացել մուֆտիների և վէզիրների անունները: Ես բոլորովին ոչինչ չեմ իմանում թէ ինչ եղելութեան մասին էք խօսում. առհասարակ ես կարծում եմ որ իրանց քիթը քաղաքականութեան մէջ կոխող մարդիկ բարի վախճան չեն ունե-

նում, և կարծում եմ որ տեղն է: Ես երբեք չեմ հետաքրքրուում թէ ինչ է կատարում Կոստանդնուպոլսում, և բաւականանում եմ նրանով, որ ուղարկում եմ այնպեղ ծախելու իմ այգու բերքերը»: Այս ասելով նա հրաւիրեց օտարականներին իր տուն. նրա երկու աղջիկներն և երկու որդիքը բերեցին մի քանի տեսակ շերտէթներ իրանց ձեռքով պատրաստած, քաղցրեղէններ, նարինջներ, կիտրոններ, անանաս, արմաւ, փստղ և մոկայի սուրճ անխառն բատավիական և ամերիկական անպիտան սրճից: Դրանից յետոյ բարի մահմեդականի աղջիկներն սրսկեցին անուշահոտ իւղով Կանդիտի, Մարտինի և Պանգլոսսի միրուքները: «Դուք երեւի շատ մեծ և հիանալի սյգի ունէք», ասաց Կանդիտը տանտիրոջը: «Ո՛չ, ընդամենը քսան դեստաւին է,—պատասխանեց տաճիկը.—ես ինքս եմ մշակում նրան իմ որդիներանցս հետ, և աշխատանքը փախցնում է մեզանից երեք պլիստոր չարիքները. ձանձրութիւնը, մոլութիւնն և կարիքը»:

Վերադառնալով իր կալուածքը, Կանդիտն երկար ժամանակ խորհում էր թուրքի խօսքերի վրայ: «Այս բարի ծերունին—ասաց նա Պանգլոսսին և Մարտինին—անհամեմատ աւելի լաւ է բարեկարգել իր վիճակը քան թէ վեց թագաւորները, որոնց հետ մենք պատիւ ունեցանք ընթերելու»: «Երկրային մեծութիւնը,—պատասխանեց Պանգլոսսը,—շատ վտանգաւոր է. սրա հետ համաձայն են բոլոր փիլիսոփաները: Այսպէս Մօավի թագաւոր էղինը սպանուեց Աօղից, Աբիսողոմը կախուել է մագերից և վիրաւորուել երեք նետով. Երոբոմամի որդի Նադավ թագաւորը սպանուել է Բասսից, Էլա թագաւորն սպանուել է Զամվրիից. Ոքոզեան, Եհովայից, Դօթողիան—Յովագայից. Յովակիմ, Յեքոնիա և Սեդեկիա թագաւորները ստրկացրած են: Դուք գիտէք ինչպէս են կորստի մատնուել Կրեսոսը, Ափղահաղը, Դարեհը, Դիօնիսիօս Սիրակուզայի, Պիրոս, Պերսէոս, Աննիրալը, Յուգուրտան, Արիօվիստը, Կեսարը, Պոմպէոսը, Ներոնը, Օտոնը, Վիտելլիոսը, Դոմիտիանոսը, Ռիչարդ Ա Անգլիայի թագաւորը, Էդուարդ Ա, Հենրիխ IV-ն, Ռիչարդ Ա-ն, Մարիա Ստիւարտ, Կարլոս I-ի, Երեք Հենրիխ Փրանսիական թագաւորները և Կայսր Հենրիխ IV: Դուք գիտէք...» «Ես գիտեմ որ ամենից առաջ հարկաւոր է ըանջարանոցը մշակել», ասաց Կանդիտը: «Դուք իրաւացի էք, առարկեց Պանգլոսսը,—որովհետեւ մարդը դրուեց զբաղման մէջ ut operaretur eum—առ ի դործել զայն, իսկ սա սպացուցանում է, որ մարդս անդործութեան համար չի ծնուել»: «Եկէ՛ք, աշխատենք առանց զատողութեան,—ասաց Մարտինը.—կեանքը տանելի դարձնելու համար սա միակ միջոցն է:

Ամբողջ փոքրիկ ընկերութիւնը ընդունեց այս բարի նպատակը և իւրաքանչիւրն սկսեց անել ինչ որ կարող էր: Փոքրիկ կալուածքն սկսեց բերել լաւ արդիւնք: Կունիպունդան, ճիշտ է շատ անճոռնի էր, բայց նա դարձաւ հիանալի կարկանդակ շինող: Պակետան կարում էր, իսկ պառաւը նայում էր սպիտակեղէնին: Մինչև անգամ եղբայր Ժերօֆլէն սկսեց օգուտ բերել. նա դառաւ լաւ հիւան ու բացի դրանից լաւ մարդ: Պանգլոսան երբեմն ասում էր Կանդիտին. «Ամեն բան սերտ կապուած է այս աշխարհներից ամենալաւում, եթէ ձեզ դուրս չ'անէին հիանալի ամրոցի ետեւից կիցեր տալով Կունիպունդին սիրելու համար, եթէ ձեզ չը բանտարկէր ինկվիզիցիան, եթէ դուք չը թափառէք ոտքով Ամերիկայում, չը վերաւորէիք սըրով բարոնին, չը կորցնէիք ձեր ոչխարները ու բերել էիք հրաշալի էլեգորադօից, այն ժամանակ մենք այստեղ չէինք կարող ուտել ցուկատներ և փստղներ:» «Այդ բոլորը շատ գեղեցիկ է, ասաց Կանդիտը,—բայց դեռ արի՛ մի գնանք բանջարանոց աշխատելու:»

Թարգմ. Ա. Կ.

Վ Ե Ր Չ

STANCES

Ինձ թաղէք, երբ կարմիր վերջալոյսն է մարում,
Երբ վերջին դգուանքով արեգակը մեռնող
Սարերի արծաթեայ կատարին է փարւում
Երբ փարւում են ծաղկանց հով ու ցող...

Ինձ թաղէք, երբ^{*} խաղաղ երեկոն է իջնում
Երբ լուում է աղմուկը գուարթ,
Երբ շողերն են մեռնում, ծաղիկները ննջում
Երբ տրտում խոկում են լեռ ու արա...

Իմ շիրմին գալկացող հորոտներ ցանեցէք,
Որ հանդարտ ու խաղաղ մահանան.
Իրիկուայ խաւարում դուք ինձ լուռ թաղեցէք,
Որ կեանքի հմայիչ շըշուկները չըզգամ:

Վսահան Տ.-Գր.

Մ.-ՅՈՎ. ՕՐ. ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Շարունակենք առաջ բերել այդ դպրոցի շուրջը մի խումբ խոտ-
վարարների և ինտրիգանների ստեղծած դաւերի մերկացումները:

Նամակներ «Մշակի» խմբագրութեան

I

Թիֆլիս, 29 յուլիսի

Խնդրեմ զետեղէք «Մշակի» մէջ երկտողս այն բանակառուի
առիթով, որը կատարուած է «Ալիք» լրագրի խմբագրութեան և
պ. Լ. Սարգսեան միջև՝ վերջինս Յովնանեան դպրոցի տեսուչ
ընտրելու պատճառով:

Ես հարկաւոր եմ համարում հաղորդել մի քանի փաստեր,
որոնք յայտնի են ինձ և կատարուել են պ. Սարգսեանի տեսուչ
ընտրուելուց առաջ:

Անցեալ յուլիս ամսին, օրը չեմ յիշում, մի քանի ծա-
նօթների հետ ունեցանք խօսակցութիւն Յովնանեան դպրոցի
մասին: Նրանք յայտնեցին, թէ Յովնանեան դպրոցի հոգա-
բարձութիւնը տեսուչ է ընտրելու մօտ ժամանակներում և որ
լու կը լինի, եթէ այդ պաշտօնի համար հրաւիրուի պ. Սար-
գսեանը, որը ցոյց է տուել հմտութիւն և ձիրք դպրոց կառա-
վարելու մէջ: Ես ևս մօտ ծանօթ լինելով պ. Սարգսեանի հետ
և յիշելով նրա համբաւը, երբ նա Շուշու թեմական դպրոցի
տեսուչ էր, ունեցայ ղէպք խօսելու այդ մասին թեմիս ս. ա-
ռաջնորդի հետ և հոգաբարձուներից պ. Երէցփոխեանի հետ,
որոնք համակրանքով վերաբերուեցին այդ մտքին: Ս. առաջ-
նորդը յայտնեց ինձ, որ ինքն էլ երկար մտածել է Յովնա-
նեան դպրոցի տեսուչ ընտրելու հացի մասին և եկել է այն
եզրակացութեան, որ պ. Սարգսեանը արժանաւոր թեկնա-
ծու է:

Այս ղէպքերից յետոյ միայն ևս, պատահելով պ. Սարգսեանի
հետ, յայտնեցի նրան ս. առաջնորդի և պ. Երէցփոխեանի
կարծիքը. — նա ինձ ասաց, որ կընդունի Յովնանեան դպրոցի

տեսչի պաշտօնը, եթէ լինի ակաշարկութիւն հոգաբարձութեան կողմից:

Ահա թէ ինչէ յայտնի ինձ յիշեալ խնդրի մասին և ինչ հանգամանքներ են տեղի ունեցել՝ նախ քան պ. Սարգսեան ստացել է ակաշարկութեան Յովնանեան դպրոցի հոգաբարձութիւնից և հաստատուել տեսուչ:

Ս. Յարութիւնեանց

II

Թիֆլիս. 11 օգոստոսի

Հինգշաբթի, օգոստոսի 10-ին, նշանակուած էր Յովնանեան-Մարիամեան դպրոցի հոգաբարձութեան ընտրութիւնը կատարող 12 պատուիրակների ժողովը, որ բաղկացած էր 9 զուտ դաշնակցականներից և 3 ոչ-դաշնակցականներից:

Ի հարկէ առաջուց յայտնի էր, որ 9 դաշնակցականները չը պէտք է այդտեղ դային իրանց անկախ կամքով և համոզմունքով, այլ իբրեւ բիւրօից ստացած հրամանի հըռ գործակատարներ: Այդպէս էլ եղաւ. գործակատարները կատարեցին անմոռնչ իրանց տրուած հրամանը, թէ և հարկ համարեցին մի քիչ կօմեղիտ խաղալ (չէ որ, գոնէ արտաքուստ, ձեռնադրութիւնը պէտք է պահել), բաժանելով թերթիկներ, գաղտնի բուէարկութիւն կատարելու:

Բայց հարցը այժմ հոգաբարձութեան մասին չէ. հարցը և նրա մէջ չէ, որ Դաշնակցութեան բիւրօն, անշուշտ առ ի չգոյէ մարդկանց, ամեն տեղ խցկում էր իր անգուղական ծակ վաստարան Տ. Յովհաննիսեանի (և Ներսեսեան դպրոց, և Յովնանեան դպրոց, և Կարս, և Վաղարշապատ, և Կողբուսն ընտրութիւնների ժամանակ թեկնածու): Ես կամենում եմ հասարակութեան դատաստանին ենթարկել և բողոքել մի որոշման դէմ, որ ընդունեցին պատուիրակների ժողովի 9 դաշնակցականները, մի որոշման, որ ես համարում եմ վտանգաւոր, անկորեկտ և անիրաւական: Պատուիրակներից մէկը՝ պ. Մուշախիձէ հանց գրպանից առաջուց պատրաստուած մի բանաձև, որով ակաշարկութեան էր հրահանգ տալ նորընտիր հոգաբարձութեան ապօրէն ճանաչել Յովնանեան-Մարիամեան դպրոցի այժմ պաշտօնավարող հոգաբարձութեան բոլոր կարգադրութիւնը վերջին 2—3 ամսուայ ընթացքում, ակարկելով թէ այդ կարգադրութիւնները կաշկանդում են հիւղ հոգաբարձութեան գործունէութիւնը:

Ես սաստիկ բողոքեցի ոչ թէ միայն այդ բանաձևի դէմ, ըստ

էութեան, այլ և այն բանի դէմ, որ պատուիրակների ժողովը իր քննութեան առարկայ է դարձնում այդպիսի մի առաջարկութիւն: Եւ բողոքեցի հետեւեալ հիմունքներով. 1) մեզ ընտրող ծխական ժողովուրդը երեք եղեղեցիներում էլ (Մողնի, Վանք, Բեթղեհէմ) մեզ պատուիրակներին տուել է միայն մի մանգատ—ընտրել հոգաբարձուներ. 2) ընտրողական ծխական ժողովներում այդպիսի հարց չէ արծարծուել երբեք, չէ քննուել, հետեւաբար, և մենք պատուիրակներս իրաւունք չունենք այդ հարցը այժմ յարուցաւ ել, քանի որ լիազօրութեամբ չենք. 3) ամենատարրական արդարութիւնը պահանջում է, նախքան հոգաբարձութեան որեւէ է կարգադրութիւնը ապօրէն ճանաչելը, քննել գործերը, լսել և հոգաբարձութեան բացատրութիւններն ու փաստերը, որոնք գուցէ ջախջախիչ լինեն և ցոյց տան, թէ նրա բոլոր կարգադրութիւնները օրինաւոր են:

Վերջապէս ես յայտնեցի և այն, որ նոր հոգաբարձութեան կարելի է յանձնարարել միայն մի բան—ծանօթանայ գործի հետ և եթէ կը գտնէ ապօրէն կարգադրութիւններ, զեկուցանել դրանց մասին պատուիրակների կամ ծխականների ժողովին և նրանից ստանալ հրահանգ ինչպէս վարվել: Տալ նորընտիր հոգաբարձութեան առաջուց պաշտօն՝ ապօրէն ճանաչել իր նախորդի կարգադրութիւնները—դա ոչ միայն նշանակում է բռնանալ նրա մտքի, համոզման և խղճմտանքի վրայ, այլ և շատ վտանգաւոր ինյիդիկաններ ստեղծել և զանազան չարիքների դուռ բանալ:

Սակայն 9 դաշնակցական-մեքենաները միայն մի բան գիտէին—հրաման էին ստացել քուէարկել այնպիսի բանաձև և քուէարկեցին: Մենք երեքս, (ես, Արասխանեան և իշխանուհի Արղութեան) մտցնել տալով մեր կարծիքը արձանագրութեան մէջ, հեռացանք:

Ես մի աւելորդ անգամ էլ համոզուեցի, թէ ինչպիսի մարդ-մեքենաներ գիտեն ստեսծել դաշնակցականները, և նրանց նոյն իսկ լաւագոյն ոյժերը, փաստարանները, չը գիտեն այն կոպիտ, տարրական ճշմարտութիւնը, թէ չէ կարելի դատապարտել որեւէ մի անձն, առանց լսելու նրան, առանց գործը քննելու, ծանօթանալու:

Պատուիրակ՝ Հ. Առաքելեան

III

Անվերջ ստախոսութիւններ

Մեր գրական Հաջի-Բարաները բանակոտի բռնուելով երբէք ըստ էութեան բան չեն կարողանում ասել և աշխատում են մի կերպ խուժանի սուշ և իրանց յաղթող ձևացնել:

Իմ «Խուժանապետներին»! յօդուածում չէր տուած «արդի Դաշնակցութեան բիւրօկրատներին» հասցէն, բայց և այնպէս սլաքը ղիպել էր նպատակին... Եւ ահա ըստ էութեան բան պատասխանելու փոխարէն, «Ալիքի» ղեկավարները փողոցային տղերանց նման, ըստ սովորութեան, կրկնում են նոյն հայհոյանքները, յաղթական ծամածուծութիւններով տսում. «հը, վախեցար մեր անունը տալ. դէ գնա. յաղթեցինք, յաղթեցինք»... Խեղճեր...

Այդ փրկարար սրտահովութիւնը, ինչպէս և հայհոյական «բելլետրիստիկայի» մէջ անվերջ վարժութիւններ անելը, թողնելով մեր երևելի գրական Հաջի-Բարաներին՝ անցնենք: Նախ քան բուն հարցին ղիմելը, հարեանցի կերպով ներկայացնեմ մի նոր գրապարտութիւն. իբր թէ ես այդ պարտոնների արարքները ս'լսեցի մերկացնեյ միմիայն իմ տեսչական հարցից յետոյ: Թէ ես սարի ու կէս է բոլոր ժողովներում, դաշնակցական շէֆերի ներկայութեամբ, խիստ բացասական քննադատական դիրք եմ բռնել դէպի այդ ազգային բիւրօկրատների տակտիկան և արարքները—այդ պէտք է որ, վերջապէս, քաղաքացիական բաշխութիւն ունենան վկայելու մեր այն ինտելիգենտները, որոնք տխուր դեր են սանձնել լինելու դաշնակցականների համար լոկ օգնութեան խողովակ: Թէ մամուլի մէջ ես քննադատական-բացասական դիրք եմ բռնել դէպի դաշնակցութիւնը այն օրից, երբ ցենզուրական պայմանները փոփոխուեցան և ազգային բիւրօկրատները դուրս եկան կոնսպիրատիվ դիրքից հրապարակ, սեփական օրդան հիմնացին, ցուցամուական բեկլամներ սկսեցին հրատարակել իրանց՝ «շտաբի», «գօրքի», «կուռ ոյժի», «գաղտնատանական», «պաշարողական» և այլն կրքազրուծութիւնների մասին տպած թուղթիկներով, հրամաններով և այլն—այդ պէտք է յայտնի լինի բոլորին, որոնք կարդում են «Մուրճ» ամսագիրը: Հետևաբար, թէ ժողովներում և թէ մամուլի մէջ ես քաղաքական բաշխութիւն եմ ունեցել չը ծածկել իմ համոզմունքները և կարծիքները: Վերկենալ այժմ խուժանին դրդելու համար բանը այնպէս ներկայացնել թէ ես հրապարակ եմ դուրս եկել իմ տեսչական հար-

ցից յետոյ—դա ղիտաւորեալ ստախօսութիւն է, մի բան, որ դառել է երկրորդ բնոյթ ազգային բիւրօկրատներիդ համար, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ ինտելիգենտ խողովակները ներողամիտ քնքշութեամբ են վերաբերուել դէպի ձեր բոլոր պակասութիւնները և դուք երես էք առել...

Մի նմուշ էլ «Ալիքի» ղեկավարների լողիկայից: Եթէ դուք ասէք, օրինակ. «Ռուս բիւրօկրատներ, ես այն էլ զիտեմ, որ դուք չէք տարբերում սպիտակը սևից, շունը՝ գայլից և այլն»—միթէ դա նշանակում է թէ՛ ուսնները սև են կամ դայլեր են. իսկ «Ալիքի» միւսիօ խմբագիրը ընդունակ է այդպիսի լօգիկական սայլտօժորտաւնիւրի: Ձէք հաւատում. կարդացէք իմ «Ալիքի» մանեօվրները» յօդուածի վերջին պարբերութիւնը և տեսէք թէ ի՞նչ պրովոկատորական մետամորֆոզի են ենթարկւում խօսքերս «Ալիքի» վարած բանակումի մէջ: Ո՛չ պրովոկատորը վերև բերած օրինակ-նախադասութիւնից պէտք է միայն եղբակացնի, որ ոռուս բիւրօկրատները այնքան թիւր, տհաս, սխալ «հասկացութիւն» ունեն, որ չեն զանազանում իրարից շատ տարբեր հասկացողութիւնները... Այդ է պահանջում լողիկան, որ պարտադիր չէ համարում «Ալիքի» խմբագրութեան մէջ:

(Մշակ № 163)

Լ. Ս.

IV

Ա. Զ. Դ.

Մ-Յուլիանեան օր. ուսումնարանի տեսչի կողմից

Յուլիա 6-ին գրած բացատրութեանս մէջ («Մշակ» № 146) ես ասել էի հետեւեալը. «Մինչև օգոստոսի 1-ը պէտք է վերջացած լինի հողաբարձութեան ընտրութեան խնդիրը, որովհետև ուսուցչական խմբի լաւ կազմ ունենալու հարցը կապ ունի և ժամանակի հետ. օգոստոս ամսում արդէն ղժուար է ընտրութիւններ անել. մանկավարժական լաւ ոյժերը տեղաւորուած են լինում»:

Ես սպասեցի աւելի բին մի ամիս. անցաւ և իմ դրած պայմանաժամը. հողաբարձութեան ընտրութիւնը և հաստատութիւնը կարող է գեւ շարաթներ տեսել: Ես բարոյական պարտքս եմ համարում այժմ և եթ ձեռնամուխ լինել ուսուցչական խմբի կազմութեան, որովհետև յետաձգել նշանակում է դոհել դպրոցի շահերը հայկական անմիտ խռովասիրութեան: Սեպտեմբեր, 1906.

Մի ամսից աւելի ժամանակ էր տրուած, որ բժախնդիր խոռովասէրները վերջացնէին իրանց հաշիւները: Հին հոգաբարձութիւնը, ինչպէս պարզուեց գործերի ծանօթութիւնից, պաշտօնավարութեան մէջ մտել է սեպտեմբեր ամսում. այս սեպտեմբեր ամսում լրանում է նրա պաշտօնավարութեան երեք տարին. բացի այդ, իւրաքանչիւր կօլլեգիա օրինաւոր կերպով շարունակում է իր ֆունկցիաները, մինչև որ չէ գալիս նրան փոխարինող մարմինը: Այդ մարմինը դեռ չը կայ, և անորոշութեան մէջ թողնել զպրոցական գործը օգոստոսի համարեա կիսում, նոյն է թէ հնթարկել գործը սրաւնրա քմահաճոյքին:

Ուսուցչական խմբի կազմութեան ձեւարկելով խնդրում եմ այդ առիթով ինձ հետ տեսնուել ցանկացողներին դիմել՝ Յովնանեան ուսումնարան իւրաքանչիւր օր ցերեկ. ժամի 1¹/₂ 3¹/₂:

(Մշակ № 170)

Ղ. Ս.

Թիֆլիս, 8 օգոստոսի

Մ

Դպրոցը պաշարման դրութեան մէջ:

Յովնանեան դպրոցի համար չորս հոգաբարձուներ ընտրող պատուիրակները ժողովի շարունակութիւնը տեղի ունենեցաւ հինգշաբթի, ամսիս 10-ին, կէսօրից յետոյ առաջնորդարանում: Ներկայ էին ըստ 12 ընտրող պատուիրակները: Նախագահում էր սրբազան առաջնորդը:

Ամենից առաջ կարգացուեց հանգուցեալ Յովնանեանի կտակը, որից յայտնուեց այն, ինչ որ արդէն վաղուց յայտնի էր ամենքին, այն է թէ՛ 7 հոգաբարձուներից* չորսը պէտք է ընտրուեն ժողովուրդի կողմից, մէկը պէտք է լինի հանգուցեալի ժառանգներից մէկը, միւսը՝ սրբ. առաջնորդը և կօթերորդը կուսանաց վանքի մայրապետը:

Կտակի ընթերցումից յետոյ, հարց յարուցուեց, թէ արդե՞ր չախ խօսել այն մանդատի մասին, որով ցանկալի է, որ

*) Կտակում «հոգաբարձու» կոչումը վերապահած է միայն Անանովի տոհմից արական ճիւղի մէջ աւագագոյնին (§ 6), իսկ մնացած ընտրովի թէ կտակով անդամները կոչում են «խորհրդի անդամներ», սակայն գործածութեան մէջ մտել է ըստ ընդհանրական էլ հոգաբարձու անունը:

դեկավարուի նորընտիր հոգաբարձութիւնը, և ապա ըն տրութիւններ կատարել, թէ ոչ՝ ընդհակառակը, նախ ընտրութիւն կատարել և ապա այդ ցանկութիւնները արտայայտել:

Պատուիրակ պ. Տ. Յովհաննիսեանը կատարելապէս վըստահ լինելով ընտրութիւնների հետեանքի մասին (12 պատուիրակներից 9-ը Դաշակցութեան ծխականներ էին) և համոզուած լինելով, որ ընտրուելիք հոգաբարձուներին արդէն տրուած է «բիւրօյի» մանդատը, շատ անտարբեր կերպով յայտնեց, թէ այդ միւնոյն է՝ կուգեն, այդ ցանկութիւնների մասին թող խօսուի ընտրութիւններից առաջ կամ յետոյ:

Որոշուեց նախ խօսել պատուիրակների ցանկութիւնների մասին և ապա ընտրութիւնները կատարել:

Պ. պ. Արասխանեան և Հ. Առաքելեան այն միտքը յայտնեցին, թէ ընտրող ժողովրդից այդ մասին մանրամասն մանդատ չունենալով, պատուիրակները անկարող են ընտրուելիք հոգաբարձուներին առանձին թելադրութիւններ անել, բացի այն, որ նրանք համապատասխան լինեն իրանց պաշտօնին և բարձր պահեն իրանց յանձնուած ուսումնարանի դիրքը և այլն:

Սակայն պ. պ. Տ. Յովհաննիսեան և Լիսիցեանը չը բաւականացան այդքանով և առաջինը շատ հեռուից, քողարկուած ու ծուռ ու մուռ ճանապարհներով, իսկ երկրորդը շատ աւելի համարձակ ու շիտակ կերպով այն միտքը արտայայտեցին, որ ընտրուող հոգաբարձութիւնը պէտք է ապօրինի համարէ պ. Լ. Սարգսեանի՝ տեսչութեան պաշտօնի հրաւիրուելը և... մնացածը արդէն յայտնի է:

Այդ ապօրինութիւնը նրանք պատճառարանում էին ներանով, թէ նախկին հոգաբարձութիւնը հէնց իրանք ապօրինի են եղել, նրանց պաշտօնավարութեան ժամանակ վաղուց է լրացած եղել, ուստի նրանք իրաւունք չունէին ոչ հին ուսուցչական խումբը արձակել և ոչ էլ տեսուչ հրաւիրել և այլն, և այլն, բոլորը ինչ որ արդէն քանիցս անգամ գրուել է «Ալիք»-ում: Ս. առաջնորդը, իբրև Յովհաննեան դպրոցի հոգաբարձուներից մին, բաւական երկար ու մանրամասն բացատրութիւններ տուեց, ապացուցանելով թէ փաստերն ու իրողութիւնները բոլորովին այնպէս չեն, ինչպէս որ այդ մասին խօսուած է դրսում և մաճուլի մէջ: Ս. առաջնորդի պատմածով, նախկին հոգաբարձուները ճիշտ այն ժամանակներում, երբ հայոց ուսումնարանները անցան կառավարութեան ձեռքը, և այդ հոգաբարձուներին իրանց պաշտօնի մէջ հաստատել էր ոչ թէ Հայքապետը, այլ ուսումնարանական դիրեկցիան:

Այդ հաստատման խնդրի մէջ էլ մի այսպիսի մանրամաս-

նութիւն է տեղի ունեցել. դիրեկցիան հոգաբարձուներին հաստատած է եղել յուլիսի 3-ին, բայց հոգաբարձութեանը կանչել, հաստատման թուղթը յանձնել և պաշտօնավարութեան են հրաւիրել միայն սեպտ. 3-ին, այնպէս որ նրանց պաշտօնավարութեան ժամանակաշրջանը լրանում է, ոչ թէ յուլիսի 3-ին, ինչպէս դուրսերը թիւրմացութեամբ խօսում ու պնդում են, այլ սեպտեմբերի 3-ին: «Այնպէս որ,—ասաց առաջնորդը,—այդ հոգաբարձուների իրանց ժամանակաշրջանից աւելի ապօրինի կերպով պաշտօնավարութեան մասին խօսք անգան չէ կարող լինել»:

Յետոյ ս. առաջնորդը բացատրեց, թէ ինչու վեհափառը իսկոյն նոր հոգաբարձական ընտրութիւն կատարել չը տուեց, երբ ուսումնարանները վերստին հոգեւոր իշխանութեանը վերադարձուեցին, այլ նա ընդհակառակը վաւերացրեց դիրեկցիայի կողմից վաւերացրած հոգաբարձուներին, մանաւանդ որ դրանցից մէկը արդէն վախճանուած էր, իսկ միւսը բացակայ:

«Իրա պատճառը,—ասաց առաջնորդը,—պարզապէս այն էր, որ անցեալ դեկտեմբերին, ինչպէս դիտէք, այնպիսի քաղաքական ու հայ-թուրքական հանգամանքներ էին ստեղծուել, որ անհնարին էր ընտրութիւնների մասին մտածել: Իսկ վեհափառը այդ հոգաբարձուներին վաւերացրեց նրա համար միայն, որ նա ուզեց և շտապեց իրապէս Յովն. ուսումնարանը իր իշխանութեան տակ առնել, որպէսզի հոգաբարձուները մի անկախ բան չը ֆիսան և պատասխանատու ճանաչուեն Հայրապետի իշխանութեան առաջ»:

«Ինչ վերաբերում է ուսուցչական խմբի արձակելուն—շարունակեց առաջնորդը,—որի առթիւ ուսուցչական (?) համագումարը, առանց հոգաբարձութեան արձանագրութիւնները կարգալու, առանց խնդրին մօտիկից ծանօթանալու, ահագին աղմուկ հանեց և բօյկոտ հրատարակեց, նոյնպէս պատճառներից դուրս և ապօրինի քայլ չէ եղել, ինչպէս որ ենթադրում է: Այդ խումբը հրաւիրուած էր դիրեկցիայի կողմից և իբրև մի ուսական ուսումնարանի համար, որտեղ բոլոր առարկաները աւանդուած էին ուսերէն լեզուով, և ուրեմն բոլորովին հոգ չէր տարուած այն մասին, որ ուսուցչուհիները հայերէն պիտի գիտենան: Եւ նրանցից շատերը, իսկապէս, չը գիտէին էլ հայերէն: Նրանք նոյնպէս արձակուած պիտի լինէին այն ժամանակ, երբ ուսումնարանները դիրեկցիայից մեր ձեռքը անցան, բայց դարձեալ անպատեհութեան և այլ հանգամանքների պատճառով ուսուցիչների արձակելը յետաձգուեց մինչև ուսումնական տարուայ վերջը: Իսկ եթէ արձակման թղթի

մէջ ոչ մի պաճառաբանութիւն չը տրուեց, դա էլ ուղղակի ուսուցչուհիներին անպատուութիւն չը բերելու համար էր: Ուսուցչուհիներին համար, սակայն, գաղտնիք չը պիտի լինէր իրանց արձակուելու պատճառը:

«Եթէ, պարոններ, — աւելացրեց առաջնորդը, — ժողովի իրաւունքներին մասին խօսելու, հոգաբարձութեան ղէմ բողոքելու և բոյկոտ հրատարակելու խնդիր կար, այդ այն ժամանակ էր, երբ դիրեկցիան տէր ու տնօրինող դարձաւ Յովնանեան ուսումնարանում: Բայց այդպիսի բաներ այն ժամանակ չեղան, այն ինչ երբ ուսումնարանում տնօրինողը մեր հոգևոր իշխանութիւնը եղաւ, այն ժամանակ բողոքելու ու բոյկոտներին մասին յիշեցին»:

Այս ընդարձակ բացատրութիւններից յետոյ, թւում էր, թէ բողոքի ձայնը բաւական մեղմացաւ և ալիւս հիմունքներ չէին մնում նախկին հոգաբարձութեան կարգադրութիւնները *Coute que coute* ապօրինի ճանաչելու, նամանաւանդ որ այդ ժողովը ոչ դատարան էր և ոչ էլ գումարուած էր հին հոգաբարձութեան գործերը քննելու և դատաւճիռ կարգալու: Այդ կարծես զգում էին բոլորն էլ, բայց և դաշնակցական-պատուիրակները, ինչպէս պարզ երևում էր, նոյնպէս զգում էին, որ չէ կարելի խնդիրը այդպէս թողնել, որով Լ. Սարգսեան իր տեսչական պաշտօնում վաւերացուած կարող է համարուել, այն-ինչ «բիւրօն» իր պատուիրակների վրայ պարտաւորութիւն է դրել հէնց այս ժողովում այդ հարցը վերջացնել:

Եւ յիշաւի, պատուիրակների ղեկավար ու խմբապետ պ. Տ. Յովհաննիսեանի մի քանի փոստաբանական քաջբշուկ սոփեստութիւններից յետոյ, նրա օգնական պ. Մուշայիձէ՛ գրպանից հանեց մի բեղօլիւցիա, որ և առաջարկեց ժողովին: Ռեզօլիւցիան մի քանի «ի նկատի ունենալով»-ներից յետոյ նոյն բանն էր ասում, ինչ որ ս. առաջնորդի տուած բացատրութիւններից առաջ ասել էին պ. պ. Տ. Յովհաննիսեան և Ս. Լիսիցեան, այն է՝ նոր հոգաբարձուները պարտաւոր են անվաւեր ճանաչել հին հոգաբարձուների դալիք ուսումնական տարուայ համար տրած բոլոր կարգադրութիւնները, ռամկօրէն ասած՝ չընդունել Լ. Սարգսեանին տեսուչ: Այդ է դաշնակցականների ամբողջ փորձի ցաւը:

Միանգամայն պարզ էր, որ այդ բեղօլիւցիան կազմուած էր «բիւրօյում» և խստիւ պատուիրուած, որ, ինչ էլ չը լինի, պէտք էր նրան անցկացնել: Այդ պարզ էր, ասում ենք, նրանից, որ բեղօլիւցիան առաջարկողները ոչ միայն չէին կարողանում նրան համարձակութեամբ պաշտպանել, այլև նոյնիսկ

խուսափում էին նրա մասին վիճել, միևնույն է դուք մեզ չէք յետ կանգնեցրի այդ բեզուլիւցիայից,—այսպէս էր մօտաւորապէս Տ. Յովհաննիսեանի փաստաբանութիւնը: «Աւելի լաւ է քուէի դնենք»—շարունակ պնդում էր նա, շատ լաւ հասկանալով որ իրանք՝ երեք խօսող պատուիրակները այնտեղ այլ վեց անխօս պատուիրակ-ընկերներ էլ ունեն, որոնք անհամբեր ձեռք բարձրացնելու ընդդէմն էին սպասում:

Բեզուլիւցիայի դէմ առարկում են, թէ ընտրող ժողովրդից այդպիսի մանդատ չունեն պատուիրակները, թէ առանց հին հոգաբարձութեան պատասխաններն ու բացատրութիւնները լրասելու չէ կարելի այդպէս դատավճիռ կարգաւ ու դրական կերպով ապօրինի համարել նրա գործերը, թէ այդպիսի քննութիւն ու որոշումներ կայացնելը թողնելու է նորընտիր հոգաբարձութեանը, որը գործերին մօտիկ ծանօթանալով ինքն էլ կորոշի իր անելիքը և այլն և այլն:

Բայց ո՞վ էր այդ առարկութիւններին լսողը, «քուէարկութեան դնենք», վստալամ:

Բեզուլիւցիան քուէարկութեան զրուեց և, ի հարկէ, Ծ ձայնով ընդդէմ 3- ընդունուեց:

Ժողովում բաւականին անյարմար դրութեան մէջ էր ըզգում իրան պատուիրակ տիկին Ս. Արղութեանը, որը, ինչպէս երևում էր, բոլորովին անծանօթ լինելով «կուսակցական» դիսցիպլինայի, ներկայացուած բեզուլիւցիայի երես ու աստուի հետ, ոչինչ չէր կարողանում հասկանալ այդ ժողովից ու շուտօրէն սրա-նրա երեսին էր նայում, չը կարողանալով իրան հաշիւ տալ. թէ ի՞նչպէս կարող են մարդիկ այդպիսի արտօրդութեան հասնել ու չը քննուած գործերի մասին նախօրօք կտրական վճիռ արձակել, ինչպէս այդ անում են ճիշտ մեր կառավարչական դատարաններում:

Ինչպէս երևում էր, տիկնոջը ամենից աւելի սգ. պ. Տ, Յովհաննիսեանի, Լիսիցեանի ու Ալիբէկեանի վարմունքն էր դարմայնում, որոնց մօտին, երևի, նա աւելի լաւ գաղափար ունէր:

Սակայն տիկնոջ համար խնդիրը աւելի պարզուեց, երբ ընտրողական կօմիտիան սկսեցին: Բայց այդ կօմիտիան մեզ համար էլ մի այլ բան պարզեց, այն է, որ Դաշնակցութիւնը մնանկացած է և այլևս հրապարակի վրայ մարդէկ չունի, որոնց կարողանայ թեկնածուներ առաջարկել. նա կամ երգերը վերջացրած աշուղի նման կրկնողութիւններ ու նէյնըմ նէյնըմներ է անում, և կամ լիկվիդացիայի ենթարկուած վաճառակա-

նի նման սկսել է քունջ ու պուճախներում մնացած փասման-
դա-ապրանքները հրապարակ հանել:

Մեր խօսքը, ի հարկէ, առաջարկուած ու իրանց 9 ձայ-
նով ընտրուած թեկնածուների մասին է, որոնց անունները
երեկ արդէն տպագրուեցին «Մշակ»-ում:

Բոլորովին նորութիւն չէ, որ Դաշնակցութիւնը թեկնածու-
ներ առաջարկելիս երբէք նրանց արժանաւորութիւններն ու
պաշտօնին յարմարութիւնները ի նկատի չէ առնում: Նրա հա-
մար բաւական է միայն, որ ընտրուողների ձակատին կուսակ-
ցութեան «հարլիկ»-ը լինի կպցրած և հնարաւոր լինի նրանց
միջոցով նոր նոր նուաճումներ անել:

Եւ նա «փտուաւորապէս» նուաճեց Յովնանեան դպրոցը...
(«Մշակ» № 174)

Խ.

VI

Քիֆլիս, 17 օգրստոսի

Ահա ուղիղ երկու ամիս է, ինչ լրագրութեան մէջ և հա-
սարակական զանազան շրջաններում քննուած է Յովնանեան
դպրոցի հոգաբարձական, ուսուցչական և տեսչական հարցը:

Այդ հարցը նախ և առաջ հետաքրքրում և վերաբերում է
մեզ՝ ծնողներին, որովհետեւ մեր երեխաներն են, որ այնտեղ
սովորում են և սովորելու են, ուստի և մենք ամեն կողմից
քննելով այդ մեզ համար կարեւոր հարցը՝ եկել ենք հետեւեալ
կզրակացութեան:

ա) Հոգաբարձական այն կազմը, որ մենք որպէս ծխա-
կաններ ընտրել էինք երեք տարի առաջ, նա հաստատուել է
և գործունէութեան մէջ մտել. այդ կազմի օրինական ժամա-
նակամիջոցը լրանում է առաջիկայ սեպտեմբերի 3-ին, ուստի
և նրա բոլոր որոշումները օրինական են և ոյժ ունեն մինչև
սեպտեմբերի 3-ը, և նոյն իսկ աւելի երկար, մինչև որ նոյն
օրինական ձևով ընտրուած նոր հոգաբարձական ժամինը դայ
և ստանձնէ հնից բոլոր գործերը:

բ) Մենք եթէ ծխական ժողովներում բողոքել ենք, բողո-
քը վերաբերում էր Յովնանեան դպրոցի հոգաբարձութեան այն
իրաւասութեանը, որ նա ստանում էր Կաթողիկոսից յաջորդ
եռամեակի համար, առանց որ դրա համար օրինաւոր ընտրու-
թիւններ եղած լինէին:

գ) Ահա այդ իսկ հիման վրայ մենք հոգաբարձութեան այն որոշումը, որով նա տեսուչ է հրաւիրել պ. Լևոն Սարգսեանին, համարում ենք օրինական. ուստի և նրան համարում ենք օրինական տեսուչ Յովնանեան դպրոցի:

դ) Ուրախ ենք, որ մեզ աջողուեց վերականգնել մեր ծըխական իրաւունքները և այդպիսով սեպտեմբերի 3-ից մենք կունենանք նոր հոգաբարձութիւն, որը և կը վարէ ուսումնական-սնտեսական գործերը համաձայն հանգուցեալ կտակողի կամքի:

ե) Մենք թոյլ չենք տայ, որ դպրոցի մէջ մուտք գործեն այս կամ այն քաղաքական կուսակցութիւնները և դպրոցի մէջ առաջ տարուեն կուսակցական, անձնական միտումներ, համակրութիւններ, հակակրութիւններ. դրա համար կան մասուլ և այլ ճանապարհներ, այլ ասպարէզներ:

զ) Մենք կամենում ենք, որ դպրոցում լինեն պարտաճանաչ հոգաբարձուներ, հմուտ, իր պաշտօնին արժանի տեսուչ և արժանաւոր ուսուցիչներ, իսկ թէ դրանք քաղաքական ի՞նչ համոզմունք ունեն—դա մեզ և մեր երեխաներին չէ վերաբերում:

Ահա մեր, որպէս ծնողների, ցանկութիւնը, կամքը: Դըպրոցը մի դարձնէք զանազան կուսակցական ինտրիզների բոյն, ուր դուք ցանկանում էք ձեր կուսակցական հաշիւները տեսնել:

Այդպիսով դուք կառաջացնէք նոր բարդութիւններ, որոնցից արդէն զգուել է հասարակութիւնը: Այս եմ մտածում ես, այս են մտածում ինձ հետ միասին և բոլոր իսկական ծընողները և այս վերաբերում է և ձեզ, պ. Լ. Սարգսեան, և ձեզ, պ. պ. Նորընտիր հոգաբարձուներ:

Երկուսիդ մէջ մենք մանկավարժական ծրագրի, ուղղութեան և համոզմունքների տարբերութիւն չէ, որ տեսնում ենք այլ անձնական, կուսակցական հաշիւներ: Դուրս գցեցէք այդ բոլորը դպրոցից և սկսէք կրթական մեծ և սուր գործը:

Ի դիմաց մի խում ծնողների

Ե. Տէր-Սարգսեանց

VII

Դարձեալ Մ.-Յովն. Օր. Ոսում նարանի մասին

(Նամակ խմբագրութան)

Կարգացի «Մշակի» № 180-ի մէջ (օգոստոսի 20-ից) «ի գիմաց ծնողների՝ Ե. Տէր-Սարգսեանցի» նամակ խմբագրութեան գրութեան, որ առիթ է տալիս ինձ դարձեալ խօսել այդ ուսումնարանի մասին, մանաւանդ որ առաջին իմ բացատրութիւնից յետոյ, որ տպուած էր «Մշակի» մէջ յուլիսի 7-ին, հարցը ստացել է այժմ նոր կերպարանք, բանակոխւոյնի շնորհիւ:

Թող ներեն ինձ պ. պ. ծնողները, եթէ իմ այս բացատրութեան մէջ գտնեն բուն հարցից մի քանի շեղումներ, որոնք անհրաժեշտ են, քանի որ պ. Ե. Տէր-Սարգսեանցը իմ մէջ ևս տրամադիր է գտնել ինչ-որ «կուսակցական և անձնական հաշիւներ» այդ ուսումնարանի շուրջը ծագած պայքարի մէջ: Դա մեծ թիւրիմացութիւն է:

Եւ 1894 թուականին հրաժարուցի Շուշու թեմական դպրանոցի տեսչական պաշտօնից և հեռացայ, որովհետեւ համոզուեցի, որ կղերական բիւրօկրատիան, յենուելով Էջմիածնում բուն դրած կամարիլիայի վրայ, ամէն կերպ աշխատում է խոչընդոտներ դնել իմ գործունէութեանը այդ դպրոցում: Հակառակութիւնը իսկապէս ծագել էր նրանից, որ եւ իբրեւ տեսուչ բարձր էի պահում մանկավարժական ժողովի և հոգաբարձութեան հեղինակութիւնը առաջնորդի և նրա արբանեակների փաշայական ունեւորութիւնից և, բացի այդ, պահանջում էի հոգաբարձութեանը յանձնել դպրոցի ընդարձակ կալուածների տնօրինութիւնը և այդպիսով բարձրացնել թեմական դպրոցի եկամուտները: Առաջնորդը պէտք է հեռացնէր ինձ, որպէսզի շարունակէ իր անկօնարօլ կամայականութիւնները: Իմ բուն տեսչական գործունէութեան դէմ ոչինչ չը կարողանալով ասել, առաջնորդը իր արբանեակ սև հարլերեակով հնարեց միջնադարեան ինկվիզիցիլայի մի հալածանք. մէջ եկաւ «Յովնան մարգարէի և կէտ ձկան» «գայթակոյնուցիչ» առասպելը...:

Հեռանալով «ազգային-եկեղեցական» ուսումնարանների ասպարէզից, կոնդակների բանադրանքների հետ, ես հետս տալայ մի որոշում. երբէք ոտս չդնել այդ հաստատութիւնների

մէջ, քանի դեռ այնտեղ տիրող կը հանդիսանայ կղերական քմահաճոյքը:

Եկաւ Ռուսաստանի մեծ յեղափոխութիւնը, որ տապալեց և հայ կղերի գերիշխանութիւնը: Ո՛չ հայ գործիչներ ջանքերով տապալուած էր և հայկական կեանքի կղերական փաշայականութիւնը: Թուում էր, թէ մենք ևս վերածնուած ենք:

Մայիսի վերջերում մի յարգելի անձնաւորութիւն, որ վաղուց հեռացել է մանկավարժական ասպարէզից և ինձ ճանաչում է իբրև նախկին պաշտօնակից, ոչ մի անձնական շահով կապուած չլինելով Յովնանեան ուսումնարանի հետ, բայց նրա բարօրութեան ամենաանկեղծ նախանձախնդիրն հանդիսանալով, յատուկ եկել էր և ինձ աշխատում էր համոզել՝ դնել իմ թեկնածութիւնը այդ ուսումնարանի տեսչական պաշտօնի համար: Նա գիտէր, որ ես մի տարի առաջ մերժել էի Ալեքսանդրոպոլի առևտրական ուսումնարանի (կոմբը, ուշիւ.) դիւրեկտորի պաշտօնը, որ հեռագրով առաջարկուած էր ինձ քաղաքագլխից: Եւ ահա «չքաւոր և որբ աղջիկների կրթութեան սիրոյն» առաջարկում էր ստանձնել տեսչական պաշտօնը Յովնանեան ուսումնարանում, որի ցաւալի վիճակը, և նրա վարժուհիների մի մասի ապիկարութիւնը, ի դէպ ասած, կշտամբում էր այն ժամանակ և՛ «Ալիքը»... Ես դրականապէս մերժեցի իմ կողմից որևէ դիմում անել և դնել թեկնածութիւնս:

Այնուհետև յունիսի 8-ին, Գոլովինսկի պրոսպեկտում, գիշերը ժամի 10-ին, պալատի դիմաց, պատահամբ հանդիպեց ինձ պ. Ս. Յարութիւնեանը և յայտնեց ինձ այն, ինչի մասին նա ինքը հաղորդել է «Մշակում» տպուած իր նամակով: Իսկ իմ առաջին բացատրութիւնը յուլիսի 6-ից լրացնում է տեսչական հարցի ծագումը: Ուրեմն, իմ կողմից, իմ նախաձեռնութեամբ, իմ ջանքերով ոչ մի դիմում չէ արուած Յովնանեան ուսումնարանում պաշտօն ստանձնելու նպատակով: Եւ եթէ ուսումնարանի խորհուրդը և նրա հոգաբարձուն, ունենալով ուրիշ թեկնածուների անուններ, այնուամենայնիւ ինքը իր յօժար կամքով միաձայն որոշել է ինձ ընտրել տեսուչ, առանց նախօրօք տեղեկացնելու այդ մասին դաշնակցական «բիրօյին», և ապա ներկայացրել է այդ ընտրութիւնը ի հաստատութիւն Կաթողիկոսի, ինչպէս պահանջում է հիմնադրի կտակը,—էս այդ բանում «զազտագողի» ոչ մի արարողութիւն չեմ գտնում: Իսկ թէ ո՞րն է «աղաքային բիւրօկրատիայի» ցասման և քինախնդրութեան բուն պատճառը, այդ հասկանալի է միայն ներանց, որոնք գիտեն իմ և դաշնակցական աղաների՝ մէջ անցած դարձածը:

Դուք, պ. պ. ծնողներդ, առում էք, թե «կուսակցական անձնական հաշիւներ» կան այդ պայքարի մէջ: Ճիշտ է, սակայն ոչ արդարացի երկու կողմերի նկատմամբ: Եւ պէտք է պարզել այդ թիւրիմացութիւնը: Թող ամեն բան լինի պարզ և աշկարաւ. միայն գողն է վախենում լոյս ցերեկից և բռնակալը՝ ազատ խօսքից: Ասացէք խնդրեմ, կարելի՞ է, օրինակի համար, ուս կամ թիւրք բիւրօկրատիան ամբողջապէս վերցրած «կուսակցութիւն» անուանել. դա որոշ սխտեմի, բեժիմի մէջ շահագրգռուած խայտարղետ անհատների մի ընկերակցութիւն է և ոչ կուսակցութիւն: Կարելի՞ է այն բոլոր մարդկանց, որոնք քաջութիւն ունեն բողոքելու այդ բիւրօկրատներին բռնութիւնների դէմ, «կուսակցական, անձնական հաշիւներ» մէջ մեղադրել: Դուք, անշուշտ, կ'ասէք—ոչ, որովհետեւ իւրաքանչիւր շիտակ քաղաքացու բարոյական պարտքն է բողոքել բռնութեան դէմ. այլապէս զօրբաների բռնապետութեան վերջ չի լինի: Այդպիսի բողոքները միշտ իրանց վրայ են գրաւուել անկօնտրոլ իշխելու տենդով բռնուած բիւրօկրատների ցասումն և հալածանքը:

Ինչո՞ւ պէտք է մեր կեանքում Դաշնակցութիւնը, շեղուելով իր բուն նպատակից և դառնալով մի անկօնտրոլ քմահաճ բիւրօկրատիա առանց միջոցների խտրականութեան սկզբունքով, պէտք է բացառութիւն կազմէր: Բիւրօկրատները ամեն տեղ նման սխտեմով և միջոցներով են գործում: Գաղափար կազմելու համար դաշնակցական բեժիմի մասին կարգացէք հէնց ծնողներդ նամակից մի քիչ վերև շարուած մողերը նոյն «Մշակում», եթէ ձեզ ծանօթ չեն հազարաւոր այլ փաստեր: Կարդացէք և մի սոսկաք իբրև քաղաքացի, իբրև հայ: Եթէ դուք մոլորուած չէք և դաշնակցական անդիտակից խուժանին չէք պատկանում, պէտք է որ աղաղակէք. «Հերիք է, հեռացէք ասպարէզից»:

Արդ, այդ բաշխողուկ բեժիմի դէմ մաքառողը միթէ պէտք է դեկավարուի անպատճառ ինչ-որ «կուսակցական, անձնական հաշիւներով»:

Մի կարսպետ եպիսկոպոս Այվազեանի և իր արքանեակների, իսկ այժմ դաշն. «բիւրօյի» փաշայական քմահաճոյքներին դէմ կուռելով՝ բացի անձնական անախորժութիւններից և զրկանքներից ի՞նչ շահ ես պէտք է ունենայի: Բաւական է, որ ես մի քիչ համակերպուէի, «բալի» ասէի, որ ազատուած լինէի զալմազալներից և իմ անձնական բաներս դրստէի... Սակայն կան մարդիկ, որոնք անկարող են համակերպուել և լուծթեամբ տանել բռնութիւնն ու անարդարութիւնը, թէև դիտեն, որ այդ

յանդգնութեան հետեանքը անձնական տեսակէտներով բաւական անախորժ է...

Այո, կուսակցութիւններ եւ ճանաչում եմ, սակայն կան բաներ, որ իւրաքանչիւր շիտակ քաղաքացի պէտք է ըմբռնէ, անկախ՝ կուսակցական դաւանանքներից, եթէ նա ֆանատիկոս աղանդաւոր չէ, եթէ նա միջոցների անխորականութեան հետեոյ չէ: «Ածուխը սե է, ժածունը սպիտակ».—մի՞թէ այդ ճշմարտութիւնները խոստովանուելուց առաջ պէտք է տեղեկանալ, թէ ինչ է հրամայում կուսակցութիւնը կամ մեր «տէր ու տնօրէնը» — «բիւրօն»:

Եւ մի ամբողջ տարի է բոլոր ժողովներում բողոքում եմ Դաշնակցական կուսակցութեան սխառածի դէմ, որովհետեւ իմ հոգււ ամբողջ էութեամբ անգոր եմ զսպել իմ ներքին ձայնը, տեսնելով մի խումբ խելագար, իմաստակ հապիկար քեալլագեօղների խաղերը՝ «կառավարութիւն» դառնալու: Դա բիւրօ-կրատիական մի համաճարակ, մի պիլիսոգ է այդ պարոնների կողմից: Մամուլի մէջ եւ բողոքեցի այդ ազգային նոր ցաւի դէմ այն ժամանակ, երբ Յոֆմանեան ուսումնարանի տեսչական խնդրի մասին ոչ մի ձայն չկար: Կարդացէք, խնդրեմ, ապրիլի 22-ին գրած «Նպատակը արդարացնում է միջոցները» յօդուածս «Մուրճում» (№ 4—5, եր. 126—135), «Մօտիկ անցեալից» գրուածքը նոյն համարում և դուք կը հասկանաք «բիւրօն» մարդուկների քինախնդրութեան և կատաղութեան պատճառը: Կարդացէք ամսագրի յաջորդ համարում մայիսի 27-ից «Կայծ»-ին նուիրած տողերը և դուք կը հասկանաք շատ բան, ինչպէս և այն, թէ ինչո՞ւ գաղտնի բոյկոտ էին յայտնել «Մուրճին»: Թոյլ տուէք առաջ բերել մի բանի տողեր միայն, որպէս զի ցնդուի այն սուտը, որ իբրեւ թէ իմ կուսը այդ բիւրօկրատների դէմ սկսուեց տեսչական հարցից յետոյ: Ահա ինչ էր դրած, մայիս ամսում, դաշնակց. բիւրօկրատների հասցէին «Մուրճում»:—«Մեր մէջ գժրախտ ներքին և արտաքին հանգամանքների շնորհիւ առաջ եկած ազգային յեղափոխական կազմակերպութիւնները կոմաց-կամաց իւրացրին «Նպատակը արդարացնում է միջոցները» սկզբունքը և մեծ մասամբ դառան վերջ ի վերջոյ կոնսպիրատիւ ասիական բիւրօկրատիա՝ նրա բոլոր հրէշաւոր պակասութիւններով. այդ տեսակ «յեղափոխական բիւրօկրատիայի» գոյութեան մէջ շահագրգռուած կամ յաճախ մոլորուած ու միամիտ մարդիկ չեն կարողանում տեսնել և լսել այն աղաղակող բռնութիւնների ու զեղծումների մասին, որ ամեն օր կատարում են հայ ժողովրդի գլխին դա-

նազան տգէտ, արիւնոուշտ, վայրենի և բիրտ ոյժեր և անբարոյականացնում նրան»:

Արդեօք ցնդուեց «Ալիքի» սփռած մշուշը և հնարած առասպելը տեսչական հարցիս մասին, թէ ոչ...

Իբրև հրապարակախօս, իբրև շիտակ քաղաքացի և իբրև հայ՝ «ազգասիրաբար» լռել, տեսնելով ահարեկուած ժողովրդի ազատութեան ամենաուտարական իրաւունքների բիրտ ոտանահարում, լսել այդ հայկական փոքրիկ Պլեվէների ինքնահաւան խօսքերը, թէ նրանք «այդ կերպ կրթում են փչացած հայ ժողովուրդը», լսել այդպիսի դաստիարակներից, թէ «դեռ լաւ է, որ ծեծից, բանտից, արսուրից բացի կախաղաններ էլ չենք բարձրացնում» *) հայ ժողովրդին, Դաշնակցութեան ցանկացած դրեսսիրօվկայի տակից անցկացնելու նպատակով,—այդ բոլորից յետոյ լսել նշանակում է բարոյապէս փչացած սինլիքոր լինել, ստրկահոգի կարիւրերիստ լինել, Ֆրէյլինսկայա փողոցում ապաստանած ավանների հացկատակը հանդիսանալ: Թող այդպէս վարուեն, ովքեր կարող են:

Հասկանալի է, որ մեր կեանքի «տէր ու տնօրէն» դառած դաշնակցական աղաների ու փաշաների հասկացողութիւններով պէտք էր յարմար առիթ գտնել «ոչնչացնելու տներես համարձակութիւն» ունեցողին: Այդ ընդգծուած խօսքը լսող վկան կենդանի է, իսկ միւս երկու խօսքերը տպուած են «Ձանգի» մէջ:

Եւ ահա մեր ազգային Պլեվէները յարմար առիթ համարեցին Յովնանեան ուսումնարանի տեսչական հարցը, որ և դառաւ նրանց համար casus belli: Հեռացրուած վարժուհիների բողոքը, Մոզնու եկեղեցու միջանի ծխականների տրաունջները հին հոգաբարձութեան դէմ և ուսուցչական ծաղրուած համագումարի թեթեամիտ բոյկոտը՝ չափազանց նպաստաւոր պայմաններ էին մեր Կուրօպատկիւնների աչքում, և կոխ յայտարարուեց մի հատիկ անձի դէմ ամբողջ կազմակերպութեան բիւրօի կողմից: «Ալիքի» միջից ինձ վրայ նետեցին ինսինուացիաներով, ստերով և զրպարտութիւններով լիք առմբեր իրար յետևից երկու անգամ: Եւ ես պատասխանեցի երկու վրիպած ոռմբերի դէմ «Ալիքի մանեօվրները» յօդուածովս: Ուրեմն նախայարձակը Յովնանեան ուսումնարանի խնդրում, այ. Միքայէլ Յովհան-

*) Եւ այդ ասոյդ գերմանական կրթութիւն ստացած մի «բժիշկ» էր. այդ «բժիշկը» պէտք է նախ ինքը բուժուէր հոգեկան հիւանդութիւնից. կեղծ յեղափոխական փսիւտպից և ապա հոգ տանէր հայ ժողովրդի մասին...

նիսիւն, ձեր «Ալիքն» էր և ես միայն պատասխանում էի: Բայց թողնենք այդ:

Ես շեղուեցի, որովհետեւ դրսի մարդկանց համար պարզ չէր դաշնակցական աղաների և փաշաների կոխ նետուելու շարժառիթները: Քօղը պատուեց «Ալիքի» մանեօվրները» յօղուածով:

Այնուհետև իմ անձի դէմ մաքառելը դառել էր դաշնակցական բիւրօկրատիայի միակ նպատակը Յոֆմանեան ուսումնարանի գործում. նրանց ինչ, թէ ինչ կը լինի ուսումնարանի հետ. ամեն րան պէտք է զոհել վրէժխնդրութեան: Ես կարող եմ տասնեակ վկաներ բերել, որոնց առաջ այդ աղաները խոտտովանել են իմ անշական ընդունակութիւնների մասին, նոյն իսկ ասել են, թէ եթէ իմ քննադատական վերաբերմունքը չլինէր դէպի այդ շէֆերը, այն ժամանակ նրանք մտադիր էին հրաւիրել ինձ տեսուչ Ներսիսան դպրոցում... Բայց այժմ չափազանց անբարեոյս եմ (неблагонадежный) ճանաչուած ազգային պօլիցիայի և բիւրօկրատիայի աչքում...

Թէ որ աստիճան ես հետու էի Յոֆմանեան ուսումնարանի հարցում «կուսակցական կամ անձնական հաշիւներից», այդ երևում է իմ առաջին բացատրութիւնից, որ դրուած էր այն ժամանակ, երբ դեռ ուսմբեր չէին նետուած «Ալիքի» էջերից իմ հասցէին և իմ մտքով չէր անցնում, թէ այդ բիւրօկրատների հոգու աղքատութիւնը կարող է հասնել անհեթեթութեան Հերկուլէսեան սիւներին, և նրանք Յոֆմանեան ուսումնարանը իրենց «կալմակերպութեան» սխրագործութիւնների առարկայ կը դարձնեն: Բայց իրականութիւնը գերազանցեց իմ յոռետեսութիւնը այդ պարոնների նկատմամբ: Ինչպէս երևի յիշում են պ. պ. ծնողները, ես, ծանօթանալով ուսումնարանի խճճուած հարցերի հետ, հէնց առաջին անգամից յայտնել էի այն մտքը, որ դպրոցը սովորուրից ու քօսից դուրս բերելու միակ ելքը նոր հոգաբարձութեան ընտրութիւնն է: Ես հաւատացած էի, որ մինչև օգոստոսի 1-ը կարելի է գլուխ բերել այդ ընտրութիւնները: Եւ այդ նորընտիր հոգաբարձութեան ես պատրաստ էի առաջարկել իմ վերընտրութեան հարցը: Սակայն օգոստոսի 10-ին պատուիրակների ժողովը և մինչ այդ պատուիրակների ընտրութիւնների ամբողջ պատկերը ցոյց տուին, թէ կրքից կուրացած բիւրօկրատները իրանց խուժանի միջոցով ինչքոր չեն անիլ: Երեք եկեղեցիների մօտ 8 հազար իրաւատէր ծխականներից մասնակցել էին մօտ 200 հոգի որոնցից 120 դաշնակցական խուժանից, որ և ընարել էր բիւրօյի նշանակած մարդկանց: Այդ

բաւական չէ. «ընտրուած» պատուիրակներէց 9 հոգի իրանց էին վերապահել նաև կեղծել ընտրողների կամքը. իբր այդպիսին յայտարարելով այն մանդատը, որ թելադրել էր «բիւրօն»: Միթէ այսպիսի կեղծիքով արտայայտուած «ժողովրդի կամքը» մի շանտաժ չէ: Միթէ այսպիսի «ընտրեալների» առաջ ես պիտի կոմեդիա խաղամ, զնելով իմ վերընտրութեան» հարցը, թէկուզ այդ լինի իմ դրած պայմանաժամից մի ամիս էլ անց: Ո՛չ, ես կոմեդիա խաղալու ոչ մի ակորթակ չունիմ և եթէ հասարակութիւնը այնքան ճշշուած է, որ այդպիսի ընտրութիւններին բարոյական սանկցիա է տալիս, ես ձեռնիւրս լուսնում եմ այդ ինքնասպանութեան գործում...

Տեսնելով, որ այժմ մեր ուսումնարանները ազատուել են կղերական բիւրօկրատների ճանկերից, ընկել են աւելի ևս բիրտ և քմահաճ ազգային բիւրօկրատների բռնաշնչների մէջ, — ես անկարելի եմ համարում արդիւնաւոր գործունէութիւն այդ ասպարէզում, բնաւ չուզենալով օգտուել այդ փաշաների ֆալօրիտիզմից:

Մինչ խորհրդի «ընտրովի» անդամներ հաստատութիւնը ես վարել եմ և վարում եմ իմ պաշտօնը սկսած յուլիսի 1-ից, նախապատրաստական աշխատանքներ կատարելով առաջիկայ ուսումնական տարուայ համար: Ձեր զաւակները կ'օգտուեն այն հիմնական բէմօնանքից, որ իմ խնդիրքով կատարել տուեց Յորհուրդը: Իմ նախապատրաստական զրադմունքների ժամանակ ես տեսայ, թէ իսկապէս ռը դասակարգի համար է այդ կրթական հաստատութիւնը: Նւ խոր վիշտ էր համակում ինձ, երբ ես տեսնում էի որք և չքաւոր երեխաներին և աչքս դարձնում այն նեղսիրտ և կոյր մարդուկների վրայ, որոնք պատրաստ են ամէն ինչ գոհել իրանց կիրքը յագեցնելու համար: Նրբ տեսնում էի ուսումնարանի հարցով «հետաքրքրուող» կողմնակի և պատահական անձանց, իսկ մի կողմ քաշուած անձայն ծնողներին... Մխիթարական էր, վերջապէս կարգաւ ծընողների մի մասի նամակը, իբրև զարթնած դիտակցութեան առաջին արտայայտութիւն, շահագրգռուած վարժուհիների, թեթևասլիկ «մանկավարժների» և դաշնակցական ազանքի ստեղծած այս անմիտ ու վայրագ ժխտի մէջ: Սակայն ծնողների այդ ձայնը չափազանց թոյլ է և նա չէ բողոքում ընտրողական այն կեղծիքի դէմ, որ կայացրել են մեր դաշնակցական բիւրօկրատները, որոնք կարող են միայն փչացնել ամեն մի հասարակական գործ, որին մեկնում են իրանց ապիկար ձեռները:

Հետոն Սարգսեան

ԴՕՆ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԱՐՇԱԽԱՆԻՐ ԴԷՊԻ ԿՂԵՐԱՍՏԱՆ

Habeat sibi.

Հուսանալուն պես Դօն Կարապետը վեր կացաւ, դարթեցրեց իր զրահակրին՝ խէչանենց խէչօին ու պատուիրեց նրան, որ ձին թամբի, գէնը ու զրահը պատրաստի. այդ օրը նա մեծ արշաւանքի էր գնալու:

խէչօն (որը Արարատեան դաշտի Քամբազդ գիւղիցն էր), քնաթաթախ վեր կացաւ ու մեծ անտարբերութեամբ սկսեց թամբի պատրաստութիւնը տեսնել: Ասպետական բոլոր գէնք ու զրահները բերաւ միանգամից թափեց Դօն Կարապետի առաջ, ու յետոյ գնաց ձին թամբելու:

Դօն Կարապետը շտապ շտապ հագաւ իր պողպատէ զգեւորը, զլխին դրաւ սաղաւարտը, որ պիտի ասեմ, դալլաքի թաս էր ու մեծ հնութիւն ու սրբութիւն էր, որովհետեւ նա նոյն նախնական ծառայել էր և մեծահոգակ Դօն Քիշօտին, մեր Դօն Կարապետի ուսուցիչն, և հիմ իմանում ինչպէս էր սրա ձեռքն ընկել: Մեծ վահանի վրայ, այլ և Դօն Կարապետի աջ ու ձախ թևերին դրօշմած էր «Դ» տառը, որը ցոյց էր տալիս, թէ մեր ասպետը որ ուխտիցն (օրդէն) է. ոմանք ասում էին, թէ Դօն Կարապետը «Դրօշակեան» ուխտիցն է, ոմանք էլ թէ՛ «Դաշնակցութիւն գինուորաց» ուխտին է պատկանում:

Երբ ամեն ինչ պատրաստ էր, Դօն Կարապետը սկսեց ձառել, որ հասկացնի խէչօին իր արշաւանքի նպատակը:

—Ո՛վ վեհ գաղափարներ, վսեմ իդէալներ: Ով աշխատաւոր ժողովուրդ, ո՛վ սուրբ սրբութիւն: Ով ազատութիւն, եղբայրութիւն... իմացիր, ո՛վ խէչօ, իմ մեծ ծրագրերը. ազատութիւն, ազատութիւն կը տամ ես Հայաստանի՛ն. կը թոթափեմ նրա վրայից բռնաւորի լուծը. ապա իմացիր խէչօ, որ ես սօցիալիստ եմ, իսկական, ևրոպական սօցիալիստ: Երդուում եմ խէչօ, ուխտիս անունով, այն սուրբ, որը խողովողեց սուր թանի ստուերն, կը մտցնի սօցիալիզմը ազգի մէջ: Ասպետներ կան, որոնք ասում են... (չհաւատաս, չհաւատաս նրանց, եթէ ոչ...) որոնք ասում են որ իբր ես սօցիալիստ չեմ, կամ

Թէ ասում են, որ իբրեւ ես մեծ կոռւի ժամանակ նստել էի ջո-
րու վրայ ու մի տեղ կանգնել և սուտ «չու, չու» էի անում:
Ո՛չ, ո՛չ, թող կորչեն այդ զրպարտիչները. ես խակական,
եւրոպական սօցիալիստ եմ. ուղիւս ես համոզուել. ապա նայիր
վահանիս, աջ և ձախ թևերիս, տես քանի «Դ» ունիմ. իսկ
նրանք, հազիւ մի «Դ» ունենան: Ես նոր իմացայ, որ այստեղ
էլ բէժիմ կայ, (Տաճկահայաստանից վերադառնալուց յետոյ),
թէ չէ դու կը տեսնէիր թէ ինչէ՞ր կանէի: Եւ հէնց այսօր ես
գնում եմ մեծ ուսուցչի՝ Դօն Քիշօտի գործը շարունակելու—
բռնակալներին հալածելու և զրկուածներին պաշտպանելու.
ես գնում եմ (ձայնը բարձրացնելով), այո, ես գնում եմ տա-
պալելու կեղեքիչ, բռնակալ կղերին, որը ժողովրդի ազատու-
թիւնը շղթայել է ու ստրուկութեան մէջ է պահում նրան»...

Խէչօն, որ վախից ու ահից առհասարակ ոչինչ չէր հաս-
կանում Դօն Կարապետի ասածներէից, միշտ նոյն պատասխա-
նէն էր տալիս. — «Հրամանքդ, Տէր, գրուտ ես ասում»: Սակայն
այս անգամ Եւայի հետաքրքրութիւնը նրան էլ բռնեց և հարց-
րեց.

— Էդ ո՞վ ա էդ կղերը, որի հետը կուի անելու ես գնում:

— Ո՛վ տգէտ, մի՞թէ չգիտէս, ո՞վ է կղերը. տէրտէր, վար-
դապետ, եպիսկոպոս, բորեպիսկոպոս—ահա սլանք են քո
ազատութեան թշնամիները...

— Դոռ եպիսկոպոսը քեզ ի՞նչ ա արել, որ նրան ուղում
ես սպանել. իսկի աչք էլ չունի, թէ տեսնի. չլինի՞ հետը բա-
ժանելու բան ունիս...

— Դարձեալ տգիտութիւն. չգիտե՞ս միթէ, որ այդ կղերը
տէր է մեծ իրաւունքների ու կալուածների, որ նա խլել է ժո-
ղովրդից. և ես կոչուած եմ յետ խլելու այդ բոլորը ու քեզ
յանձնելու, ո՞վ ժողովրդի դաւակ. այսուհետեւ դու կը լինես մի-
ահեծան տէր և սնօրէն քո բախտի, քո իրաւունքների, կա-
լուածների, հողերի...

— Հա, հիմի գլխի ընկայ. միթամ ասում ես որ ինձ հողեր
պիտի տաս. բայց որ ըտենց ա, շուտ անենք գնանք:

Ու նրանք ճամբա ընկան Դամբաղի գիւղից դէպի Կղե-
րաստան վանքը, Դօն Կարապետը ձիով, իսկ Խէչօն՝ իշով:

Դաշտը ամայացել էր. արտերը հնձած էին. տեղ տեղ օ-
ազիսի նման երևում էին գիւղերը: Դօն Կարապետն ու Խէչօն
սուրախ զուարթ տրտիկե-տրտիկե առաջ էին գնում: Մէկ մէկ
Դօն Կարապետը յիշում էր կղերին ու դարձեալ փրփրում, ճա-
ռեր էր ասում. այսպիսի բողէներին Խէչօն սարսափում էր
Դօն Կարապետի տոնից, ու մոռանում էր որ արդէն գիտի թէ
Սեպտեմբեր, 1906.

կղերն թնչ բան է. և նրան թուում էր թէ կղերը մի ամենի գազան է, որին պիտի սպանի դոշ Կարապետը. (այսպէս էր անուանում նա ասպետին, չկարողանալով յիշել «Դօն» մասնիկը):

Այսպէս նրանք տրտինգ-տրտինգ քշում էին մէկը ձին, միւսը էշը, մէկ էլ յանկարծ Դօն Կարապետը «կղերը» «կղերը» գոչելով, կրակ կտրած ու կատաղի դէմքով յառաջ քշեց իր ձին սրարշաւ, նիզակն առաջը պատրաստի բռնած: Խէչօն բերանը բաց արաւ որ զարմանայ, բայց իր էշը ժամանակ չտուաւ. սա էլ ձիու օրինակից վարակուեց, ջուխտ ոտով ոստոստալով գնաց Դօն Կարապետի յետևից: Երբ Խէչօն մօտեցաւ իր ասպետին, տեսաւ, թնչ տեսաւ. մեր Դօն Կարապետը մեծ ինքնարաւակահոսութեամբ դէմ էր տուել իր նիզակը մի խեղճ պառաւի կրծքին. կինը սրտաճաք փռուել էր գետնին. իսկ կողքին բնկած էր իւր պարկը, որից դուրս էին թափուել չոր հացի կտորները: Ու գիշ ձայնով Դօն Կարապետը կանչում էր. «յաղթութիւն, յաղթութիւն»...

— Դոշ Կարապետ ջան, էդ թնչ ևս անում, էդ կղերը չի, բոռ եպիսկոպոսը չի. պառաւ կնիկ ա, աղքատ ա, բայց թող գնա...

Բայց ում ևս ասում. Դօն Կարապետը այնպէս էր յաղթութեան փառքով տարուել, որ Խէչօն ստիպուած մի տան անգամ նոյնը կրկնեց, մինչև որ մեր ասպետը սթափուեց ու աղատ թողեց խեղճ պառաւին:

Նրանք շարունակեցին իրանց ճամբէն: Դօն Կարապետը դեռ ևս զառանցում էր ու շարունակ «կղեր» էր կրկնում. քիչ որ ուշքի եկաւ, ասաց.

— Չհաւատաս, Խէչօ, որ դա կին էր. ճիշտ է, դա իսկահան կղեր չի, բայց սև շորերը, որ ունէր հագին, ապացոյց էին որ նա բոլի է կազմել կղերի հետ: Բայց ես երբէք չեմ վախենալ այդպիսի դաւերից, ես կը տապալեմ բոլոր կղերականներին և բոլի:

— Հրամանիդ, Տէր, դրուստ ես ասում:

Ահա վերջապէս երևաց Կղերաստան վանքը. տեսնելուն պէս Դօն Կարապետը ուղղուեց, ինքն իրան հաւաքեց, սպառնական դիրք առաւ. մի քանի անգամ պինդ հագաց ու պատրաստուեց յարձակուելու: Չին արագ քշեց ու քշած էլ մտաւ կրնկան վրայ լայն բացուած վանքի դռներով՝ գաւիթը: Ոչ մի ընդդիմադրութիւն չգտնելով, նիզակը պատրաստ բռնել էր առաջը, որ հէնց պատահի մեծ կղերին, իսկոյն յարձակուի: Հէնց այդ ժամանակ մեծ կղերը դուրս էր եկել զրօսնելու. սա ոտքից

ու ձևերից ընկած ծերունի էր, և հազիւ էր կարողանում շարժուել:

Դօն Կարապետը սրարշաւ մօտ քշեց ձին ու իր նիզակը կղերապետի կրծքին դէմ տալով՝ գոռաց.

— Կանգնիր, չհամարձակուես շարժուիլ տեղիցդ, կղեր, եթէ ոչ այս նիզակը, որ պաշտպանում է սօցիալիզմի սուրբ գաղափարը, քեզ գետին կը տապալի: Վերջ, վերջ պիտի տամ քո բռնակալութեան. շուտով, շուտով ստորագրիր այս թուղթը, եթէ ոչ...:

Եւ Դօն Կարապետը ծոցից մի թուղթ հանեց, որի վրայ գրած էր. «Ես ի ներքոյ ստորագրեալ մեծ կղերս հրաժարում եմ իմ ունեցած իրաւունքներից և կալուածներից և այդ բոլորը յանձնում եմ Խէչօին, որի անչափահասութեան պատճառով կալուածների կառավարիչը կլինի Դօն Կարապետը»:

— Էհ, օրհնեալ լինիս, ասաց մեծ կղերը. թուղթ ստորագրելը կուզէիր. Էհ, այդպէս կասէիր, էլ դէնք, զրահդ, ահ ու սարսափդ ինչլիս էր. թուղթ ստորագրելը կուզէիր. ահ, այն դիւանատանը լիքն է թղթերով, կուզես կապոց մը թուղթեր ստորագրեմ տամ:

Այս խօսքերի վրայ Դօն Կարապետը զդաշուեց.

— Ահ, Վեհափառ, ասաց նա. որքան մեծահոգութիւն, որքան ազատասիրութիւն կայ քո մէջ, թոյլ տուր, ու՛ր Վեհափառ, աջդ համբուրեմ: Ու Դօն Կարապետը իջաւ ձիուց, չոքեց մեծ կղերի առաջ, աջը համբուրեց ու նա էլ պահպանիչ տսաց Դօն Կարապետի գլխին:

Երբ ասպետը ոտի կանգնեց, ասաց.

— Թոյլ տուր, ով Վեհափառ, ի պատիւ քո շնորհների իմ ձին քեզ ընծայեմ:

— Օրհնեալ լինիս, պատասխանեց մեծ կղերը. ևս էլ ի պատիւ քո զալստեան այսօր ևեթ քեզ տիրացու կը ձեռնադրեմ:

Այս սիրալի տեսարանից յետոյ մեծ կղերը նստեց Դօն Կարապետի ձին, իսկ Դօն Կարապետը՝ Խէչօի էջն, և մեծ շուքով, հանդիսականների ահագին խմբի հետ նրանք ուղևորուեցան դէպի խորհրդատունը: Երբ Դօն Կարապետը անցնում էր Խէչօի մօտով, նրա ախանջին այս փափսաց. «Դու գնա տուն. իրաւունքների և կալուածքների մասին քեզ իմաց կը տամ. քո մասին կը մտածեմ, անհոգ կաց»:

Խէչօն մնացել էր շուարած. ուր գնացին հողերը, կալուածքները... Նա մի փոքր էլ մնաց կանգնած, յետոյ կղակը

քորեց և կամաց-կամաց ճամբայ ընկաւ ոտքով դէպի իւր գիւղը՝
ճանապարհին այս երգը երգելով:

Ձին տուել ես, իշուկն առել,

Առուտուրդ շնորհաւոր.

Վայ Քեօռօղլի, ջան Քեօռօղլի...

Այսպէս երգելով նա հասաւ Քամբաղդ գիւղը:

Փերնանդօ

Ե Ր Գ

(Էստոններէնից)

Երբ կը յողնես, կը գազազես դու կեանքից,
Եկ իմ մօտս, դարձիւր մօտս դու նորից,
Իմ հարազատ, սիրտս քեզնով է շնչել
Ձի կամենայ նա վերստին քեզ տանջել...

*
* *

Եթէ բախտն ու վայելքները քեզ ժրպտան,
Օտարները քեզ դժուանքով ողջոյն տան,
Գուցէ ես լամ բախտիդ համար, իմ անգին
Սալայն դարձիւր, դարձիւր մօտս դու կրկին...

*
* *

Եթէ հեռուամ ճակատագիրն անհոգի
Սիրտդ մատնէ ձմեռնաշունչ տանջանքի,
Օ, գիտեցիր այնժամ սիրտս կը ցաւի
Ինձ կը տանջէ լուռ կսկիծը քո ցաւի:

Վահան Տ.-Գր.

ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ՆՐԱ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍ-
ՏԱՆՈՒՄ

VII.

Մեզ մնում է այստեղ միայն մի կուսակցութեան, այն է Սոցիալ-դեմոկրատների ագրարային ծրագրի տեսութիւնը, որպէսզի գրանով վերջացրած լինենք Ռուսաստանում գործող մեր բոլոր խոշոր քաղաքական կուսակցութիւնների ագրարային ծրագիրների տեսութիւնը:

Անցնենք ուրեմն, Ս.-Դ.—ի ագրարային ծրագրին:

Ագրարային հարցը բոլոր տնտեսական հարցերից ամենախճճուածն ու ամենաբարդն է, և դրանով պէտք է բացատրել այն հանգամանքը որ ագրարային հարցը այնքան զբաղեցնում է այժմուայ բոլոր տնտեսագէտներին: Նրա գիտական պարզաբանութեան թէ միուսաստանում և թէ արտասահմանում նուիրուած են ահագին բանակութեան լուրջ ուսումնասիրութիւններ:

Ագրարային հարցի վերաբերմամբ տնտեսագէտները բաժանուում են երկու հակառակ բանակների:

Մէկ բանակը—օրթոդոքս մարքսիստները, իրանց գլուխ ունենալով Կ. Մարքսի ամենատաղանդաւոր հետեւողներից մէկին՝ Կարլ Կառլցկուն, ապացուցանում են որ կապիտալիզացիայ օրէնքը անսասան է ինչպէս խոշոր արդիւնաբերութեան, նոյնպէս և գիւղատնտեսութեան նկատմամբ. որ խոշոր տնտեսութիւնները գիւղատնտեսութեան մէջ, ինչպէս և արդիւնաբերութեան միւս ճիւղերի մէջ, ունեն առաւելութիւններ և կամաց կամաց կլանում են և պէտք է կլանեն մանր տնտեսութիւնները:

Միւս բանակը, որի տաղանդաւոր ներկայացուցիչներն են՝ Բերնշտէյն, Հերց, Դաւիդ և այլն, հիմնուելով գիւղատնտեսութեան առանձնայատկութիւնների վրայ, թուերով ապացուցանում են, որ մանր տնտեսութիւնները գնալով ոչ միայն չեն քչանում և չեն ոչնչանում, այլ նոյն իսկ աճում են, և որ մանր տնտեսութիւնները գիւղատնտեսութեան մէջ ունեն իրանց առաւելութիւնները և նոյնիսկ մրցում են խոշոր տնտեսութիւնների հետ:

Չուզենալով շեղուել մեր բուն նպատակից, մենք այստեղ չենք մտնիլ այս երկու բանականների բերած առարկութիւնների մէջ, նամանաւանդ, որ մենք արդէն մի անգամ առիթ ենք ունեցել այս հարցի վերաբերեալ միւլենոյն այս ամսագրում (տես «Մուրճ» № 3, 1903 թ. մեր «Մանր գիւղատնտեսութիւն և նրա կարիքների» յօդուածը) աւելի մանրամասն խօսել: Մենք այստեղ կը բաւականանք միայն նրանով, որ մատնանիշ կ'անենք այն հանգամանքի վրայ որ հենց իրանք օրթոդոքս-մարքսիստները, ինչպէս Կ. Կաուցկին և Պլեխանովը, ընդունում են որ կապիտալիզացեան գիւղատնտեսութեան մէջ յամենայն դէպս աւելի դանդաղ և տարբեր է արտայայտում, քան արդիւնաբերութեան ուրըշ ճիւղերի մէջ: Նա (էնգելսը) համոզուած էր, որ մանր գիւղացիական սեփականութիւնը մատնուած է ոչնչացման, ասում է Պլեխանովը Ֆ. էնգելսի «Крестьянский вопросъ во Франціи и Германіи» յօդուածի ոտուերէն թարգմանութեան համար գրած յառաջաբանում (եր. 3), «բայց նոր հետազօտութիւնների երևան բերած փաստերը, շարունակում է Պլեխանովը, ցոյց տուին, որ շնորհիւ բազմաթիւ և շատ բարդ պատճառների,— և զխաւորապէս շնորհիւ այսպէս կոչուած գիւղատնտեսական կրիզիսի,— մանր գիւղացիական սեփականութեան անհետացման (исчезновение) ընթացքը (процессъ) տեղ տեղ (օրինակ Ֆրանսիայում) շատ դանդաղանում է, իսկ տեղ տեղ (օրինակ Գերմանիայում) քոլորովին դանդաղում է»:

(Ընդգծումները մերն է)։ «Մենք ելնում ենք այն տեսակէտից, ասում է Կ. Կառլսկին իւր «Границы капиталистического сельского хозяйства» բրոշյւրում (եր. 3.), որ խոշոր ձկի արդիւնաբերութիւնը ունի տնտեսական առաւելութիւններ գիւղատնտեսութեան բոլոր նշանաւոր ճիւղերում, թէկուզ ոչ այն չափերով (ընդգծումը մերն է) ինչպէս ինդուստրիայի գլխաւոր ճիւղերի մէջ»։ Բաւականանա՞նք այստեղ այս երկու ցիտատներով որոնք ցոյց են տալիս որ մարքսիստները յամենայն դէպս չեն ժխտում ինդուստրիայի և գիւղատնտեսութեան մէջ եղած տարբերութիւնները։

Այժ անցնենք Ռուսաստանի Ս.—Դ. ագրարային ծրագրին։

Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ Ս.—Դ. լինելով Կ. Մարքսի հետևողները, պէտք է մշակէին ագրարային այնպիսի ծրագիր Ռուսաստանի համար, որը չը հակասէր Մարքսի ուսման։ Այս մէկը Միւս կողմից լինել միայն կողմնակի դիտող այն մեծ շարժումներին և յեղափոխութեան, որը բռնել էր և շարունակում է գեռ տեղի ունենալ լայնածաւալ Ռուսաստանի բոլոր գիւղերում և որի անուն է ագրարային շարժում, Ս.—Դ. իբրեւ զործող յեղափոխական կուսակցութիւն չէր կարող։ Նա պէտք էր իւր ծրագրին տար այնպիսի ձև, որ եթէ չը գրաւէր էլ, գոնէ գիւղացիներին չը «խռտնեցնէր»։ Նա ստիպուած էր իւր ծրագիրը մշակել, այսպէս ստած, հենց կռուի դաշտում, ժամանակ չ'ունենալով ծանր. ս. բարակ քննել այդ ծրագիրը։ Ժամանակը չէր սպասում։ Կռուը արդէն յայտարարուած էր և բռնկուել էր սարսափելի ոյժով։ Ուշանալ նշանակում էր խաչ գնել իւր գործունէութեան վրայ, յամենայն դէպս՝ գիւղացիութեան մէջ, առանց որի յեղափոխութիւնը Ռուսաստանում չի կարող յաղթական վերջաւորութիւն ունենալ։ Եւ ս.—դ. մնում էր հենց կռուի դաշտում որոշել իրանց տակտիկան. ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ այսպիսի հանդամանքներում չէր կարող մշակուել մի լուրջ և բազմակողմա-

նի մտածուած ծրագիր: Եւ մենք տեսնում ենք թէ ինչպէս ս.-գ. շուտ-շուտ փոխում են իրանց՝ դէպի ագրարային շարժումները և հետևապէս ագրարային հարցը բռնած ընթացքը: Նախ և առաջ եկան իրանց «կոորների» (отрѣзки) ծրագրով, որը ի հարկէ անկարող էր գիւղացիութեան համակրանքը գրաւել: Եւ շուտով հենց իրանք ս.-գ. այդ հռչակաւոր «կոորների» ծրագիրը անողոք քննադատութեան ենթարկեցին*:

Յետոյ առաջ եկաւ նացիօնալիզացիայի ծրագիրը (մինչ այժմ էլ Ն. Լենինը և առհասարակ նրա հետևող «մեծամասնականները» ընդունում են այս ծրագիրը) և վերջապէս ս.-գ. վերջի՝ Միացնող համագումարում ընդունուեց մի փոքր փոփոխութիւններով պ. Մալովի առաջարկած ագրարային ծրագիրը: Միայն այս վերջի ծրագրի վրայ մենք կանգ կառնենք, սրովհետեւ, ինչպէս վերև յիշեցինք, մնացած ծրագրները հենց իրանց ս.-գ. կողմից խիստ քննադատութեան են ենթարկուած:

Ահա այդ ծրագիրը:—Ճորտութիւնից մնացած կարգերի մնացորդների, որոնք ծանր կերպով ընկած են անմիջապէս գիւղացու շինքին, ոչնչացնելու համար և գիւղերում դասակարգային կռուի ազատ պարզացման համար, Բ. Ս. Դ. Բ. Կ. պահանջում է.

1) Գիւղացիների անձնական և սեփականութեան բոլոր դասակարգային սեղմումների վերացում:

2) Վերացում բոլոր հարկերի և պարտականութիւնների (платежи и повинности) որոնք կապուած են գիւղացու դասակարգային առանձնացման հետ և ոչնչացումն բոլոր պարտքային պարտաւորումների (долговыхъ обязательствъ) որոնք ունին ճորտային (кабальный) բնաւորութիւն:

3) Եկեղեցական, վանքապատկան, ուղեւորի և կա-

*) М. Масловъ. «Критика аграрныхъ программъ». Н. Валентиновъ. «Аграрный вопросъ и рабочая партія.»

բինեալային հողերի կոնֆիսկացիան և նրանց, ինչպէս և պետական հողերի յանձնումը տեղական ինքնավարութեան խոշոր մարմիններին, որոնք միացնում են քաղաքային և գիւղական շրջանները: Միայն այն հողերը, որոնք պէտք է ծառայեն իբրեւ ֆոնդ գաղթականութեան համար, նոյնպէս և անտառները և ջրերը, որոնք ունեն ընդհանուր-պետական նշանակութիւն, յանձնւում են գեմոկրատական պետութեան տնօրինութեան:

4) Մասնատիրական հողերի կոնֆիսկացիան, բացառեալ մանր հողատիրութիւնը, և նրանց յանձնումը գեմոկրատիական սկզբունքներով ընտրուած տեղական խոշոր ինքնավարական մարմինների տնօրինութեան:

Կոնֆիսկացիայի ենթարկուող հողերի միւնիմալ չափը որոշում են տեղական խոշոր ինքնավարութիւնները:

Նեցուկ հանգիստանալով գիւղացիները յեղափոխական ապստամբութեան դիմագրաւման մինչև կալուածատիրական հողերի կոնֆիսկացիան, Ռ. Ս. Դ. Բ. Կ. միշտ և անփոփոխ կերպով պէտք է ընդգիմագրի ամեն մի փորձի, որը գտնդաղեցնում է տնտեսական զարգացման ընթացքը: Ձկտելով յեղափոխութեան յաղթական զարգացման շնորհիւ խլած (կոնֆիսկացիա) հողերը յանձնել տեղական ինքնավարութեան գեմոկրատական հաստատութիւնների տնօրինութեան, Ռ. Ս. Դ. Բ. Կ. այս բանի համար անպատեհ հանգամանքներում, կը տրտայատուի այն ուղղութեամբ որ գիւղացիները մէջ բաժանուեն այն կալուածատիրական հողերը, որոնց վրայ իսկապէս տանւում է մանր տնտեսութիւն, կամ որոնք այս վերջիններիս կոլորացման համար անհրաժեշտ են: Բայց և այնպէս կուտակացութիւնը բոլոր հանգամանքներում և գեմոկրատիական ազդարարային ինչ տեսակ որ էլ է փոփոխութիւն լինի, իրա համար նպատակ է դնում անփոփոխ կերպով ձգտել գիւղական պրոլետարիատի անկախ դասակարգային կազմակերպութեան, բացատրել նրանց անհաշտելի հակառակութիւնները նրա և գիւղական բուրժուազիայի շահերի մէջ, զգուշացնել նրան մանր գիւղատնտեսու-

թեան սխտեմով հրապուրուելուց, որը (մանր գիւղատըն-տեսութիւնը) երբէք, քանի գոյութիւն ունի ապրանքային արդիւնաբերութիւն, չի կարող ոչնչացնել մասսաների աղքատութիւնը, և վերջապէս ցոյց տալ սոցիալիստական լիակատար յեղափոխութեան անհրաժեշտութիւնը, իբրև միակ միջոց ամեն մի աղքատութիւն և շահագործում վերացնելու համար:

Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է, Ս.-Դ. առաջարկում են մի քանի բացառութիւններով, (§ 3) բոլոր հողերի մօնիցիպալիզացիա, իսկ եթէ այդ չի յաջողուի, ինչպէս ուսումն է ասում «на худой конец» կարելի է և կալուածատիրական հողերը բաժանել գիւղացիների մէջ: Մօնիցիպալիզացիան Ս.-Դ. կարծիքով սոցիալիզացիայի առաջ ունի այն առաւելութիւնները, որ առաջինը չի որոշում ամեն մի գիւղացու կամ նրա ընտանիքի հասանելիք հողի չափը և չի պարտաւորեցնում վերցնել այնքան, որքան որ մի ընտանիքի կամ պիտոյքները հոգալու համար է հարկաւոր (продовольственная норма)¹ կամ որքան որ մի ընտանիք կարող է մշակել (աշխատաւորական նորմա), այլ որքան ուզում է: Այսպիսով ոչնչացնում է միայն հողի սեփականական իրաւունքը, իսկ օգտուելու իրաւունքը չի սահմանափակւում: Եւ սա հասկանալի է, ի հարկէ, ս.—դ. ուսման տեսակետից: Սրանով կապիտալիզացիայի առաջ ոչ մի խոչնդոտ չի դնւում: Այս վերջինիս համար ոչ մի նշանակութիւն չունի թէ հողը ունի է պատկանում: Մենք գիտենք օր. որ Անգլիայում կապալով վերցրած հողերի վրայ կան շատ խոշոր և կապիտալիստական տնտեսութիւններ:

Թէ ինչ պայմաններով պէտք է հողը կապալով տրուի և ինչպէս պէտք է այդպիսով գոյացած փողը դործադրուի, դրա մասին, ինչպէս ընթերցողը տեսնում է, ծրագրում ոչինչ չի ասուած, ենթադրելով, ի հարկէ, որ այդ կ'որոշեն ապագայ դեմոկրատիական կազմ ունեցող սեղանական ինքնավարութիւնները:

Նացիոնալիզացիայի առաջ մոնիցիպալիզացեան, ս.-դ. կարծիքով, ունի այն առաւելութիւնները, որ 1) այս ծրագիրը աւելի հեշտ է իրագործել, որովհետեւ չի կաշում գիւղացիների շահերին 2) որ կապալով տըր-ուած հողերից ստացած փողերը չեն գումարուի մի տեղ, պետութեան ձեռքը, որը որքան որ էլ է դեմոկրատիական լինի այնու ամենայնիւ արտայայտում է այս կամ այն դասակարգի շահերը և ուրեմն այդ փողերը անցնելով այդ կառավարութեան ձեռքը չ'ուժեղացնեն նրան: Իսկ հողերի տնօրինութիւնը յանձնելով տեղական մարմիններին, այսպէս ասած, բաժանուում են այդ փողերը շատ մասերի, հետեւապէս բաժանուում և ջլատում են ոյժերը: 3) Հողերի մոնիցիպալիզացիայի ղէպքում բաղաբային պըտկտարեատը աւելի ներգործական դեր է կարող խաղալ և կապալաւորները կարող է ծառայեցնել ընդհանուրի օգտին:

Պէտք է առհասարակ նկատել, որ ս.-դ. հանդամանքներից և պայմաններից ստիպուած, առաջ բերելով այս ծրագիրը, նրանք չեն ուզում (և չեն էլ կարող ցանկանալ) դրանով ապահովացնել մանր տնտեսութիւնները: Նրանք լինչպէս պ. Մասլովն է ասում, պաշտպան են հանդիսանում ոչ թէ մանր սեփականութեան, այլ մանր սեփականութեան տէրերին:

Ս.—Դ. կարծիքով այժմուայ դրութիւնից ազատուելու համար, ինչպէս գիւղատնտեսութեան նոյնպէս և ինդուստրիայի մէջ, կայ մի ճանապարհ—այն է՝ մանր տնտեսութիւնները կամաց-կամաց հաւաքուելով սահմանափակ թուով անձանց ձեռքը վերջի վերջոյ յեղափոխութեան միջոցով պէտք է դառնան ընդհանրական սեփականութիւն:

Բայց Դանիայի, Բելգիայի, Իտալիայի և ուրիշ երկիրների գործերը ցոյց են տալիս որ գիւղատնտեսութեան մէջ կայ և մի ուրիշ ճանապարհ մասնաւոր սեփականութիւնից (հողի, գործիքների և ստացած եկամուտի) առանց երկրորդ ֆագիսի կենտրոնացման (KOH-

центрація) ուղղակի անցնել սոցալիզացիայի: Այդ ճանապարհը կօօպերատիւ ընկերութիւնների ճանապարհն է: Այս տեսակետից ամենափայլուն օրինակներ են ներկայացնում Բելգիան և Դանիան, որոնք ծածկուած են մանր ընկերութիւնների խիտ ցանցերով: Այս երկրներում կան ընկերութիւններ, որոնց անդամների թուերը հասնում են տասնեակ հազարների և բռնում ամբողջ շրջաններ: Խնչով չենթադրել որ այսպիսի ընկերութիւններ լայնանալով կարող են ընդգրկել ամբողջ երկիրը:

Բայց այս հարցը մեզ էլի մօտեցնում է այն խնդրին, որից և մենք սկսեցինք այս գլուխը. այսինքն դիւղատնտեսութիւնը ենթարկուած է արդեօք նոյն օրէնքներին, ինչ որ ինդուստրիան, թէ չէ: Յամենայն դէպս Ս.-Դ. առաջարկած ագրարային ծրագրի մասին կարելի է ասել, որ նա իրագործելի է միայն ոչ մօտազայ ապագայում և կարող է իրականանալ միայն մեծ յեղափոխութեան միջոցով, իսկ թէ այդ դէպքում ինչ ընթացք կըստանայ ագրարային հարցի լուծում—առաջուց դժուար է ասել: Մեզ թւում է որ, եթէ ագրարային հարցը վճռուի գիւղացիների միջոցով յեղափոխութեան մէջ, հաւանական է, որ իրագործուի Ս.-Դ. «На ху-доѣ конецъ» կազմած ծրագիրը, այսինքն հողը կը բաժանուի գիւղացիների մէջ իբրեւ նրանց անձնական սեփականութիւն: Թէ որքան ցանկալի է այդ—դա արդէն ուրիշ հարց է:

Այսպիսով ուրեմն, Ս.—Դ. ծրագրով հողի միայն մի մասն է դառնում համայնքների սեփականութիւն, իսկ միւս մասը, որ գտնւում է գիւղացիների ձեռքում, մընում է նրանց մօտ իբրեւ մասնաւոր սեփականութիւն: Չի կարելի ասել ուրեմն, որ Ս.—Դ. կուում էր առհասարակ հողի սեփականական իրաւունքի դէմ, այլ միայն մի յայտնի կաթեգորիա կազմող հողային սեփականութեան դէմ: Յետոյ, հասկանալի չէ թէ եթէ յեղափոխութեան միջոցով կարելի է ոչնչացնել հողային

սեփականութիւնը և կոնֆիսկացիայի ենթարկել և մեծ կալուածները, ինչու աւելի հեռու չը գնալ և այս մասնաւոր կոնֆիսկացիան չը տարածել և միւս սեփականութիւնների վրայ և մի անգամից վերջ հտալ կապիտալիզմին և ստեղծել սոցիալիստական կարգեր: Եթէ դժուար է այս վերջինը ներկայ պայմաններում — նոյնքան անիրագործելի է և առաջինը:

Ինչու, իսկապէս, ոչնչացնել միայն հողային սեփականութիւնը և ոչ բոլոր ձևերի սեփականութիւնները:

VIII

Վերջացնելով սրանով մեր զանազան քաբաքական կուսակցութիւնների ազդարային ծրագիրների տեսութիւնը, աւելորդ չենք համարում մի քանի խօսք էլ ասել:

Ինչ կերպով էլ որ վերջի վերջոյ չը լուծուի հողային (ոչ ազդարային) հարցը Ռուսաստանում, դրանով դեռ չի լուծւում ազդարային հարցը, որը կազմում է գիւղացիական հարցի ամենախոշոր մասը:

Հողային հարցի լուծումը Ռուսաստանում անպայման շատ հասունացած է և նա պէտք է այս կամ այն ձևով վճռուի, որովհետեւ այդ է պահանջում թէ արդարութիւնը և թէ ամբողջ Ռուսաստանի շահերը: Միւս կողմից անհերքելի է, որ հողային հարցի լուծումը յամենայն դէպս կը դիւրացնի ազդարային հարցի լուծումը. նոյն իսկ մի քանի տեղերի նկատմամբ կարելի է ասել, որ առանց գիւղացու հողաբաժինները աւելացնելը անհնարին է գիւղացու տնտեսական դրութիւնը որեւէ կերպով բարուրել: Արդարութիւնը և ժողովուրդի շահերը պահանջում են որ հողը անցնի նրա ձեռքը, ով նրա վրայ աշխատում է, և եթէ հնարաւոր է դա պէտք է լինի առանց վարձատրութեան: Բայց ենթադրել որ հողային խնդրի լուծումը միակ դեպք է, որ կարող է բուժել գիւղացու ցաւերը և նրան հանել այժմուայ կիսակուշտ դրութիւնից, կարծել այդպէս ասում ենք, նշանակում է

չը հասկանալ գիւղացիական հարցի բարդութիւնը, նըշանակում է բարդ հասարակական երեւոյթները բացատրել մէկ պատճառով: «Եթէ որեւէ մի հրաշքով, ասում է պրօֆ. Չուպրովը, բոլոր հողերը անցնեն գիւղացիների ձեռքը, այն ժամանակ էլ նրա հողաբաժինը կ'աւելանայ միայն 42¹/₁₀». Բայց որովհետեւ գիւղացիների ճորտութիւնից ապատուելուց յետոյ, այսինքն 45 տարուայ ընթացքում, գիւղացիների հողաբաժինները կըճատուել են համարեա երկու անգամ, ուրեմն մի որեւէ 20 տարուայ ընթացքում գիւղացին կ'ունենայ հողաբաժնի նոյն չափը ինչ այժմ, այսինքն հենց մեր աչքի առաջին 20 տարուց յետոյ գիւղացին կը լինի նոյն թշուառ (եթէ ոչ աւելի թշուառ) դրութեան մէջ ինչպէս և այժմ:

Եւ իսկապէս չէ որ Ռուսաստանում գիւղացու ըստացած բերքի քչութիւնը չի կարելի բացատրել միայն սակաւահողութեամբ: 2⁵ որ Ռուսաստանում բոլոր գիւղացիները սակաւահող չեն: 2⁵ որ կան գիւղացիք, որ ունեն բաւականաչափ հող, բայց և այնպէս նրանց բերքն էլ շատ քչով է զանազանում սակաւահող գիւղացու բերքից:

2⁵ որ նոյն իսկ կալուածատէրերի ստացած բերքը, որը միայն մի 10—15⁰/₁₀ աւել է քան գիւղացունը, չի կարելի բացատրել սակաւահողութեամբ: Ռուսաստանում գիւղացու արտում ստացուող ցորենի, հաճարի, վարսակի և գարու բերքի 40 փութական նորման Ֆրանսիայում և Գերմանիայում տեղի է ունցել գեւ 100 տարի սրանից առաջ: Այժմ այդ երկրներում գիւղացու միջակ բերքը հաշուում է 100-120 փութ: Այստեղ հետաքրքիր է մասնաւոր շնչ անել այն հանգամանքի վրայ, որ նոյն իսկ Ռուսաստանի հռչակաւոր սևահողում (черноземъ) բերքը ոչ միայն չէ անցնում այդ 40 փութանոց նորմից, այլ նոյնիսկ մի քիչ էլ պակաս է այդ քանակութիւնից:

Հասկանալի է, որ եթէ այս ձևով էլ շարունակուի հողագործութիւնը Ռուսաստանում— ոչ մի հողային բե-

Ֆորմ չի կարող հանել գիւղացուն այժմուայ ան-
նախանձ զրուիւնից: Եթէ այժմ էլ տալ նրան բոլոր
ազատ հոգերը, մի 20 տարուց յետոյ, երբ էլ Ֆոնդ չի
լինիլ զըս համար, այն ժամանակ անխուսափելի կը լի-
նի ուրիշ միջոցների գիմելը, այն է՝ գիւղատնտեսու-
թեան մէջ հարկաւոր կը լինի մոցնել աւելի կատարե-
լագործած միջոցներ: 2^է որ աւելացնել բերքի քանա-
կութիւնը օր. 50 0/0—կամ 100 0/0 միկնոյն է (Эквива-
лентно) թէ աւելացնել գիւղացու հողաբաժինները այդ
քանակութեամբ: Թէ հեշտութեամբ կարելի է բերքի քա-
նակութիւնը բարձրացնել մի քանի տարուայ ընթաց-
քում՝ ցոյց է տալիս Իտալիայի վերջի տարիների ըն-
թացքում արած առաջագիմութիւնը գիւղատնտեսութեան
մէջ*): Շատ դէպքերում բաւական է կատարելագործուած
գութանով հողը մշակել և ընտիր սերմեր ցանել, որպէս
զի բերքը բարձրանայ մի քանի տասնեակ տոկոսներով:

Ամենամեծ յեղափոխութիւն գիւղատնտեսութեան մէջ
առաջ բերեց թիթեռնակերպ ընտանիքին (мотыльковыя)
պատկանող բոյսերի կուլտուրան և արուեստական պա-
րարտացման նիւթերի գործածութիւնը, որը Եւրոպա-
յում հսկայական քայլերով է աճում և հնարաւորութիւն
է տալիս առանց բարդ և թանգ բարենորոգութիւնների
անմիջապէս աւելացնել բերքի քանակը: Ռուսաստանի
գիւղատնտեսութիւնն էլ անպայման պէտք է հետևէ ար-
տասահմանեան գիւղատնտեսութեան զարգացման ճանա-
պարհին: Գիւղատնտեսական հին պտպական եռամասնական
ձևը (трехполье) արդէն անցրել է իւր ժամանակը, և պայ-
մանները նպաստաւորում են ուրիշ աւելի կատարելա-
գործած ձևերի գիմելու, միայն հարկաւոր է զրանց
խմպուլս, զարկ, որ գիւղատնտեսութիւնը Ռուսաս-
տանում յեղափոխուի: Իսկ այդ խմպուլսը այդ զար-
կը պէտք է տան նոր կարգերը, որոնք կը նորոգեն Ռու-
սաստանի փտած և նեխուած մթնոլորդը: Եւ արդէն

*) Տես «Մուրճ» № 3 1903 թ. մեր վերև յիշած յօդուածը:

սկսել է այդ աշխարհակ կողմի տարրալուծուիլը: Արաաքին և խիստ միջոցներով միայն կարելի է ժամանակաւորապէս դադարեցնել քայքայման այդ պրոցեսսը, և ոչ ընդմիշտ: Ինչպէս ամեն մի օրգանիքական մարմին որ սկսում է փտել, սառցնելով կարելի է միայն ժամանակաւորապէս դադարեցնել նրա փտելու պրոցեսսը, և ապա հարկաւոր է միայն որ մի քիչ տաքանայ այդ մարմինը, որպէսզի նորից շարունակուի փտման պրոցեսսը, նոյնպէս և ռուսաց ըէժիմը զիկտատուրայով կամ զանազան իւրատութիւններով միայն ժամանակաւորապէս յետաձգում է իր խորտակումը և ոչ թէ անհնար դարձնում այն:

Միայն քաղաքակաւորապէս ազատ գիւղացին է կարող աւելի քացիօնալ և կատարեալ տնտեսութիւնով պարսպել: Ուրեմն, պէտք է վերացնել բոլոր այն սահմանափակումները, որոնք ճնշում են զիւղացուն մի կողմից իբրև ռուսաց քաղաքացու, իսկ միւս կողմից՝ իբրև գիւղացու. պէտք է տալ նրան միայն իբրև զինկաւարներ գիտուն և գործին լաւ ծանօթ մասնագէտներ, հիմնել փորձնական ագարակներ և այլն, և զիւղացին ինքը կիմանայ-ինչպէս դուրս գալ այն խուլ անկիւնից, որի մէջ ընկել է նա շնորհիւ Ռուսաստանի ներքին կեանքում տիրող աննորմալ կարգերին:

Ուրեմն սուէք զիւղացուն «ազատութիւն և հող» և նա կ'իմանայ իր անելիքը:

Վերջացնելով սրանով իմ «Ագրարային հարցը և նրա լուծումը Ռուսաստանում» յօդուածների շարքը, ես պատրաստ եմ ցոյց տալ հարցով աւելի մանրաստան հետաքրքրողներին ագրարային հարցի վերաբերեալ զրականութիւնը, որ շատ հարուստ է. և ռուսերէն լեզուով կարելի է մի քանի տասնեակ լուրջ ուսումնասիրութիւններ մատնանիշ անել: Յանկացողները թող բարեհաճեն զիմումներ անել ինձ, «Մուրճի խմբագրութեան հասցէով: Իմ նստատեղս էր այս յօդուածներով տալ ընթերցողներին ըստ կարելոյն ամփոփ գաղափար այդ բարդ և լուրջ հարցի մասին, մի կողմ թողնելով ոչ կարևոր մանրամասնութիւնները: Երուանդ Սարգսեան

«ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ»

Մեր դառն հայկական իրականությունն վրայ ծանրացել է մի նոր ցաւ՝ ազգային բիւրօկրատիա, որի լուծը յիշեցնել է տալիս հային անգամ թուրք-պարսկական տիրապետութեան ժամանակներում կրած տանջանքները: Բնութեան մէջ կան օգտակար և վնասակար միկրոօրգանիւններ. հասարակական կեանքում էլ՝ օգտակար և վնասակար յեղափոխականներ: Մեր ազգային «յեղափոխականները», ինչպէս դառն փորձերը ցոյց տուին, վնասակար միկրոօրգանիւն են, որոնք իրանց իմաստակ և քալլագեօզ արարքներով միայն աւեր, թշուառութիւն, բռնութիւն և ապականութիւն են մտցնում մեր կեանքում: Ամեն հիւանդութեան բուժումը միայն այն ժամանակ է հնարաւոր, երբ հիւանդութեան բուն պատճառները լաւ ուսումնասիրուած են: Արդ մեր ժողովուրդը տառապում է «ազգային կառավարութիւն» ստեղծելու տենչով՝ բռնուած վնասակար միկրոօրգանիւններէ: Այդ ցաւի լիակատար ուսումնասիրութեան համար ցանկալի է ճիշտ, մանրամասն նիւթեր հաւաքել: Այդ նիւթեր հաղորդողները կարող են միանգամայն վստահ լինել որ կը պահպանուի նրանց ինկօֆիտօն: Առաջ ենք բերում այս համարում մի քանի փաստեր:

1. Սխրագործութիւններ Նախնաւան գաւառում.

Դատաստանական ճնշումներ.—Գաւառի ամբողջ դատաստանական ղեկը զաշնակցականները բունի կերպով ձեռք առնելով՝ բանտարկութեան, ծեծի այլ և այլ չտեսնուած պատիժների տեսակները շատացան խաղաղ և ուժասպառ ժողորրդի վրայ. բռնութիւնը հասաւ իր գագաթնակէտին. պատահեցաւ, որ անմեղ մարդիկ ևս սպանուեցան կոմիտէների լիազօրների ու զինուորների ձեռքով. այդ ճնշումներից ու պատիժներից անմասն չըմնաց հաւ հայ իգական սեռը. ինչպէս նորսում, երբ Սարգիս Մահ, Սարգսեանին, որը համարձակուել էր զինուորի (Դրօ) խօսքին պատասխանել, ծեծում էին ամբողջ խմբով (Բեռու) իր տան մէջ և վճռել էին ծեծելով սպանել. մայրը, կինը և փեսայի տեղը, 1906.

հարսները, պատուելով իրանց երեսի ծաղկոցը՝ ամօթխածութիւնը մի կողմ թողնելով և ըստ իրանց սովորութեան ծծելը դուրս քցած, ոտքերը ընկած աղի արցունքով աղերսում էին խնայել իրանց անմեղ սիրելիին (այդ տեսարանին ներկայ էին գիւղացիներից շատերը, որոնք ատրճանակի ձայնից իսկոյն շտապել էին դէպի վայրը), բայց անգութները իրանց ահագին գազանակները զարձրին դէպի կանայք և անխնայ ծեծեցին: Բարբախտաբար տէրութեան զինուորները ատրճանակի ձայնը լսելով վրայ հասան և մեր «կտրիճները» թողին և փախան իրանց բները, մեծ տրտունջ առաջացնելով գիւղում: Այս դէպքից յետոյ Սարգիսը իւրայիններով զինուած ուղեցան յարձակուել յիշեալ խմբի վրայ, զէնքի ոյժով գիւղից հեռացնելու, բայց աղսախկանները միջամտեցին—գնացին խմբապետին խնդրեցին որ անմիջապէս գիւղից հեռանան, հակառակ դէպքում կարող է շատ վատ հետեանք ունենալ: Թէև մերժումն ստացուեց, բայց հանգամանքների պահանջմամբ՝ նոյն գիշեր հեռացան դէպի Զանգեզուր: Ծեծուողներից շատերից մէկն էլ ժողովրդի համակրութիւնը վայելող՝ մայիսեան աղէտալի օրերում ժողովրդին պաշտպան հանգիսացող Գոմերի ուսուցիչ Պետրոսն է, որը իր հմտութեամբ կարողացաւ պաշտպանութեան գիրք բնակ և մի ամբողջ ամիս, պաշտպանուած վրտութեամբ կռուելով թուրքերի հետ, պաշտպանել Գոմիրում ժողովուած 5000 հոգուն: Իսկ ծեծելու պատճառը այն էր, որ խմբապետը առաւօտեան վաղ՝ մինչդեռ վարժապետը քնած է լինում, կանչում է նրան, բայց նա ուշանում է ներկայանալ:

Ծեծելու պատիւ ունեցաւ նաև Նախճաւան քաղաքի բնակիչ Ստեփան-բէկ Գասպարբէկեանը որը համարձակուել էր պաշտպանել մի ոմն ուսանողի, որի անմեղ հօրը տէսօրի էին ենթարկել և իրան էլ հրապարակով ծեծում էին: Այդ դէպքի հետևանքը շատ վատ անցաւ: Դաշնակցութեան ահեղ դատատանը ճանաչելու համար աշտանը կ'ստեմ, որ մի երկու աստակ տալով անմեղ մարդկանց ժահ են պատճառում, ինչպէս օր. անցեալ յունիս-յուլիս ամիսներում զարաբաբեցի 65—70 տարեկան ծերունի Ղաղարին մի քանի աստակ խփելով (խմբ. է.) վայր է գլորում գետին և՛ մի երկու քացի ևս՝ կողբերին. իսկ զոհը մնում է անշնչացած. այդպիսի անախնդալ դէպք պատահեց նաև Փարազաշում. երբ դաշ. խումբը անցնում էր Փարազաշտի արտերով՝ Աղուլիս գնալու, պատահում են փարազաշտեցի Նիկողոսին դաշտում աշխատելիս: Նրանց պահանջը Նիկողոսը չկատարելով ենթարկւում է ծեծի՝ խմբի բոլոր անդամների կողմից, խեղճին թողնում են կիսամեռ վիճակի մէջ

և հեռանում են. գիւղից գալիս են և դադաղի վրայ դնելով տուն տանում. երկու օրից յետոյ մեռնում է:

Դաշնակցական զինուորները թոյլ են տալիս իրանց խառնուելու ոչ միայն անհատական գործերում, այլ և եկեղեցական կարգ ու կանոններում. օր. սպանացեալ են (շրջիկ Գալուստը) Շահապունեաց գործակալին սպանել՝ եթէ չստակէ զարաքաբեցի Ստեփանին, որը ապօրինի կին է պահում և սինօդի հրամանով պէտք է հեռացնէր՝ բայց զինուորի հրամանը—«խաղար տէրտէրոյ տըփելով պըսակիրինք տուէ, դու ինոնց մէ աւել չեղնիս» խօսքերը սարսափեցրել են գիւղական քահանաներին:

Շնչումն տնտեսական տեսակէտից. — բռնի կերպով, նոյն իսկ ծեծելով «Կարապետ—Հասանին» ստացել են կողոպտուած գիւղերից խոտ, դարման, գարի, ոչ մի կոպէկ չվճարելով, մինչև անգամ ամսով աղքատ գիւղացու ձին գրաւել են (Նորսեցի Մովսէս Աւագեանի, գիթածորցի...) զրկելով խեղճերին իրանց ունեցած միակ ձիու աշխատանքից:

Ինքնապաշտպանութեան տեսակէտից. — Խլելով ժողովրդի ձեռքից զէնքեր ու փամփուշտներ զրկել են ինքնապաշտպանութեան միջոցներից, ինչպէս օրինակ Ս. Կանցի երեք հատ բերդան հրացանները 400-ի չափ փամփուշտներով Երևանի Կենտ. կոմիտէն այս ինն ամիս է ինչ յափշտակել է. չնայելով այսօրան երկար ժամանակուայ քաշած նեղութիւններին ու խնդրանքներին դեռևս չեն յետ դարձրել, որովհետև տուել են իրանց զինուորներին ձեռքը: Տէր-Ղևոնդից ստացել են փամփուշտներ և չեն յետ դարձրել: Տեղական ժողովրդի թուլցիկ խմբերը վերցնելով իրանց իրաւասութեան տակ կռիւ են տանում առանց մի փամփուշտ տալու, ինչպէս կռուի սկզբում նոյնպէս և վերջումս: Նոյնիսկ այն հանգամանքում, երբ տեղական կռուողներին աջողւում է խլիլ աւտոակներից հրացանները (Սիոնանից 18 հատ) դաշն. խմբապետը ձեռքներից առնում է «յարբունիս» (դաշնակց. կադմակերպութեան) մի հատ էլ չ'տալով տղերքից մէկի կորցրած հրացանի փոխարէն: Բաղամլեցի Ասրու բերդանը գետին խփելով փշրեցին *) և փամփուշտները գրաւեցին:

Ոչ դաշնակցականներին բոյկոտի են ենթարկում և զլանում են վտանգի ժամանակ օգնութեան հասնել. (Արաջին, Ապրա-կունիս...) մօռանալով, որ ընդհանուր ազգի ձեռք առած ինքնապաշտպանութեան միջոցները իրանց ձեռքին է և բարոյական պարտականութիւնն է առանց ի նկատի ունենալու որևէ

*) Որովհետև հրացանի տէրը անգլիտակցաբար հրացան էր արձակել դէպի Կողոյշի կանգնած տեղը:

կուսակցական միտումներ, օգնութեան հասնել ուր հարկ կայ: Իսկ դաշնակցականները ազգը բաժանել են դաշնակցական հայերի և ոչ—դաշնակցական հայերի, որոնց նկատմամբ թշնամական դիրք են բռնել, ինչպէս մի ժամանակ լուսաւորչականները դէպի աղանդաւորները:

Զինուորները հայհոյանքներին ու ամբողջփեղ խօսքերին թիւ ու համար չկայ. մեծամասնութիւնը իմանալով որ ոչ մի պատասխանատուութեան չպիտի ենթարկուեն արատաւորում են ոչ միայն հայ կնոջ պատիւը, այլև ֆիզիկայի անոճը: Բացի այդ իրենց զուարճութեան համար գնդակահարում են պիւղպու. միակ ընկեր և պահապան շներին (Նորս, Առինջ երեք շուն են խփել): Պէտք է ասել, որ դաշնակցութիւնը սրտեղ, որ ոտք է գրել, այնտեղ ոչ դաշնակցականներ համար ստեղծուել է մի անտանելի դրութիւն, չունենալով խօսքը, ժողովները, նոյն իսկ լրագիր ստանալու ազատութիւն (տես «կայծ», համար 4 և 13): Բռնութիւնը յայտնուեցաւ և Էջմիածնի կենդրոնական ժողովի պատգամաւորական ընտրութիւնների ժամանակ... Կոմիտէի հրամանով պիտի ընտրէին նշանակած մարդկանց: Բռնութիւնները հասան իրանց գագաթնակէտին. այնպէս որ X-գիւղում տիկին Ե-ին աղատ և ճշմարիտ խօսքերի համար (գաշ. բռնութիւնների վերաբերութեամբ) որոշուած էր տեղօրի ենթարկել, որպիսի վարձուքով ամբողջ ժողովը դեհան սարսափի մէջ են պահուած: Ազատութիւն — ժողովների, խօսքի և մամուլի ճշմարտանք բառերը լոկ թող փչելու համար են, իրենցիկների աչքում «յեղափոխական» երեւալու համար, իսկ ներքին, դադանի հրահանգները խայտառակ բռնակալութեան մի մի նմուշներ են: Եթէ վախը չլինէր ամեն մի անկիւնից բողոքի ձայներ կապչեցնէին արար աշխարհը:

Հ.

2. Մի պահապանի արծակման պատճառով անարեկում:

Ահաբեկուած լինելով դաշնակցականների մահուան սպառնալիքներից, ինչպէս կը տեսնէք ներքին հրամանից *), իբրև մի փոստաթղթից, և հետևաբար, հնարաւորութիւնից միանգամայն զրկուած լինելով ազատօրէն մամուլի օգնութեան զիւմեղ և հասարակութեան դատաստանի առաջ դնելու ենիչերիներին միայն յատուկ զաղիր քայլերը՝ դիմում եմ Ձեզ, պ. խըմ-

*) Դօկումենտը պահուած է խմբագրատանը:

բաղիր, և խնդրում մամուլի միջոցաւ հասարակութեան դատաստանի առաջ դնելու թէ՛ ի՞նչ կապ կայ յեղափոխութեան և մի եկեղեցւոյ գիշերային պահապանին արձակելու հարցի մէջ: Որպէս զի Ձեզ համար հարցը ժուր կողմեր չ'ունենայ, ես միայն կ'աւելացնեմ, որ մեր եկեղեցւոյ գիշերային հայ պահապանին արձակել եմ և նրա տեղը վարձել հայ պահապան, իսկ ժ. կոմիտէի միջամտութիւնը ես բացառում եմ նրանով, որ արձակուած (ի հարկ է, դաշնակցութեան մահուան սպառնալիքի ազդեցութեան տակ արձակուածը վերստին ընդունուած է) պահապանի որդին մեր եկեղեցւոյ տիրացութիւն է անում և «գաշնակցական» է: Մի ամբողջ կազմակերպութեան կոմիտէ որ յաւակնութիւն ունի իրան գաղափարական և սոցիալիստ անուանելու, միթէ այն քան է ընկել որ իրան թոյլ է տալիս միջամտելու գիշերային պահապաններ վարձելու ու արձակելու հարցերին:

Խնդրում եմ ձեզ չ'յիշել ո՛չ իմ անուն և ազգանունը և ո՛չ քաղաքը, որովհետեւ ինձ կարող են սպանել, իսկ ես 4—5 մանր երեխաների տէր եմ և կերակրում եմ ծերունի ծնողներին:

Կատարեալ յարգանքներով...

3. Ուլ մեզ հետ չէ, նա միւր թշնամին է և պէտք է ոչնչացուի:

Քանի քանի անկեղծ. անձնուէր գործիչներ ընկել են Դաշնակցութեան տէւօրից: Բաւական է լիշէլ յայտնի գործիչներ, Խաչատուր Կարեկցեան (կարնեցի), Յակովբ սարկաւազ (Մշեցի), Արշակ Բարսամեան (յայտնի դաշնակցական գործիչ Նէկոն), Ժողովրդական գործիչ, գրագէտ և հրապարակախօս Թոխմախեան վարդապետը, «Թատրոնի» խմբագիր Թարխանեան, հայութեան թշնամի Գօլիցինի տէւօրիստ Մհերը, թողնենք տաճնեակ ուրիշները, ընկել են նոյն խուժանապետական տէւօրից: Էլ չեմ ասում Արփիար Արփիարեան և այլ հնչականների դէմ գործ դրած տէւօրների մասին: Այս բոլորիս աչքիս առաջն է Բ. քաղաքում այն յարգելի անձնաւորութեան պատկերը, որից մահուան սպառնալիքների տակ ստորագրութիւն են առել, թէ «ինչը յիմար է»... Եւ նա արդէն բարոյապէս մեռած և խորտակուած է համարում իրեն...

Վաղուց էր, որ հայ ժողովուրդն զգում էր այդ մթնոլորդի հեղձուցիչ լինելը, ամենքն էլ զգում էին աղգային բռնապետութեան սոսկալի ուժի մի ծանրութիւնը, սակայն տէւօրը, հարազատ եղբօր վայլ-փութն գաշոյնը՝ ամենքին էլ սարսափեցնում

էր, և ոչ ոք չէր յանդգնում հրապարակ դալ, մերկացնել խուժանապետական չարիքը:

Յեղափոխական կուսակցութիւնների սուր քննադատութիւնները ցարդ համարուել են կուսակցական կրքից յառաջացած թշնամանք: Առաջին անգամ դաշնակցական բիւրօկրատների դիմակը պատռեց նոյն Դաշնակցութեան Բօլզարիայի օրգան «Շարժումի» խմբագիր Վարդօն: Նա երբ մօտկից ճանաչեց Դաշնակցութեան բիւրօի էութիւնը, իր շանթերն ուղղեց դէպի նա: Օ՛, իզայրոյթ բրթեալ ամբողջ Դաշնակցութիւնը, սկսեց հայհոյել նրան, ամբաստանել, նոյն իսկ պաշտօնական օրգան «Դրօշակի» մէջ խուլ սպառնալիքներ տալ: Սակայն «անցեալն էանց»։ Ամերիկայի և Բօլզարիայի դաշնակցականների մի մասը կանգնեցին և պաշտպանեցին Վարդօյին, պահանջելով «քննութիւն»: Դաշնակցութեան խոփը այս անգամ քարին դէմ առաւ: Միթէ նրանք կարող էին քննութեան ենթարկուել: Խեղճ Վարդօն մահուան սպառնալիքների աղդեցութեան տակ, փախաւ Վառնայից, բայց շարունակեց իր մերկացումները: Դաշնակցութիւնը իւր բոլոր ոյժը լարեց, որ «Շարժումը» մուտք չըզործէ Ռուսաստան և այստեղ էլ «մտքերը չըպղտորէ»...

«Ով մեզ հետ չէ—նա մեր թշնամին է և պիտի ոչնչացնել...»—ահա դրանց լողունները:

Ղ.

Բազմաթիւ փաստեր պատմել են մեզ բերանացի, վախեշալով գրի անցկացնել: Դա ստրկահոգութիւն է հայեր, Մինչև անաչառօրէն և ճիշտ կերպով բոլոր փաստերը չարձանագրուեն դժուար կը լինի չարիքի առաջն առնել: Դաշնակցական բիւրօկրատներից շատերը համոզուած են որ այս կամ այն յանցանքը անհատների գործ է և դեռևս չեն գիտակցում որ այդ բոլորը ծնունդ է սխալ սխառմի, հետեանք այն յուր սկզբունքների, որոնցով ղեկավարուած են նրանք, ցանկալով մի անհեթեթ միտք իրագործել—ստեղծել կոնսպիրատիւ «ազգային կառավորութիւն»: Մինչև չփոխուեն սխառմը և սկզբունքները չեն վերանալ և նման երեւոյթները: Բուժումը պէտք է սկսել անաչառ մերկացումներով:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԳԵԱՐԲԵՐԸ ¹⁾.

(Զրադաշտական պարսիկներ)

I.

VII դարի կիսում մահմեդականութիւնը, շատ ուրիշ հարաւային երկրների հետ, մուտք գործեց և Պարսկաստան: Մօտ 630 թ. Սասանեան Յազկերտ III թագաւորը, չկարողանալով դիմանալ արաբական թարմ զօրքերի խուժանքին, տեղի տուեց, թողեց երկիրը, հեռացաւ դէպի արևելք, և Պարսկաստանը անցաւ մեծ Սալիֆայ Օմարի իշխանութեան տակ, իսկ պարսիկները հետզ-հետէ ընդունեցին իսլամը:

Օմարի և Ալիի ու սրանց յաջորդների միմեանց դէմ մըղած արիւնահեղ պայքարից յետոյ, մահմեդական Պարսկաստանը ամփոփուեց իր մէջ ընդունելով շիա դաւանանքը:

Զնայելով որ այս նոր կրօնի նշանաբանն էր սրով և հրով տարածուիլը, բայց և այնպէս պարսիկները ամբողջովին մահմեդականութիւնը չընդունեցին, այլ և եղան այնպիսիները, որոնք դիմացան նորածին իսլամի կոպիտ բռունցքներին և իրանց տանջանքների մէջ պարուրած պինդ պահեցին Զենդաւեստան, կրակն ու կրակատունը և Զրադաշտի անունը, ապաւինելով Հնդկաստան կրօնակից Հէնդունների մօտ և կամ բուն հայրենիքում տանջուելով դարեր շարունակ մահմեդական ֆանատիկոսութեան բոցերում:

Ահա հէնց այդ տանջուած նախնիքների աւանդապահ ժառանգներն են, որոնք կոչւում են Ֆարսեր, Զարդուշտիներ (Զրադաշտականներ) և կամ Գեաբերեր:

¹⁾ Եօդուածս գրելու համար ձեռքի տակ չեմ ունեցել զժբարդաբար կարեւոր գրաւոր աղբիւրներ, այլ գրել եմ հիմնուելով իմ գեաբերի մէջ տպրած ժամանակամիջոցում ձեռք բերած ծանօթութիւններիս վրայ:

Ներկայումս գեարրերը տարածւում են Պարսկաստանի հարաւ-արեւելեան մասերում: Ըստ մի վիճակագրութեան, որ տեղի է ունեցել 1897 թուին, գեարրերի ընդհանուր թիւը Պարսկաստանում 9876 է.¹⁾ որոնցից՝

Թէհրան	- - - - -	300
Եազդ	- - - - -	7000
Քերման	- - - - -	2500
Լիրազ	- - - - -	40
Քաշան	- - - - -	20
Ղում	- - - - -	3
Սպահան	- - - - -	3
Բէնդեր Աբբաս և Բուշիր		10

Ընդամենը 9876 հոգի

Ինչպէս ցոյց է տալիս վիճակագրութիւնը, տեսնում ենք որ գեարրերը մեծ մասամբ ապրում են Եազդ (7000 հոգի) և Քերման (2500 հ.), իսկ մնացած քաղաքներում աննշան թիւ են ներկայացնում. ի բաց առեալ մայրաքաղաք Թէհրանը (300 հ.):

Սակայն սխալ կը լինի կարծել, որ ընդհանուր գեարրերի թիւը 9876 է. պէտք է ասել, որ բացի վերոյիշեալ թուերից, բաւականաչափ զրադաշտական պարսիկներ կան և Հնդկաստանում, որոնք ցրուած են Հնդկաստանի զանազան քաղաքներում. օրինակ. Բոմբէյ, Կալկաթա, Սինդապուր, Մադրաս և այլն. որտեղ պարապում են գլխաւորապէս առևտուրով. և որոնց ճիշտ թիւը անկարող եղանք որոշել միւս զրադաշտականներէր:

Փակագծերում ասենք, որ բացի զրադաշտական պարսիկներից կան և զրադաշտական Հնդուներ: Ամբողջ զրադաշտականների թիւը հաշուած է Հնդկաստանում 110.000 հոգի, Պարսկաստանում 9876 հ., Լոնդոնում 200 հ., Ամերիկա 25 հ., Եգիպտոս 15 հ., ընդամենը կարելի է հաշուել մօտ 120,000 հ.

Գեարրերը Պարսկաստանում պարապում են գլխաւորապէս վաճառականութեամբ և մեծ մասամբ ապահով ու շիտակ առևտրականներ են: Սրանք մի աեսակ միջնորդ են հանդիսանում Հնդկաստանից անգլիական (աւստրիական, ֆրանսիական և գերմանական) ապրանքները, իսկ վերջին ժամանակներս էլ Թէհրանի միջոցով և ռուսական ապրանքները, Պարսկաստան ներմուծելու մէջ. իսկ փոխարէնը. բամբակ, բուրդ, չոր արքե-

1) Այն թւերը հաղորդել է մեզ Քերմանի գլրոյցների աւագ ուսուցիչ Միրզա-Քէյ-Պոսրով-Սկանդարեանը: Ծ. հ.

դէն և քաթիրայ 1) են բարձում Բենդեր-Արբասի վրայով Հնդկաստան կամ ուղղակի Լոնդոն: Պարսկաստանի վաճառականների մէջ, հայ ազգի թուժանեաններին համահաւասար յարգ ու պատիւ են վայելում գեաւորներից Ջիմշիդեանների 2) առևտրական տունը, որոնք իրենց բաժանմունքները ունին հարաւային Պարսկաստանի շատ տեղերում, ինչպէս օր. Սպահան, Եազզ, Շիրազ, Քիրման, Քաշան ևայլն:

Բայի վաճառականութիւնից, Գեաւորները պարապւում են և երկրագործութեամբ: Եազզի և Քիրմանի նահանգներում ունեն իրենց սեպհական գիւղերը և կամ կալուածատէր արաբների ժոռ խոշնին են (կամաւոր նստողներ): Գեաւորները երկրագործ դասակարգ չունին ինչպէս և ամբողջ Պարսկաստանի 3/5-մասը, որ իր սեպհական հողը ունենայ, այլ կան բարձիգարներ (հողագործներ) որոնք կալուածատէր արաբների (աղաների) հողն են մշակում և կեանքի ծանրագոյն բեռան տակ ճնշուած կալուածատէր բոռերին են կերակրում:

Արհեստաւորները շատ աննշան են Գեաւորների մէջ, իսկ զրա փոխարէն ունին բեռնակիրներ (շարուաղարներ), որոնք գործում են Քիրմանից—Եազզ—Թէհրան, մասամբ Սպահան, Շիրազ, Բէնդեր-Արբասի ճանապարհներին: Գործում են սրբանք փրայն ջորիներով, ձիերով և էշերով. բայց ոչ ուղտերով:

Շնորհիւ վաճառականութեան Գեաւորները մեծ մասամբ անտեսապէս ապահով վիճակի մէջ են. սրանց մէջ չկան ժողովրդականներ. իսկ եղած չքաւորների համար գործ են ճարում իրենց ցեղակիցները և կամ իրանք են գործ տալիս:

II.

Դարերով արիւնակից, համացեղ և համարարբաւ մուսուլման պարսիկից զրադաշտական պարսիկը (նոյնպէս և այլակրօն ցեղերը) զրկանքներ և տանջանքներ շատ են կրել և լինելու աւելի, որ ժահմեական պարսիկը չէ հնարել իր այդ նախնիքնե-

1) Ներկայումս Պարսկաստանից արտահանուող նւթերի մէջ նշանաւոր տեղ է բռնում քաթիրան (taraka). սա մի տեսակ խեժ է, որ ստացւում է փշատերև թփերից: Այս խեժը ստացւում է մեծ մասամբ Քիրմանից, Քիւրդստանի, Սովուշ-Բուլաղի, Սպահանի և Քիրմանի նահանգներից. կայ նոյնպէս և Սէյստանում, բայց անմշակ:

2) Սկանդաւեան, Ջիմշիդեան ևայլն անունների եան վերջաւորութիւնը ոչ թէ ազգասիրարար է արտած մեր կողմից, այլ որովհետեւ Գեաւորների ազգանունները ևս հայկականի նման վերջանում է «եան» մասնիկով:

րի աւանդապահ ժառանգներին Իսլամի գիրկը գլորելու համար: Խլել են նրանց հարստութիւնը, յափշտակել նրանց կեանքը, բռնութեամբ հարեմ են տարել կիներն ու աղջիկը և այս ոչ թէ պատմութեան մի որոշ շրջանում է տեղի ունեցել, այլ միշտ, մինչև Նասր-էդդին շահի թագաւորութիւնը: Այդ է պատճառը որ Գեաբրերի թիւը հալուել, ժաշուել է և այդ ողորմելի քանակութեան հասել: Նոյն իսկ այսօր Քերմանում և մանաւանդ Հաղղում կարելի է հանդիպել բաւականին մուսուլման ընտանիքներ, որոնք անցեալ դարի առաջին կիսում բռնութեամբ Իսլամն են ընդունել, սակայն նրանցից շատերը մինչև օրս էլ ծածուկ մնացել են զրադաշտական և կատարում են բոլոր ծէսերը, չընայած որ մի սերունդ արդէն անցել է, իսկ շատերն էլ սիրով ընդունել են Բարի վարդապետութիւնը, իհարկէ դարձեալ ծածուկ:

Սկսած Նասր-էդդին շահի թագաւորութեան առաջին տարիներէից, Գեաբրերը սկսեցին քիչ ազատ շունչ քաշել, չնայած որ դեռ մինչև օրս էլ ազատ չեն մնացել մահմեդական Փանատիլոս հոգեւորականութեան և մուկոմանյ ամբոխի կողմից վարձուքներէից: Նոյն իսկ այժմ Գեաբրերը (նոյնպէս և հրէաները) Եաղղում և Քերմանում իրաւունք չունեն քաղաքում հեծել ձի, էշ և կամ մի այլ գրաստ: Ես տեսայ թէ ինչպէս Քերմանի նահանգում Ռաֆսանջան կոչուած գիւղաքաղքում անգլթօրէն ծեծեցին մի հարուստ Գեաբրի, որ յանդգնել էր քաղաքի մէջ նստել իր սեպհական էշը:

Նասիր-էդդին իր թագաւորութեան վերջին տարիներում, այն է 1890 թ. Բ. (հէջրայի 1308), կայսերական ֆէրմանով, Եաղղի և Քերմանի Գեաբրերից ընտրուած ծերակոյտ (մաջլիսը Ռիշսիֆիդան) հաստատեց, ամեն մի քաղաքում առանձին բաղկացած 12 հոգի պատուաւոր Գեաբրերից. այդ ընտրուած մարդիկ մնում են իրենց պաշտօնում ց'մահ, իսկ մեռնելու դէպքում համայնքն է ընտրում նրա տեղը մի ուրիշին, առանց ներկայացնելու պետութեան հաստատութեան: Գեաբրերի այդ ծերակոյտն է կառավարում իրենց համայնքի ներքին գործերը, նրանք են վերջացնում իրենց մէջ եղած վէճերը, ժառանգական խնդիրները, հոգում են դպրոցների և կրակատների կարիքները. հոգ են տանում որդերի և աղքատների մասին. մի խօսքով սա մի ժողով է, որից կախուած է Գեաբրերի համայնքի յառաջադիմութեան ու քարօրութեան գործը: Պէտք է ասել, որ այդ ժողովը գեղեցիկ կերպով կառավարում է համայնքը, որի վճիռներին և նոյն իսկ խորհուրդներին ենթարկուած են Գեաբրերը առանց տրտման:

Չնայած արտաքին աննպաստ հանգամանքներին*), արոնցից ճնշւում են Գեարբերը, Բայց և այնպէս նրանք ձգտել և ձգտում են դէպի լուսաւորութիւն ու յառաջագիւմութիւն և կարելի է ասել, որ նրանք դպրոցների լարելւածան համար գործ են դնում ամեն ջանք թէ բարոյական և թէ նիւթական: Գեարբերի դպրոցում դուք չէք գտնիլ ասիական այն կոպտութիւնն ու բթացնող մեթոդը, որ մինչև օրս պահպանւում է մահմեդական մեգրէսէներում: Նրանք չեն խմորում մանուկ սեռնդի միտքը ղուրանական ֆանատիզմով, Սադիի, Հաֆիզի, Սայամի սուֆիական միստիկ բանաստեղծութիւններով. սրանով չենք ուզում ասել, որ Գեարբերը խորշում են այդ մեծ բանաստեղծների երկերից, այլ ընդհակառակը նրանք սիրով կարդում են և անգիր գիտեն ինչպէս և մահմեդականներից շատերը, Հաֆիզի, Սադիի, Սայամի, գինու և գեղեցկուհու վրայ գրած ախորժալուր ոտանաւորները. մանաւանդ Ֆրդուսու «Շահ-նամէ» ն, որից ամբողջ դուիմներ անգիր գիտեն նրանք: «Շահ-նամէ» ն Գեարբերի ամենից սիրած գիրքն է, որտեղ երգուած է իրենց հերոս նախնիքների դիւցազնական կռիւները: Սակայն այս ամենը անում են նրանք դպրոցից դուրս: Գեարբերը ուսուցանում են երեխաներին Հնդկաստանում կաղծուած դիւրմբունիի դասագրքերի վրայ:

Գեղեցիկ տպաւորութեամբ է հեռանում այցելուն Գեարբերի դպրոցից: Այստեղ երեխաները չեն նստած յետ ու առաջ, աջ ու ձախ, գլխարկներով, ինչպէս մահմեդական մէզղէսէներում. անսովոր բան է թւում Պարսկաստանում, սրանց կարգն ու կանոնը: Սաները բաժանուած են դասարանների ուր առանձին ուսուցիչներ են պարապուում. աշակերտները նստոտած են շարքերով ծալապատիկ առանց գլխարկների. դասարանի պատից կախուած է աշխարհագրութեան մեծ քարտէզը (անգլերէն տառերով) և երկու կիսադնդերի բարձեղը. կան դպրոցական այլ աւարկաներ, անկիւնում դրուած է սեղան և աթոռ ուսուցչի համար: Բաւական է այցելել Գեարբերի դպրոցը, որպէս զի հասկանալ թէ որքան կուտուրա է խեղդել իսլամը և ո՞վ

*) Ուսանելի է ոչ-քրիստոնեայ այս մարդկանց (հին հեթանոս հայերի ազգակիցների և կրօնակիցների) կուտուրական յառաջագիւմութիւնը: Թող մեր ճոռոմաբանները որոշ բանակից շարունակեն իրանց բարբառանքները «քրիստոնեայ հայութեան» երեկի «կուտուրական յատկութիւնների» մասին և կղերական-ազգասիրական էքստազից գծուած յոխորտանքներով աշխարհ վարմացնեն: Թէ այս գրուածքը և թէ Վօյտերի «Վանդիտը» գուցէ մի քիչ սխալեցնեն մեր Պանդուս փիլիսոփաներին և ինքնահաւան չփիլիսոփաներին,

գիտէ՝ զեռ օրրան պիտի խեղդի նա, խեղճ Պարսկաստանում: Հա-
րաւային Պարսկաստանում, Գեարքերի կրթական գործը հետեւեալ
պատկերն է ներկայացնում. բերենք թուեր, աւելի ¹⁾ պարզ և
որոշ կացութեան համար գործի գրութիւնը:

	Գարոց- նէր	աշակերտ	աշակեր- տուհի	ուսուցիչ	ուսուց- չուհի
Եազդում	3	290	146	4	1
» Գիւղերում	2	87	??	2	—
Քերմանում	3	175	120	3	1
» Գիւղերում	1	56	??	1	—
Ընդամենը	9	608	266	10	2

Այսպէս ուրեմն, ինչպէս տեսնում ենք, վերեւ ցուցակից,
գեարքերը ունին 9 գարոց, 12 ուսուցանող, 874 սովորողներով,
որը կազմում է ընդհանուր ազգաբնակչութեան 11⁰/₀-ը, սակայն
այս ⁰/₀-ը շատ փոքր է համեմատած իրականութեան հետ:
Պարսկաստանում, ոչ թէ միայն գեարքերի և բարինների, այլ
նոյնիսկ մահմեդական պարսիկների մէջ, խիստ տարածուած է
գրագիտութիւնը, որը մասամբ առանց մեղքեւի երես տեսնե-
լու են սովորում գրել կարգալը զանազան խանութներում ծա-
ռայելու ժամանակ:

Գարոցներում ուսուցանում են տղաներին հետեւեալ ա-
ռարկաները. 1) պարսկերէն, 2) անգլերէն, 3) ընդհանուր աշ-
խարհագրութիւն և 4) թուաբանութիւն. իսկ աղջկերանց. 1)
պարսկերէն, 2) ընդհանուր աշխարհագրութիւն, 3) թուաբանու-
թիւն, 4) կար ու ձև:

Քաղաքների գարոցները 5 տարուայ դասընթաց ունին:
Աշակերտներին փոխադրում են դաստիարակից դաստիարան առանց
թուանշանների, տարուայ վերջը հրապարակական քննութիւնից
յետոյ: Յառաջադէմ աշակերտները փոխադրւում են ընծաներով,
որը լինում է գրքերով կամ այլ ուսումնական պէտքերներով,
իսկ ամենայառաջադէմ և լաւ վարքով աշակերտներին վար-
ձատրւում են երծաթէ մեդալներով: Այդ մեդալները տրւում են
հոգաբարձութեան (ծերակոյտը պիտի ինկատի ունենալ և ոչ
մի առանձին մարմին) կողմից, տւագ ուսուցչի անունով: Մե-
ղալի մի երեսին պատկերացրած է արեգակը, իսկ միւս երե-
սին կայ հետեւեալ մակագրութիւնը պարսկերէն լեզուով.

1) Եազգի գարոցները մասին թուեր հաղորդել են մեզ Պուրաբուրադ
Ռաստմեանը և Շահրխար Արգաշիրեանը, իսկ Քերմանի գարոցների մա-
սին՝ Միրզա—Քէյ—Պուրադ—Սիւնդարեանը:

«Դար զմանը Ֆադի-շահ, Մուղաֆէր-էդդին շահ, ալ Միրզա Քէյ-Պոսրովը բէ շագիրդը» (ի թագաւորութեանն Մուղաֆէր-էդդին շահի, Միրզա-Քէյ-Պոսրովից իր աշակերտին)։

Դպրոցական գործը առաջ է տարւում բացառապէս Հընդ-կաստանի, մանաւանդ Բոմբէյարնակ սպաւիտիցիների նիւթական օժանդակութեամբ։ Բոմբէյարնակներն են հոգում ուսուցիչներ լի վարձն ու աշակերտներին և աշակերտուհիներին դասական պիտոյքները։

Նոյն հնդկաստանցիների միջոցներով, այժմ Գերմանում կառուցւում է մի փառաւոր դպրոցական շէնք. քաղաքի հիւսիս արեւելեան կողմը գեաբրերի Դոլաբ կոչուած քաղաքամասում։ Այդ շինութիւնը իր փառահեղութեամբ առաջինն է Փնրոսում. տաշած քարից և եփած աղիւսից, շինութեան համար դրուած է մօտ 10,000 թուման փող. դպրոցը իր ձևով, յարմարութիւններով և ընդարձակութեան կողմից պակաս չէ Նոր-Զուղայի Քանանեան դպրոցից։ Այդ շինութիւնը պատրաստելուց յետոյ այնտեղ պիտի տեղափոխուեն թէ սովաները և թէ սղլիկները։ Այդ դպրոցի կառուցումն խանդարելու համար շատ աշխատեցին Գերմանի մահմեդական հոգևորականները և չարանախանձ մարդիկ, բայց Թէհրանից եկած խիստ հրամայնք փակեց խոչնդոտ հանդիսացողների բերանը և գործը յաջողութեամբ առաջ տարուեց։

Դպրոցական գործի վրէժն է կանգնած Եազուում Զուան-Մարդը Ֆարսի, որին նոյնպէս և անուանում են Ուստա-Մէստէր. իսկ Գերմանում՝ Միրզա-Քէյ-Պոսրովը՝ Սկանդարեանը։ Այդ երկու ինտելիգենտ անձնաւորութիւններն են գեաբրների մօտաւոր յառաջագիմութեան շարժիչները. որոնցից առաջինը ինքնակրթութեամբ է առաջ գնացել, իսկ երկրորդը իր կրթութիւնը ստացել է Հնդկաստանի Բոմբէյ քաղաքի անգլիական կոլէջում։ Միրզա-Քէյ-Պոսրովը իր աշխատասիրութեամբ, եռանդով և խոհեմ գործունէութեամբ, ամբողջ հասարակութեան, թէ մահմեդական, թէ քաբի և թէ գեաբրերի սերն ու յարգանքն է վայելում։ Այս անձնաւորութիւնը հարաւային Պարսկաստանի երոպական կուլտուրայի միակ անկեղծ սերմնացանը կարելի է համարել. սա իր անբիծ գործունէութեամբ ոչ մի նմանութիւն չունի անգլիական հոգիորսող միաբնակների հետ։ 1904 թուի սեպտեմբերի 12-ին Մուղաֆէր-էդդին շահը վարձատրեց այդ անկեղծ մշակին Շիր-Պուրշիդ շքանշանով. իսկ անգլիական կառավարութիւնը, նոյն թուին, անգլիական լեզուն ուսուցանելու համար՝ երկրորդ կարգի շքանշանով։

Դպրոցական գործից դուրս գեաբրերը հոգս են տանում,

իրանց համայնքի առողջապահութեան և հիւանդների հոգատարութեան մասին: Քերմանի գեաբրերը սկսած 1904 թուից վճարում են անգլիական հիւանդանոցին 500 թուման, երկու սենեակ իր մահճակալներով պահելու հիւանդ գեաբրերի համար, մինը կանանց, միւսը տղամարդկանց համար և այսպիսով դժբաղդութեան օրերում, գեաբրերը կարող են դիմել բժշկին և հիւանդանոցին, առանց սեռի խտրութեան, առանց հարստի և աղքատի տարբերութեան և զեղ գտնել իրենց ցուներին:

Սակայն այս ամենը Պարսկաստանի միայն հարաւային մասի գեաբրերին է վերաբերւում: Բայց թէ ինչ վիճակի մէջ է գտնւում մայրաքաղաք Թէհրանի գեաբր համայնքի գործերը — դժբաղտաբար ոչինչ տեսլ չենք կարող, որովհետեւ ծանօթ չենք:

III.

Գեաբրները կամ Ֆարսերը, ինչպէս յայտնի է դաւանում են զրադաշտական կրօնը, որպէս և իրենց նախնիքներն էին. այդ մասին մեր պատմագրերից յիշում են. Եղիշեն, Մովսէս Սորենային և ժանաւանդ Եզնիկ Կողբացին, որ յայտնի է իր «Եզնիկ բեշին պարսից» քննադատական գրութեամբով: Սակայն այս օրուայ զրադաշտականները իրենց վարը ու բարքով, իրենց վերաբերմունքով դէպի օտարները, չեն յիշեցնում մեզ Շապուհների և Յաղկերտների օրը, այն խորիստ ու հպարտ արքայից արքաներին, որոնք զրադաշտականութիւնից դուրս ոչ մի բան չէին ուղղւում ճանաչել*):

Ահաասարակ ամեն մի կրօն կամ ամեն մի վարդապետութիւն, ծառայում է իր նպատակներին երբ փոքրամասնութեան սեպհականութիւն է և աղանդաւորութեան շրջանում. սակայն երբ նա սկսում է ճանաչուել, դառնալ մեծամասնութեան դաւանանք՝ չէ ծառայում իր նպատակներին, այդպիսի դէպքերում կրօնը և նոյն իսկ դադարաւորները դառնում են մի-մի բեւեռ որ մեխում են մարդկային ազատ մտածողութիւնը և կասեցնում ժողովրդի ու հոգու ազատ թռիչքը:

Զրադաշտական կրօնի հիմնադիրը Զրադուշտն, որի սնունդով և Ֆարսերը կոչւում են զրադաշտական կամ ինչպէս իրանք են անուանում իրանց զրադուշտի, իսկ այդ վարդապետութեան հաւատածքը և այլ սրբազան պատմութեանքներ և պատուէրներն ամփոփուած է մի գրքի մէջ, որի հեղինակը Զրադաշտ մար-

*) Եթէ ազանց քննադատաբար վերաբերուելու հատուտնք մեր վարդապետ-պատմադիրներին...

գարէն է համարուած. այդ սրբազան գիրքը կոչուած է **Զէնդ-Աւ-**
հատա կամ **Թէ Զէնդու-Փա-զէնդ**: **Զրադաշտի** վարդապետու-
թիւնը կայանում է դուալիդմի մէջ: Այն ամենը ինչը որ բարի
 աղնիւ, առաքինի և օգտակար է՝ ստեղծագործութիւն է **Որմդ-**
դի, որը բարւոյ ներկայացուցիչն է, իսկ այն ամենը ինչ որ
 չար է, անաղնիւ և ֆուսսակար **Ահրիմանի** ստեղծագործութիւնն
 է համարուած, որ չարի ներկայացուցիչն է, սակայն **Թէ Որմիդ-**
դը և **Թէ Ահրիմանը** երկուսն էլ ծնունդ են մի աստծոյ, այն է
Մեծ Ահրումազդայի: Այսպիսով զրադաշտականները դաւանում
 են մի Աստուած. այդ իսկ պատճառով կոչուած են նրանք **նոյն-**
պէս և **Մազդեան**, որ նշանակում է Աստուածամանաչ: Ըստ
Զրադաշտի վարդապետութեան կեանքը ներկայացնում է որ-
 պէս մի կռուի ասպարէդ, ուր մշտական պայքար են մղում **Որ-**
միդդն ու **Ահրիմանը** իրանց հպատակ ոգիներով: Սակայն նա
 գտնում է որ յաղթանակը պիտի տանէ **Որմիդդը**՝ բարւոյ ներ-
 կայացուցիչը. որովհետեւ ըստ Աւեստայի **Ահրումազդանը** խոս-
 տացել է զրկել երկիր **Հոշիդորին**, որ պիտի ջնջէ **Ահրիմանի**
 իշխանութիւնը և հաստատէ **Որմիդդի** մշտաւ թագաւորութիւ-
 նը. զրադաշտականները սպասում են **Հոշիդորի Գալստեան**: (Սա
 յիշեցնում է հրէական **Մնսեան**, քրիստոնէակաների **Քրիստոսի**
 երկրորդ գալուստը և մահմեդականների **Մախլին**, որին բոլորն
 էլ սպասում են): Աստծոյ ներկայացուցիչը երկնքում **Արեգակն**
 է (**Աւտար**, **Յուրշիդ**) որ կեանքի աղբիւրն է, իսկ արեգակի
 ներկայացուցիչը երկրի վրայ կրակն է (**Աթիշ**): **Զրադաշտական-**
ները պարտաւոր են յարգել և նոյնիսկ պաշտել **Մրեդակը** եր-
 կնքում իսկ **Կրակը** երկրում: **Կրակը** պաշտելու (բայց աւելի
 ճիշտը յարգելու) պատճառով կոչուած են նրանք **նոյնպէս** և
 կրակապաշտ (**Աթիշ փարաար**): **Կրակին** մշտական յարգանք և
 պաշտօն մատուցանելու և սրբազան հուրը անշէջ պահելու հա-
 մար, ունեն նրանք կրակատներ ինչպէս և հնում: Ներկայու-
 մըս գիտաբերը ունին Նագդում 11 կրակատուն կամ աղօթա-
 տուն իսկ **Քերմանում** 3-ը. այդ կրակատները իրանց լեզուով
 կոչուած է **Դաբէ-Մէհրիգուն** կամ **Խունահը-Մէհրիգուն** որ նը-
 շանակում է **Մէհրի** տուն: **Կրակատները** ունին քառակուսի ձև,
 որի արևելեան կողմը քիչ բարձր է, ուր շինուած է պատի
 մօտ մի հնոց, որի շուրջը ազատ է և կարելի է պտտել: Հնոցը
 կամ օջախը ծածկուած է թաղով, որի ծինելոյցը ոլոր-մոլոր
 դուրս է հանուած կտուրից որպէսզի սրբազան հուրը պատա-
 հական կեղտոտութիւնների չենթարկուի. Հնոցը որի ճակտին
 նկարուած է արեգակի պատկերը ծածկուած է լինում մի վա-
 րագոյրով, որ և ըստ մեծի մասին անտեսանելի է մնում հա-

ւատացեալ աղօթաւորներէից. նա մատչելի է միմիայն մովբեղին և կրակատան սպասաւորներին, որոնք սրբազան հուրը պիտի արծարծեն միշտ: Կրակատներում վառուած կրակը իրանց լեզուով կոչւում է աթիշ վար ահրամ. այս կրակը անշէջ պահելու համար գործ են ածում փայտ, բայց ներկայութեան գործադրութեամբ է և փայտի ածուխը: Կրակատները անմատչելի են օտարներին համար, այնտեղ բացի վրադաշտականներից մուտք գործել չէ կարող ոչ ոք, դա սրբապղծութիւն է համարուած:

Կրակատներում կրակին պաշտօն մատուցանելու և այլ հոգևոր պիտոյքները հոգալու համար, գեաբրերը ունին բրմեր ինչպէս և հին ժամանակը: Ճիշտ է, այսօր էլ քրմութեան պաշտօնը ժառանգակորէն է, սակայն այժմուայ քրմերը իրենց պատմական հայրերի օրինակաւ առանձին կատայ չեն կազմում, սորա ոչ մի բանով չեն յիշատում այն զօրեղ դասակարգը, որ իր շահերի համար արքաներ էր խաղացնում ձեռքին և մղում նրանց կուռի դաշտը յանուն զրադաշտական կրօնի: Այսօրուայ զրադաշտական քուրմը, որին իրենք մովբեզ կամ դասուուր են անուանում, չեն տարբերում իրենց հօտի մի հասարակ անդամից. նոյն իսկ հագուստի ձևով, կամ նիւստ ու կացով այնքան նման են իրենց համայնքի մնացած անդամներին, որ անծանօթ օտարականը չի կարող տարբերիլ քուրմը մնացած գեաբրերից: Դրմերի ցեղից քրմութեան պաշտօն յանձն են առնում նրանք որոնք ցանկանում են, մի խօսքով կամաւոր է և այնքան հոգի որքանի կարիք կայ, իսկ սրանց ապրուստի միջոցները հայթայթում է համայնքը, իր նուէրներով և տուրքերով: Գեաբրերը բաժանուում են ցեղերի, որոնցից յայտնի են ներկայութեան Քէյանի և Սառանեան անուններով. և զրանց մէջ կայ մի փոքրիկ ատելութիւն, օտեղծուած պատմական հոգի վրայ. այսպէս Քէյանիները մեղադրում են Սառանեաններին զրադաշտականութիւնը ձեռքից տալու և պարսկական թագաւորութեան անկման պատճառ դառնալու համար, իրենց գեթ կեանքով. իսկ Սառանեանները մեղադրում են Քէյանիներին նրա համար, որ Մանէի պէս մի աղանդաւոր անձնաւորութիւն իրենց ցեղիցն էր ու Մանէի աղանդն են համարում զրադաշտականութեան անկման պատճառը ու իրանց մէջ երկպառակութիւն զգուր որ և պատճառ դարձաւ հայրենիքի անկման: Այդ ցեղերից ամեն մէկը ներկայութեան ունի իր առանձին քուրմը. սակայն այս ատելութիւնը համարեա թէ ջնջուելու վրայ է: Հնդկաստանի գեաբրերի և Պարսկաստանի գեաբրերի մէջ էլ կայ մի փոքրիկ տարբերութիւն, բայց այստեղ խնդիրը կրօնի դոգմային չէ վերաբերում և ոչ էլ պատմական մեղա-

ղրանքներ են միմիանց չէժ. այլ լոկ տոմարական տարրերութիւն է, պարզ ասած ժամանակագրութեամբ են իրարից տարբերում, այսինքն տօն օրերի կատարման ճիշտ ժամանակի որոշելու վերաբերմամբ:

Զրադաշտականները իրանց յարգանքը արտայայտում են զէպի կրակը ամեն կերպ. օրինակ. նրանք չեն ծխում, այդ համարում է անպատուութիւն զէպի սրբազան հուրը. չեն վըշում կրակին կամ ճրագին և երբէք բռնի միջոցներով չեն հանգցնում կրակը. զգուշանում են այրել այնպիսի նիւթեր որոնք կարող են անախորժ հոտ ունենալ. սա նոյնպէս մեղք է, այլ ընդհակառակը դործադրում են անուշահոտ խուսկեր և կնտրուլներ: Երեկոները ճրագը վառելուց յետոյ վառնում են վառուող ճրագին յարգալից բարեններով, այն է «սալամ չրադ» նոր պարսկերէնով, որ նշանակում է բարև ճրագին: Այս սովորութիւնը նոյնութեամբ պահւում է և մահմեդական պարսիկների մէջ:

Զրադաշտականները աղօթում են օրեկան հինգ անգամ, ճիշտ այնպէս ինչպէս այսօր շիա պարսիկները. այդ աղօթքները տօն օրերին և զոհի ժամանակ բաւական երկար է լինում, սովորական լի օրերից, նրանք աղօթում են ամեն տեղ ուր օտար աչք չէ տեսնում նրանց և այն ժամանակ երբ աղօթատուն չեն գնում: Առաջին աղօթքը կատարում են առաւօտեան վաղ արեւածագից առաջ, երկրորդը՝ արեւ քիչ բարձրացած, երրորդը՝ կէսօրին, չորրորդը՝ կէսօրից յետոյ վերջալոյսից առաջ և հինգերորդը՝ երեկոյեան քնելուց առաջ:

Կրակատներում զոհի և պարապմունքի ժամանակ հետեւեալն է տեղի ունենում: Քուրմը հագնում է մի մաքուր, սպիտակ, երկար շապիկ, որին իրենք սատրա են անւանում, գլխին գնում է նոյնպէս՝ սպիտակ մի գլխարկ որի երկու կողմերը կապ կայ, այդ կապերը իջնում են ականջների վրայով, ծածկում ականջները և կապում ծնոտի տակ, իսկ բերանը նոյնպէս ծածկում է մի ուրիշ կտորով որը կոչւում է Բայդհանա՝ այսինքն բերանակապ. այնպէս որ զոհաբերութեան ժամանակ քուրմի բերանը ծածկուած պիտի լինի, որպէսզի արարողութեան միջոցին շունչը չ'զպչի կրակին և սլոժէ նրան, շապիկի վրայով կապում են 3—4 հանգոյց երկարութեամբ բըրդից գործած մի բարակ գօտի. այս վերջինս պիտի ունենան անպայման բոլոր զրադաշտականները, դա անհրաժէշտ է համարում աղօթքի ժամանակ: Քուրմը կանգնած է ամենից առաջ, երեսը զէպի արեւը, ապա նրանից յետոյ աղօթաւոր հաւատացեալները շարք շարք երեսները դարձեալ զէպի արեւ Սեպտեմբեր, 1906.

ւելը, և սկսում է խուլ քրթմնջոց, որ որոշ չափով հրէական աղօթատունն է յիշեցնում, սակայն այստեղ կարգն է տիրապետում. կարգում են աղօթքը, հանելով ծոցներից փոքրիկ աղօթագրքերը, իսկ անդրագէտները մրմնջում են բերանացի. ձայները երբեմն լսելի են լինում և երբեմն էլ իջնում մարում են լուծեան մէջ, ապա թեթև խոնարհում են գլուխները երկրպագութեան ձևով և նորից ուղիղ կանգնում ու շարունակում մրմնջալ. 10 բողբոջալի անցնելուց յետոյ և մրմնջում են և արձակում իրենց կոճակները և շապկի վրայով կապած այն բրդէ բարակ գօտին որի մասին վերև յիշեցի. արձակում են այդ գօտին և գցում աջ ուսի վրայ կամ բռնում աջ ձեռքում և գարձեալ շարունակում մրմնջալ անընդհատ, իրենց այդ երկար աղօթքները: Մուսացայ յիշել որ զոհաբերութեան օրերին մովբեղի առաջ դրուած է լինում մի մեծ Սկուտեղի, որի մէջ լինում են զանազան արգեր և ստուգներ, այն ինչ որ ունեն իրենց բերքերից, նոյնպէս և մի գաւաթ օղի, մի գաւաթ գինի, մի գաւաթ ոսկէգոյն խմիչք և մի փունջ էլ հոմի բոյս, վերջինս շատ նման է մեր անանուխին (նանա): Քուրմը վերցնում է իր առաջ դրած հոմի բոյսից մի հատ և բարձր կրկնում մի քանի խօսք. այն ժամանակ աղօթողները բարձրացնում են իրանց աջ ձեռքի ցուցամատը, ապա վերցնում է երկրորդ բոյսը և կրկնում նոյն անհամականի բառերը, աղօթողները բարձրացնում են միջամատը և այսպէս կրկնում է մինչև բարձրացնում են նրանց ձեռքի 5 մատները ու նորից ցած են գցում ու շարունակում մրմնջալ. այս կրկնում է երկու անգամ, մէկը յօտնկայս (կանգնած), միւսը ծունկ չոքած. երբ վերջանում է աղօթքը աջ ձեռքը տանում են դէպի ձախ և բռնած մատը միացնելով միջամատին խփում են այսպէս ասած չիրթմա ու բարձր կրկնում Շնահլաթ վար Սհրթման», որ նշանակում է՝ անէձք Ահրիմանին. ապա կապում են բրդէ գօտին մարմնի վրայով, արձակած կոճակներ ամրում, կապում ասիական լայն գօտին ու հեռանում: Չ'մոռանաւ յիշել որ արարողութեան ժամանակ Քուրմի յետը կանգնած է լինում կրակատան սպասուէրը, որ աղօթելու ժամանակ մի ամանում ծխացող անուշահոտ խուսկին է պտըտեցնում աղօթողների շարքերի մէջ. որը շատ նման է լուսաւորչական եկեղեցու խնկարկութեան արարողութեանը:

Աւելնորդ չեմ համարում երկու խօսք էլ ասել զրադաշտականների տօների մասին: Զրադաշտականները ունին տօներ սակայն նրանցից ամենանշանաւորները հետեւեալ երկուսն են միայն:

Առաջինը՝ էյիզը-Հարգորում. այս տօնը որ կատարում են ամեն տարի օգոստոսի 20-ին ժոտաւորապէս, յիշատակն է Զրադաշտ ժարդարէի աղատման, այն փորձութիւնից որին ենթարկուեց նա չար ոգիների ձեռամբ:

Ահրիմանի հպտտակ չար ոգիները Զրադաշտին զցեցին եօթ կողերի ոտների տակ կոխան լինելու համար. սակայն անասունները Որմզդի հրամանով ոչ թէ չեն փնտսում նրան, այլ նոյնիսկ անփորձ են պահում և ուրիշ վտանգներից: Այդ օրը ամեն մի զրադաշտական կթում է մի կով ու կաթը ածում ջրի մէջ ձկների համար:

Երկրորդ՝ էյիզը-Մէհրիզէդ—որ նշանակում է տիրոջ օր. սա կատարում է ժոտաւորապէս յունուար ամսի 12-ին: Այդ օրը, որ նուիրում է տիրոջ, բոլոր զրադաշտականները արիւն-նոտ զոհ են մատուցանում: Մորթում են մի-մի ոչխար, իսկ շունետները հաւ, զոհի արիւնը սրսկում են տան պատերին, իսկ միսը եփում են թոնրոմ. ապա զոհի արիւնից մի բուռ և երամ միս ուղարկում են կրակատուն, որտեղ քուրմը պտրտեցնում է զոհը կրակարանի շուրջը, իսկ արիւնը սրսկում կրակին և կրակատան պատերին, ու միենոյն ժամանակը աղօթքներ կարդում վրան. յետոյ նա կտրում է մօից մի կտոր, որպէս տիրոջ կամ նրա ծառայի բաժին, իսկ մնացածը զոհի տէրը յետ է տանում տուն. ուր բաժնում են աղբատներին և բարեկամներին: Համարեա թէ սրանց զոհի ժամանակ նոյն է տեղի ունենում ինչ որ լուսաւորչականների մատաղի ժամանակ:

Զրադաշտականների կամ գեարբերի ամենահետաքրքիր բանը, նրանց մեռելների բնակարանն է ներկայանում, որ կոչւում է դախմէ, որի բառացի նշանակութիւնն է «Լուսթեան ամբոց»: Յիրաւի սա մի ամբոց է ուր ամենքը լուսթեան են դատապարտուած: Այս ամբոցներից ամբողջ Պարսկաստանում գեարբերը ունին 5 հատ. Թէհրան 1, Եազզը իր շրջակայքով 2, Բիրմանը նոյնպէս շրջակայքով 2: Դախմէները շինուած են լինում քաղաքներից դուրս առնուազը 3—4 ֆարսաղ յեռաւորութեան վրայ, բարձր լեռների գագաթներին, իսկ եթէ մօտիկ սարեր չկան, այն ժամանակ նա շինւում է նայած յարմարութեան, պատահած բարձր բլուրների գագաթներին: Դա բաւական բարձրութեամբ մի աշտարակ է, որը ունի մի մուտք. իսկ ներսը շինուած է մի խոր ստորերկրայարհաստական այր, որտեղ իջնում են սանդուխներով մինչև յատակը. ահա այդ տեղ են հանգչում զրադաշտական մեռելների ոսկորները:

Զրադաշտականները իրենց մեռելները չեն թաղում հողի մէջ, որովհետեւ ըստ Աւեստայի երկիրը ստեղծուած է 4 տարրերից, այն է՝ հող, ջուր, կրակ և օդ (զամին, աբ, աթիշ, հաւա) չ'ալիտի պղծել և կեղտոտել: Դէնց այդ հիման վրայ էլ նրանք իրենց մեռելները չեն յանձնում հողին որպէսզի չ'պղծուի նեխուող մարմնով: Մէկը մեռնելուց յետոյ լուանում են, պատանում ու լուսթեան ամբողջ տանում: Եթե հող յանձնում են աշտարակի պահապանին, միակ կենդանի մարդուն, որ մեռեալների վրայ հոգալու տխուր դերն ունի, վերցնում է գիակը դնում այրից դուրս, աշտարակի ներսը, փայտից, քարից կամ երկաթից շինուած յարմարաւոր նեցուկի վրայ, բաց երկնքի տակը. և այդպէս մնում է նա, այնքան ժամանակ մինչև որ գիակի միանունները փտութեան են ենթարկուած կամ մեծ մասամբ երկնային թռչունների կերակուր դառնում, Դէնց այս վերջին հանգամանքի շնորհիւ է, որ դախմէների մօտ կարելի է տեսնել միշտ մեծ քանակութեամբ գիշերակեր թռչուններ, որոնք շարունակ ճախրում են լուսթեան ամբողջ վրայ և նրա յաւիտենական լուսթիւնը խանգարում իրենց կըռոցոցով: Նրբ գիակի կմախքն է մնում, մաքրուած միանունքներից, աշտարակի պահապանը հաւաքում է ոսկորները, լցնում նրան պատկանող պատանքի մէջ, բերանը կապում և տանում ձգում այն ստորերկրեայ այրը, ուր լցուած է իրանց նախնիքների աճիւնները: Մեռեալը դախմէ դնելուց 30 օր յետոյ վառում են մի մեծ կրակ մեռելատիրոջ տանը և զոհ են մատուցանում, իսկ եթէ ունեւոր է՝ նրա ունեցածից աղքատներին ողորմութիւն են բաժանում:

Այնտեղ ուր չկայ լուսթեան ամբողջ և անյարմար է փոխադրել գիակը—դնում են նրանց մօտիկ սարերից մէկի գագաթին և շուրջը քարեր դարսում. օրինակ հոյն ձևով վարուեցին Սպահանի զրադաշտականները երբ իրանց երեք ընկերներից մէկը վախճանուեց Սպահանում: Դիակը զրեցին Զուղայի հաւաւային կողմը գտնուած Սուֆու սարի գագաթներից մէկի վրայ:

IV

Գեաւերը չեն պարսիկների մնացորդը լինելով, կրում են իրանց վրայ արեւական ցեղի ամբողջ կնիքը. նրանք իրանց արտաքինով, իրանց դէմքի գծագրութեամբ, ամենից շատ և աւելի շուտ յիշեցնում են հային, քան թէ արեւական ցեղին պատկանող մի այլ ժողովուրդի: Անձանօթ օտարականը և մանաւանդ եւրոպացիները, եթէ առաջին անգամ են լինում հա-

բաւային Պարսկաստանում, հեշտութեամբ են շփոթւում և գար-
րերին հայի տեղ ընդունում. այդ շատ անգամ է պատահել,
նոյնիսկ հայ մարդը եթէ ասաջին անգամն է այդ կողմերը լի-
նում, նոյն սխալն է անում ինչ որ արևմուտցիք: Գեաւրերը
բարձրահասակ են մեծ մասամբ, գեղեցիկ դէմքով և նոյ-
նիսկ արծուաքիթ, որ սովոր ենք կարծելու թէ միակ
հային է յատուկ: Սե ու խոհուն աչքերը նայում են
թախծոտ. չգիտեմ մահմեդականութեան ճնշումն է պատճառը,
թէ ցեղական մի յատկութիւն է, որ գեաւրերը մեծից սկսած
մինչև փոքրը՝ բոլորի ճակատին դրօշմուած է սակաւախօսու-
թեան մի կնիք. որ շատ անբնական է թւում մանաւանդ երե-
խաների մէջ. գիտողին թւում է, թէ սրանք լուծ են մէկի
հրամանով և չ'ալտի խօսին յաւիտեան, եթէ չ'խօսացնէք
նրանց: Տարբերել սրանց հայերից և մահմեդականներից հեշտ
է միայն զգեստների նայելով, այստեղ արդէն շփոթուելու տե-
ղիք չ'կայ. քանի որ մոլեռանդ իսլամը նրանց համար յատուկ
տարազ է որոշել, որից հետո գնալ անկարող են նրանք (Թէհ-
րանը որպէս մայրաքաղաք այնտեղի բնակիչ գեաւրերը բա-
ցառիկ պայմաններում են գտնւում զգեստների և նիստ ու
կացի վերաբերմամբ): Գեաւրերը հազնւում են մահմեդական
պարսկի նման երկար լաբադա (կապայ-վերնադգեսա), սակայն
մեծ մասամբ մոխրագոյն կտորից, իսկ վարտիկները պիտի լի-
նին սպիտակ, սեւ հագնելու իրաւունք չունին, իսկ գլխներին
փաթաթում են մոխրագոյն կամ շագանակադոյն փաթոյթ
(ամամա չալմա). սրանք չեն հագնում արա կոշուած պարսկա-
կան վերարկուն: Շորերի այս ձևից կարելի է ճանաչել գեաւր
տղամարդկանց: Գեաւր տղամարդկանց շորերից սպիտակ շապ-
կի վրայով հագնուող արիւտալուսը կարծէք փոխանցել է դարա-
քաղցի կնոջ երեք փեշկանի արխալուդին, որը իր ձեով նոյն է
առանց փոփոխութեան. ինչ որ գեաւրերի արխալուդն է:

Տարօրինակ է թւում տեսնողին և միանգամայն դարմա-
նալի գեաւր կնոջ դիրքը ամբողջ մօտիկ արեւելքի կանանց մէջ:
Այն կրօնը որ իսլամ է կոչւում և որը իր կապարի պէս ճնշող
ծանրութեամբ ինդզել է իր հաւատացեալ կնոջ մէջ ազատ
ուզին ու իր կրքոտ ու խանդոտ հայացքների տակ ստիպել է
կանանց փաթաթուել դանազան սաւանների (չադրս) և լայն
վարդիկների (փայթավա) մէջ, իր կոպիտ և վատ ազդեցու-
թիւնն տարածել է շրջապատող և հպատակ այլաւորօնների (մու-
թի—էլ—իսլամ) վրայ, ինչպէս օրինակ հրէաների և քրիստոնե-
աների վրայ:

Այսպէս մահմեդական երկրներում ապրող հրէուհիները

հաղնւում են այն ձևով, ինչ ձևով որ մահմեդական կանայք են հաղնւում. օրինակ Պարսկաստանում բնակւողները՝ պարսկուհու ձևով, իսկ կենտրոնական Ասիայում հաղնւում են սարթուհիների նման և այլն. նոյնպէս և հայ կանայք ենթարկուել են իսլամականաց ազդեցութեան: Մինչև օրս էլ Նոր-Ջուղայում և Թէհրանում հայուհիները շրջում են չաղբաներով, նոյնիսկ Նոր-Ջուղայի ազգային դպրոցի վարժուհիներին շատերը այդպէս են վարւում. ի՞նչու հետոն գնալ. կովկասում շամախցի հայ կնոջ ղզեստները նոյն մահմեդական կնոջ ղզեստն է աննշան փոփոխութեամբ. իսկ խեղճ դարարաղցի կանանց շորերը և մանաւանդ նրանց զանազան քնթակալներն ու կանգունաչափ բարձրութեամբ պալիներինց յաւիտենական լալկանութիւնն է խօսում, որոնց մէջ փաթաթում են նրանք իրանց սիրուն գէժքը ու այլանդակում իսկական գեղեցկութիւնը. այս բոլորը մեր կարծիքով արուած է իսլամի կրքոտ հայացքին գեղեցկութիւնը փախցնելու, և մանաւանդ որ իսլամը բաց երեսով կին չէ ուզում տեսնել: (Խաշնարած և վրանաբնակ իսլամ ցեղերը, զանուկով բոլորովին այլ պայմաններում, քան նստակեացները, չեն ենթարկուել իսլամի այդ սահանջին):

Սակայն գեաբը կինը բոլորովին հակառակն է դրանց. ասում են տարօրինակ է թւում, երբ մարդ մի մահմեդական երկրում բաց երեսով շրջող արեւելցի կին է տեսնում. և դա գեաբը կինն է: Բազմամբոխ շուկայում, մութ չարսուների տակ, խուլ փողոցներում, աղատ դաշտերում, մի խօսքով ամենուրեք, նա շրջում է բաց, առանց չաղբայի և առանց երեսը ծածկելու շրջապատող հայեացքներից. և նայում է նա բոլորի վրայ ոչ վարագոյրի տակից, այլ բաց երեսով, իր սե ու հեղ աչքերով: Ո՛րքան քաջութիւն և հոգեկան արիութիւն է հարկաւոր մի իսլամ երկրում ինքնուրոյնութիւնը պահպանելու համար և նա գեաբը կինը, ոչ մի կերպ չէ ենթարկուել մահմեդական կնոջ օրէնքներին: Գեաբը կինը չէ փախչում օտարականից և ոչ էլ հարազատից. նա խօսում է ամենքի հետ նոյն ձևով պարզ ու բաց երեսով: Տարօրինակ է մանաւանդ սրանց ղզեստների ձևը որ հետեւեալն է:

Գլխներին կապում են մի եռանկիւն թաշկինակ, որը դաթից ծածկում է գլխի յետևի մասը ու տըտները անց են կացնում ծնոտի տակով և կապում ծոծրակի վրայ. դրա վրայ կապում են երկրորդ թաշկինակը—ճակատից գազաթի վրայով անց են կացնում ու կապում ծոծրակի վրայ դարձեալ և ուրիշ ոչինչ, իսկ ձմեռ ժամանակ գործ են ածում ձմեռայն շալ. որ մեծ մասամբ Նազլի դործուածք է լինում. սրանք բոլորովին

միապաղաղ գոյնով, կամ մի կտորից կարած շապիկ չեն հագնում. սրանց շապիկը կարուած է համարեա թէ ամեն գոյնի կտորների միացումից որ ներկայացնում է մի տարօրինակ ու խայտաճամուկ բողշա, որը նայողի աչքերն է խտրողեցնում. այս զարմանալի գոյների միացումից կարած շապիկը իջնում է մինչև ծնկները և շատ անգամ էլ ծնկներին չէ հասնում. իսկ սրանց վարտիքը մի տեսակ ուռած պարկի է նման, որը իջնում է մինչև սրունքները և այնտեղ կապւում կամ ազատ արձակւում: Շորերի այս զարմանալի տարազին ես հանդիպել եմ մահմեդականներից միմիայն ազատութեան սիրահար, ազատ Բախաիեարցիների և Լոռերի մէջ, Բախտիարների երկրում, սակայն ոչ այնպէս խայտաճամուկ գոյներով, այլ միապաղաղ սև, կամ սև ու կարմիր գոյներով:

Գեաբրերը, բացի մահմեդականներից, ոչ մի օտարականից չեն խորշում, իսկ մի առանձին սէր են ցոյց տալիս նրանք դէպի հայերը որոնց մօտ իրենց աւելի ազատ և լաւ են զգում քան ուրիշները:

Գեաբրերի ընտանեկան կեանքը խաղաղ է տնցնում. սրանք մահմեդականների պէս բաղժակնութիւն չունին, ընդհանրապէս պահւում է նրանց մօտ միակնութեան ձևը, չնայած որ զրադաշտական օրէնքը թոյլատրում է ունենալ երկրորդ կին ևս, եթէ առաջինը ամուլ է. սակայն կարելի է ասել, որ երկու կին ունեցող գեաբր հազիւ թէ ճարուի Պարսկաստանում, իսկ ապահարդանը օրէնքով չէ ընդունւում: Կինը այստեղ այնպէս չէ ճնշւած, ինչպէս մահմեդականների մօտ. նա ընտանիքի անդամն է իր լիակատար իրաւունքներով և իր ամուսնու ընկերը իր տան անտեսութեան մէջ. սրանց ընտանիքը և կինը շատ են յիշեցնում հայ գիւղացուն և հայ կինը իր ընտանիքով:

Վերջացնելով մեր խօսքը գեաբրերի ներկայ դրութեան մասին, երկու խօսք էլ ասենք նրանց ապագայի վերաբերմամբ: Այն ինչ որ չէ կարողացել անել իսլամը բռնութեամբ ու կռաւիտ ոյժի միջոցով, այն որ չէ կարողացել իր բարոյական ոյժով միացնել զրադաշտականութեան այս մի բուռը հետեւողներին իրա հետ (ասենք իսլամը բարոյական ոյժից էլ զուրկ է). այդ անում է այսօր բարեականութիւնը իր սիրով ու մարդասիրական գաղափարներով, այն ինչ որ չէ կարողացել համոզել բռնութիւնը, այսօր գրաւում ու դէպի իրան է քաշում իր շուրջը հաւաքում այս ամենահին կրօնի հետեւողներին բարիների մարտիրոսութիւնն ու տանջանքը: Ես ճանաչում եմ թէ Քերմանում և թէ Կազվում բաւականաչափ գեաբրերի, որոնք թէև ծածուկ, բայց սիրով հետևում են Բարի

վարդապետութեան (աւելի ճիշտը Բանայի վարդապետութեան) և երբ ազատ քաղաքացիական իրաւունք ստանայ բարիականութիւնը Պարսկաստանում, այն ժամանակ հաւանական է որ գեաւբերի մեծագոյն մասը պիտի հետևի այդ նոր կրօնին. որովհետև նրանց ամենակրթուած տարրն անգամ հակուած է գէպի այդ նոր կրօնը:

Վերջացնելով իմ այս փոքրիկ յօդուածը գեաւբերի մասին, մեր ազգագրագէտների ու մեր հին պատմութիւնը ուսումնասիրողների ուշադրութիւնն եմ հրաւիրում Ասիայի այս հին ու վառաւոր ազգի փոքրիկ մնացորդների վրայ. այն ազգի որի ազդեցութիւնը անցեալում անպայման եղել է մեզ վրայ շատ մեծ. որի հետ մեր անցեալ կեանքն ու պատմութիւնն է շաղկապուած եղել մինչև այն սև օրերը, երբ թափն ու պալատը փոխանակեցինք քուրձի ու ճգնարանների, իսկ սուրը՝ խաչերի ու այգիէս դարերի համարալ ընթացքում ճնշուած ծանրութեամբ մեռանք տանջուեցինք և մինչև օրս, որովհետև երիտօրեայ եղանք, բաժանուեցանք մեզ կրօնակից և ցեղակից պարսերից: Այստեղ մեր ազգագրագէտները շատ բան կը գտնեն մեր անցեալից, մեր անփառունակ կորած, քրիստոնէութեան զոհ դարձած անցեալից:

Մար—Յուլ.

ՔՆՆԵՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԵՏԵՆԸՐՈՍՈՒԹԻՒՆ

Գր. Վանցեան՝ Առաջնական Բերականոնքին՝ արեւելեան հայոց լեզուի
թիֆլիս, 1906, գ. 75 կ.

Մեր այն ուսուցիչները, որոնք սեղում են հայոց քերականութիւն աւանդելիս ունենալ պատմական—փիլիսոփայական որոշ նախապատրաստութիւն մեր նոր լեզուի մասին—մեծ օգուտ կը ստանան այ. Գր. Վանցեանի այս աշխատութիւն—

նից, որի մասնադիտական քննադատութիւնը մեր նպատակներէից դուրս է: Մենք միայն յանձնարարում ենք մեր ուսուցողներին ուղադրութեան այդ գիրքը, որի մէջ ի մի են ամփոփուած շատ նիւթեր արեւելահայ լեզուի մասին, և որոշ սխառմի են վերածուած: Այս զրբոյկը կարող է լրացնել անցեալ համարում մասնանիշ արած պ. Մ. Արեղեանի քերականութիւնը:

N.

Նախագիծ կանոնադրութեան եւ ծրագիր նախօ եկեղեցական օտարական դպրոցների, Թիֆլիս, 1906 թ. գ. 30 կ.

Անցեալ 1905 թ. յուլիսի 20-ին Կաթողիկոսի կոնդակով նշանակուեց մի յանձնաժողով «վասն մշակելոյ կանոնադրութիւն և ծրագիր մի»: Այդ յանձնաժողովը մշակեց կանոնադրութեան հիմնական կէտերը և օգոստոս ամսում հրաւիրեց ուսուցիչներից և ձեռնհաս անձերից մի ժողով, կարծիք յայտնելու յանձնաժողովի մշակած սկզբունքների մասին: Ժողովը ընտրեց մասնաժողով, որի մշակած կանոնները և ծրագրները պէտք է նախ քննուէին ուսուցչական—հոգարարական պատգամաւորների համագումարում ապա հաստատուէին Կաթողիկոսից: Սակայն մեր ազգի տէր ու տնօրէն բիւրոկրատները ուղեցին այդ համեստ կուլտուրական գործում էլ իրանց քիթը կոխել և տնասօրէն ամեն բան տակնուվրայ անել. բոյկոտ յայտարարուեց համագումարին, կենդրոնական ժողով պահանջուեց զանազան քաղաքեզութիւններ անելու և «յեղափոխական» իմաստակութիւնների մասին պոռոտախօսելու նպատակով: Ինչպէս ամեն մի ձեռնարկ, որին ձեռք է մէկնում «սարսափելի տղերանց» խմբակը, այնպէս է կենտրոնական ժողովը վիժեց: Եւ տ՛հա աւերի և ապականութեան ասպետները այն արեցին որ զպրօցական քառան էլ մեղանում մնաց անփոփոխ:

Արդ, գոնեա իբրեւ մի ժամանակաւոր ուղեցոյց մեր ողբալի «կուլտուրական» սուժբուրի մէջ, թող ծառայէ այս նախագիծը, որի պակասաւոր կողմերը մասնանիշ կ'անի մի տարուայ փորձը:

Փ.

Գրադարան «Կեանք»-ի, № 8, Լուսինյան պողոտայի վրա և յնդամիստ-
րիանը. (Թարգմ. սուսերէնից Ա. Ս.) Թիֆլիս, 1906, թ. գին. 5 կոպ.

Ինչպէս մի ժամանակ մեզանում զանազան զրչակներ և հասարակական տգիտութիւնը շահագործող «գործիչներ» ի չարն էին գործ դնում «Ժողովուրդ» խօսքը, այնպէս էլ այժմ շահագործում են «աշխատաւոր պատկար» և պրոլետարիատ հասկացողութիւնը: Իր պատկարգային շահերը և իր արժանապատուութիւնը գիտակցող պրոլետարիատը ի հարկէ թոյլ չի տալ որ իր անունը շահագործեն զանազան բիւրոկրատներ և բախտախնդիրներ, սակայն հասարակութեան տականքը կամ անգիտակից, անսկզբունք խուժանը հեշտութեամբ գործիք է դառնում զանազան մուլթ, ոճրագործ անձանց ձեռներում, որոնք իրանց յարգը աւելացնելու համար միշտ սիրում են յենունել այդ խուլիգանացած խուժանի վրայ և իրանց կեղատաւարարքները ծածկել այդ quasi—պրոլետարիատի անունով: Գիտակից պրոլետարիատը իրան խիստ տարբերում է խաւար խուժանից: Ահա այդ խուժանն է այն լուսագին պրոլետարիատը, որի մասին շատ ճիշտ գաղափար է տալիս յիշած գրքոյկը: Արժէ, շատ արժէ որ այդ գրքոյկը կ'արդացուի այն բոլոր շրջաններում, որ մեր խուժանապետները օգտուելով մասսայի տգիտութիւնից կողմնակիցներ են հաւաքում:

R.

ՆՈՐ ՍՏԱՑՈՒԱՆ ԳՐԷՐ

- 1) Վ. Բրակէ, կորչին սօցիալ—դէմօկրատները, Թարգ. հրատ. «Կայծի», Թիֆլ. 1906 թ. գինն է 10 կ.
- 2) Ս. Շահուման, սոցիալին հարցը և սոցեալ դէմօկրատները Թիֆլ., 1906 թ. գ. 10 կ.
- 3) Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգէլս, Մանիֆէստ կոմունիստական կուսակցութեան 1906 թ., գ. 25 կ.
- 4) Ա. Աբովեան, Պատկերներ, Ա. գիրք, Թիֆլիս 1906 թ. գ. 30 կ.
- 5) Ա. Ղարիբեան, Մոմուռ, բանաստեղծական փնջիկ, Ս. Պետեր. 1904 թ. գ. 10 կ.
- 6) Ա. Բերեյ քրիստոնէութիւն և սոցիալիզմ, Թրգմ. Խորէնի Վաղարշ. 1906 թ. գ. 12 կ.

- 7) Գ. Վանցեան, Դպրոցական քերականութիւն, Ալեքսանդրոպ. 1906 թ. գ. 25 կ.
- 8) Գ. Վանցեան, Պատմական քերականութիւն արեւելահայ լեզուի, Թիֆլիս, 1906 թ. գ. 75 կ.
- 9) Ն. Տէր Ղևոնդեան, Մայրենի լեզու Ա. տարի 32-րդ տպ. 1906 թ. գ. 25 կ.
- 10) Ն. Տէր Ղևոնդեան, Մայրենի լեզու Բ. տարի 21-րդ տպ. 1906 թ. գ. 40 կ.
- 11) Ն. Տէր Ղևոնդեան, Մայրենի լեզու Հորբորդ զիբը 12-րդ տպ. 1906 թ. գ. 55 կ.
- 12) Ն. Տէր Ղևոնդեան, Մայրենի լեզու. քերականութեան տարբերք Ա. և Բ մաս 1906 թ. գ. 50 կ.
- 13) Կ. Ս. Բարթոլդ, Պատմութիւն Յունաստանի, Ալի-փաշա և Հեռերիա, Թարգմ. Ստ. Կանաեանի, Վաղարշ. 1906 թ. գ. 1 ր.
- 14) Ամպրէ, բանաստեղծութիւններ, Վաղարշ 1906 թ. գ. 7 կ.
- 14) Романы и пѣсни З. А. Багдасаріана, Элегія, изд. Халаджіева. Երգ և բոմանս Ե Բաղդասարեանի, էլէգիա, հրատ. Խալաջեանի.
- 15) Իննամսեայ հաշիւ աղքատաց Եկաղերինողար քաղաքի: Նոր Նախիջևան, 1901:
- 16) Համառօտ հաշիւ Շուշուայ նպաստամատոյց յանձնաժողովի 1905 թ. 26—1906 թ. Յուլիս 1-ը:
- 17) Տարեկան հաշիւ վասն 1903 ամի ազգային, կրօնական, բարեգործական և կրթական հաստատութեանց Նոր Զուլայի և գիւղորէից, Նոր Զուլա 1904:
- 18) Վ. Լիբկինետ, երկու աշխարհ, Թարգմ. Հ. Յով. հրատ. «Կեանք»-ի № 6, Թիֆլիս, 1906, գ. 15 կ.
- 19) А. С. Дагбашянъ, Полный Русско-Армянскій словарь, девятый выпускъ, ц. 1 р. 50 к. սրանով լրանում է բառարանը: Ամբողջ բառարանի գինն է 8 ռուբլի, կազմած 9 ռուբլի, ճանապարհածախքով 10 ռ.: Հեղինակին պահանջով գիծողները ճանապարհածախք չեն վճարում:
- 20) Նախագիծ կանոնադրութեան և ծրագիր հայոց եկեղեցական տարրական դպրոցների, 1906, գ. 30 կ.
- 21) Լուսակենսալոբիտարիատը և յեղափոխութիւնը, հրատ. «Կեանք»-ի, 1906, գ. 5 կ.
- 22) Էմին Տէր-Գրիգորեանց, Սուր և հուր (սիւ է մեղաւոր). էպիգրամներ 5 արարուածով և ապոթէօզով, 1905 թուին հայ-թաթարական ընդհարումներից, 1906, Երևան, գ. 1 ր.: 23) Օրացոյց 1907, սեփականութիւն Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի Հայոց, Կ. Պոլիս:
- 24) Ա. Անենակոյա, Հանրապետութիւն, Թարգմ. Ս Տէր-Ան. Թիֆլիզ 1906 թ. 5 կ.
- 25) Գիւ գլ Մոպսսան, «Մի կեանք» վէպ, (Տօլստոյի յառաջարանով) Թարգմ. Ս. Տէր-Ան. Թիֆլիզ 1906 թ. գ. 1 ո.
- 26) Ա. Բերեւ, «Քրիստոնէութիւն և սոցիալիզմը», Թարգմ. Ս. Տէր-Ան. Թիֆլիզ 1906 թէ 10 կ.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Մի տարուայ յեղափոխական դաստիարակութիւն. — Արեւան բալանիք. — Հասարակական կարծիքի օրսում. — Ռաւո բիւրօկրատների ամօքլածութիւնը. — Ս. դեմ. բռնի միջոցներով փող կորզելու մասին. — Զիսակից մասսայի դերը. — Էջմիածնի կենտրոնական ժողովի բնորոշումը մի քանի խօսքերով. — Թարմութիւն թէ խալտրիւն:

Մի ամիս է մնում որ կաաարուելի Հոկտեմբերի 17-ի տարեդարձը, բայց յեղափոխական հումկուպեկոծութիւնը լայնածաւալ Ռուսաստանում գեո ևս չի խաղաղուել: Մի տարուայ յեղափոխական կեանքը ահալին փոփոխութիւններ է մտցրել ժողովրդական կեանքի բոլոր խորշերում, խորացնելով դասակարգերի գիգերննցիտցիան և գիտակցութիւնը, պայծառացնելով մասսաների քաղաքական-հասարակական ըմբոսնողութիւնը: Եւ մի տարուայ յեղափոխական կեանքը աւելի մեծ ծառայութիւն ցոյց տուեց ժողովրդի հասունութեան գործին, քան տասնեակ տարիների սովորական կերպով ընթացող առաջխաղացումը:

Յեղափոխական տարին իր ազգեցութիւնը թողել է նոյն իսկ ամենարէակցիօն տարրերի՝ հասկացողութիւնների վրայ. եթէ համեմատէք դրանց հայեացքները այժմ և մի տարի առաջ — կը տեսնէք ակամայ, անգիտակցական գիջում դէպի ձախ. նոյն իսկ հռչակաւոր Տրէպովը մահից մի քանի ամիս առաջ դառել էր «սահմանադրական» և կամարիլիային հակառակ պնդում էր թէ Պետական Դուման չարձակելու և թէ ընդգիծալիւր օեծամասնութեան միջից միւրիստութիւն կազմելու մասին: Կովկասի պօլիցիայի գլխաւոր Շիրինկինն էլ հրաժարուելուց առաջ «սահմանադրական» խրատներ էր կարդացել փոխարքայի գլխին: «Իսկական սուս մարդկանց դաշնակցութիւնը» պատրաստում է «սահմանադրական եղանակով» հասարակւան կարծիքը իր կողմ դրաւել, «աղիտացիա և օրգանիզացիա» է լուում այնտեղ, ուր առաջ «ամպուտացիա և պրօփօկացիա» էր անում նոյն հասարակական կարծիքի դէմ:

Բիւրօկրատիան անգամ ուղում է «լիբերալ» և «սահմանադրական» երևալ. մի շարք «րեֆորմներ» է մտցնում զիւղացիների ազատ հողեր ծախելու և նրանց դասակարգային սըղմումները վերացնելու մասին, իսկ զինուորական—գաշտային դատարաններ մտցնելը, խօսքի և միութիւնների ճնշումները ի հարկէ բացառուում է նրանով որ նախ խաղաղութիւն պիտի վերականգնեն, որ ապա հնարաւոր լինի լուրջ րեֆորմներ մտցնել... Դուրս է գալիս որ այդ «խաղաղութիւնը» կը վտանգնուէր թէ թոյլ տրուէր սահմանադրական-ժողովրդավարական կուսակցութեան (կ. դ.) համագումարը և օրինականացումը: Այդպիսի արգելք դնելով Պետական Դումայի կենտրոնի առաջ, միւս կողմից բիւրօկրատիան աջակցում է և խրախուսում աջակողմեան կուսակցութիւններին և ինքն էլ մեծ պատրաստութիւն է տեսնում ապագայ ընտրութիւնների ժամանակ բիւրօկրատիական թեկնածուների ընտրութիւնը աջողցնելու: Հասարակական կարծիքի վրայ ազդելու նպատակով պիտի գաւառներում հիմնուեն կիսապաշտօնական (օֆֆիցիօզ) օրգաններ, մի մի փոքրիկ «Россия» թերթեր: Այդպիսով կառավարութեան ճնշումը առաջիկայ ընտրութիւնների ժամանակ ձգտելու է կեղծել ժողովրդի ազատ կամքը: Անշուշտ, ժողովրդական ձայնը կեղծող բիւրօկրատ այդ շանտաժիստները չեն գատարելու ամեն տեղ ղդառել թէ իրանք են ժողովրդի, աշխատաւոր դասակարգի իսկական ներկայացուցիչները, գտնուելու են խուժան, իմաստակ պոռոտախօսների, շահագրգռուած չինովնիկների և հաւարական ցեղերի լեզբօններ, որոնք ընդունելու են ժողովրդական կամքի այդ կեղծիքը: Փոքրիկ չափով բիւրօկրատիական այդ օրինակ կեղծիք մենք տեսանք մեր հայկական կեանքում ևս... Իր այդ «լիբերալ» և «սահմանադրական» գործունէութեան հետ միաժամանակ բիւրօկրատիան շարունակում է բազմացնել արեան բաղանիքների վայրերը, ուր հրէաներին խելքի են բերում հակայեղափոխական տարրերը: Բէլօստոկին, Գոմելին, Բիշկինկին, Օդեսային յաջորդեց օգոստոսի 26-ին Սէդլեցի ջարդը. թնդանօթային ռմբակոծութիւններով և հրացանների համադարկերով ջարդուում էր անչէն խաղաղ բնակիչների ապստամբութիւնը, իսկ խուլիգանները միաժամանակ մաքրազարդում էին հրէական տները և խանութները աւելորդ ապրանքներից և կահկարասիքներից: Մի յեղափոխական պատժելու համար սպանում էին հարիւրաւոր անմեղ և խաղաղ բնակիչներ: Այդ է սպիտակ տերրօրի լողիկան:

Այդ լողիկայով է առաջնորդուել բիւրօկրատիան և Կովկասում. «յեղափոխականներին» պատժելու համար ամբողջ վիւ-

ղեր և քաղաքներ մատնելով կատաղած խուժանի եղբայրասպան վայրագ բնագոյների վակխանալիային: Թող իրար կոտորեն, թող արխանջաութեան, աղգային անմիտ քինախնդրութեան պսիխոլը վարակելով մասսաները աւեր և սրածութիւն ավուր ամբողջ երկրում, թող այս դժոխքի մէջ տապալուի խաղաղ մասսան—միայն թէ հազարաւոր անմեղ մարդկանց մէջ ոչնչանան մի քանի «յեղավոխական» համարուած անհատներ և խմբակներ: Ահա անարխիան պահպանելու դիւային միտքը:

«Մեղնից յետոյ թէկուզ ջրհեղեղ»—այս է բիւրօկրատիայի բարոյական սկզբունքը. իր գերիշխող դիրքը, իր կատային շահերը պաշտպանելու համար նա պատրաստ է ամեն ինչ կործանել, ոտնատակ անել: Ոչ ոք իրեն թէ չի դիտակցում երկիրը ներկայ գրութիւնից հանելու միջոցները, ոչ ոք չգիտէ այդ ճանապարհը և բիւրօկրատիան պէտք է զօռով, բռնի միջոցներով ստիպի որ ժողովուրդը պնայ այն ճանապարհով որ հաճելի է այդ ինքնակոչ, ինքնընտրի ներկայացուցիչներին: Տնարոյս բիւրօկրատները կ'ասէին. այդ լինում է «զաֆտեւու իրաւունքով», по захватуному праву! պրծաւ պնաց. ոյժը՝ իրաւունք է, և ասեն մի ուղուրպատօր իրաւացի է անելու, ինչ որ կարող է, ինչ որ իրազործելու փիզիկական ոյժ ունի...

Դրական ոյժերի յարաբերութիւնն այդպէս է! վաղը կը փոխուի այդ յարաբերութիւնը և հրամաններ, օրէնքներ թիւաղբղը կը լինի ոչ բիւրօկրատիան, այլ գիտակից մասսան, որ սակայն խաղաղիք չի դառնալ դեմագոգների և բիւրօկրատների ձեռքում և երբէք չի դաւաճանիլ ազատութեան սկզբունքներին: Խոր ախտէք գիտակցութիւնը մասսաների մէջ որ պակասեն խուժանի շարքերը! Հետեւաբար, բէալ ոյժերը գիտակից մասսայի կողմը գրաւելու համար պէտք է շարունակել նրա մէջ գիտակցութիւն գարթեցնող ագիտացիան և դիմադրաւելու կարողութիւն ստեղծող օրգանիզացիան (կազմակերպումը): Երկու գործողութիւնների լրջութիւնը պահանջում է ժամանակ և անդուլ աշխատանք: Ինչպէս ծառի բունի մէջ անթիւ բջիջներ աննկատելի աճելով վերջի վերջոյ ճաքեցնում են իրանց կաշկանդող կեղևը և շարունակում իրանց աճումը և ոյժերի ամբարումը, որպէսզի նորից լայնացնեն այդ ճեղքուածը, նոյնը և յեղափոխական կեանքում: Խռովարարական բռնկումները, յեղափոխական ֆէյերվերկները, ճոճան ֆրագները և տարատարեանական յոխորտանքները անզօր են փոփոխութիւն առաջ բերել բէալ ոյժերի յարաբերութիւնների մէջ. ժողովրդական բջիջների մէջ պէտք է շարունակել անդուլ աշ-

խատանք դիտակցութիւն և կազմակերպութիւն ստեղծելունը պատահով: Իսկ թէ մեր Կովկասում զեռ սր աստիճան յետ է մընացել դատակար գայինդիտակցութեան զարգացումը և ի՞նչ խառնափնթորութիւն է տիրում մի «մեծ» քաղաքական «կուսակցութեան» կազմակերպման և «կառավարութիւն» խաղալու տենչերի մէջ—այդ պէտք է որ յայտնի լինի բոլորիս: Կենտրոնական Ժողովի պատգամաւորական ընտրութիւնները ցոյց տուին թէ ինչ բան է «ազգային կառավարութիւնը» մեղանում: Ռուս բիւրօկրատիան անգամ այդ տեսակ հարցում ամօթխածութիւն է պահպանում: Ս. Պետերբուրգեան Հեռագրական գործակալութիւնը շտապեց պաշտօնական հերքում տալել թէ «Իբր ներքին գործոց մինխտրութեան մէջ եռանդուն աշխատանքներ են կատարում այն նըպատակով որ առաջիկայ ընտրութիւնների ժամանակ Պետական Դուման անցկացնեն կառավարութեան հաճելի մարդկանց»: Այդ հերքումը չի գոհացնում «Русс. Вѣдом.»-ին և նա իր կողմից նկատում է հետեւելը. «եթէ մինխտրութիւնը բացարձակ կերպով հրաժարուէր պաշտօնական թեկնածութիւնից, եթէ նա ուղարկէր գաւառական վարչապետներին հրահանգներ, որոնց մէջ եռանդուն կերպով պնդէր ընտրութիւնների ազատութեան վրայ և խիստ պատասխանատուութիւն սպառնար պաշտօնական անձանց կողմից ընտրողների վրայ ճնշումներ գործելու փորձերի համար,—եթէ այդ յայտարարութեամբ լինէր պարզ և հրապարակաւ, իհարկէ աւելորդ կլինէր որ և է հերքում... բոլորին յայտնի է թէ Նապոլէօն III-ի ժամանակ ինչ ճնշումների տակ էին կատարում ընտրութիւնները»:

Սակայն միջոցների անխտրականութիւնը փոխում է մարդկանց մաշտարը ադնութեան և բարոյականութեան մասին և զժուար է լինում այնուհետեւ որ և է բան հաժողել. միշտ ճարտում է սովեատութիւն արդարացնելու համար թոյլտրուած զեղծումը: Մաքուր յեղափոխական կազմակերպութիւնները ի հարկէ երբէք չեն կարող այս կամ այն պատճառաբանութեամբ ընդունել ժողովուրդը սնրարոյականացնող միջոցները: Յայտնի է թէ, օրինակ, բռնի միջոցով փող կորզել թէ մասնաւոր անձից և թէ արքունական հաստատութիւններից որքան ի չար են գործ գրել զանազան խուլիգանական, շանտաժիստ և յանցաւոր կազմակերպութիւններ ձա Մաֆիա, Կամօրա և կոմունիստ—անարխիստները... Սոցիալ-Դեմօկրատիան երբէք այդ միջոցները չի արդարացրել և վերջի ժամանակներում կայացած «2-րդ հիւսիսային շրջանային կոնֆերենցիայում» ս. գ. բացորոշ յայտնեց որ նաանթոյլատրելի է համարում կուսակցութեան անդամների համար մասնակցել զօռով դժամական միջոցներ կորզելու գործունէութիւնե-

րին և օգտուել այդպիսի գումարներից: Մաքուր, դադափարահան յեղափոխականը այլ կերպ չէր կարող վարուել, բայց մեղանում....

Նշանակած ժամանակին էջմիածնում կայացաւ «Կենտրոնական Ժողովը», որ զաշնակցականները Սահմանադիր անունն էին տալիս: Ընտրական ամեն տեսակ զեղծումներով և ճնշումներով Ժողովրդի կամքը կեղծելով այդ «կուսակցութիւնը» էջմիածին տարաւ իր բոլոր մտաւոր-բարոյական սյօծերը և ցոյց տուեց թէ ի՞նչ կերպ է նա առհասարակ վճռում հասարակական-քաղաքական հարցերը: Էջմիածնի հիւանդանոցում ազգային պարլամենտ խալալու պաւեշտական փորձեր եղան. լսուեցան տեղի, ժամանակի, հանգամանքի և քննուող տուրկանների հետ կապ չունեցող յեղափոխական պոռտուախօսութիւն, ձախածուրկական իմաստակութիւններ, դօնկիխօտական հարայ հրոցներ և տարտարէնական յոխորտանքեր—այդ բոլորը կարդաց հայ ժողովուրդը և հիասթափուած ասաց ինքն իրան. «Եւ այդ մարդիկ յանդգնութիւն են ունեցել զօրով իրանց ամբողջ ազգի տէր ու տնօրէն յայտարարելով ամեն տեսակ էքսպերեմենտներ կատարել նրա գլխին»: Միշտ «ամենաձայրայեղ յեղափոխական» երևալու տենչով բռնուած այդ պարոնները մոռացան որ գնում են պալլիատիւներ, ժամանակաւոր բարեփոխութիւններ մշակելու և ոչ իսկական յեղափոխական ակտեր կատարելու էջմիածնում: Եւ երբ սպառուեցան ճոռոմաբանների նիւթերը և յոգնեցին ճղաւելուց և բղաւելուց—տեսան որ իրական աշխատանք կայացնելու միանգամայն անպատրաստ են և անկարող: Ռուս բիւրօկրատիան իր անտեղի միջամտութիւնով վերջ գրեց կոմեդիային—որի վերջին արարողութիւնը այդպիսով չափսան հաղխականները: Պօլիցիայի երևումը բաւական սթափեցրել է տաքացած «յեղափոխականների» արիւնը և նրանք համեստօրէն ստորագրութիւն են տուել և հեռացել՝ «էլ չանելու» խոստումով, ինչպէս վայել է սովորական օճապաշտներին: Իսկ Կենտրոնական Ժողովի առջև դրուած համեստ հարցերը. դպրոցական, կալուածական և վարչական մնացել են նոյն դրութեան մէջ և նոյնիսկ աւելի խրճրճուել, որովհետեւ էջմիածնի կամարիլիան տեսաւ որ վայելում է առանձին համակրութիւն ազգային բիւրօկրատների կողմից. կամարիլիան և բիւրօկրատիան ամենասերտ բլոկ են կազմել: Եւ կաթողիկոսը իրան զգում է աւելի մեծ չափերով միահեծան, քան առաջ. մեր բիւրօկրատները գիտեն որ այդ մեահեծանութիւնը միշտ է տալիս զանազան հաջաթների և վեհաբանի կամարիլիայի ազդեցութիւններով գլուխ բերել իրենց ցանկա-

ցածները: Այդ կողմից մեր ազգային բիւրօկրատները յիշեցնում են գերմանական իւնկերներին, որոնք սիրում են ասել. «Կայսրը արսօլիւտ է, երբ նա մեր կամքն է կատարում»...

Երկու ամիս շարունակ կազ ու կռիւ, տուր ու դմիոց, ընտրողական պայքար զուլուսական միջոցներով, ճոճուան Ֆրազներ, սպառնալիքներ, ռազմական կոչեր, բուտաֆորական նիզակներ և սրերի թափահարում և հետևանքը ... ոչինչ: Անշուշտ դրանց Պանգլոսս փիլիսոփաները դարձեալ պատճառների և հետևանքների մասին երկար ու բարակ զատողութիւններ կը գրեն և կ'ապացուցեն որ ամենայն ինչ կատարեալ է դաշնակցութեան կառավարութեան ներքոյ և հայ ազգը բախտաւոր է որ նրա վիճակը գտնւում է այդպիսի հանճարեղ քաղաքագէտների ձեռքերում...

Անշուշտ, «տղերանցից» շատերը տոգորուած են ըբարի ցանկութիւններով և գործելու եռանդով. սակայն ցանկութիւնը և եռանդը առանց առողջամտութեան, առանց գիտութեան, առանց լուրջ մշակուած ուղղութեան և գործելակերպի ընդունակ են անել այն, ինչ որ եղաւ Թիւրքիայի, Պարսկաստանի և այժմ էլ Կովկասի հայերի կեանքում. քայքայում, աւեր, կործանում ժողովրդի, սումբուր, քաօս և Խաբալաշ ազգային կոչուած բոլոր գործերում: Մեր «տղերքը» խակութիւնը չեն ջոկում թարմութիւնից: Խակ պտուղներից չափազանց տարբեր են հասուն և թարմ պտուղները: Խակ մտքի պտուղներից հասարակական փորլուծութիւն, դեզինտերիա և մահ է առաջ գալիս միայն և՛ ոչ թէ առաջադիմութիւն...

15 սեպտ.

Լ. Ս.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պարսկաստանի եւ Թիւրքիայի վերածնութիւնը:

Շահնշահի երկիրն էլ ստացաւ սահմանադրութիւն: Ռուսական մեծ յեղափոխական արտաքին արձագանքներից մէկն էլ այդ էր: Եթէ ի նկատի ունենանք այդ պետութեան ներկայ տնտեսական, սօցիալական վիճակը՝ պիտի համոզուենք որ այդ սահմանադրութիւնը տիրող հոգեւորական-Ֆէօդալական դասակարգի պահանջներն է միայն գոհացնելու: Հոգեւորականութիւնը ահագին ազդեցութիւն ունի մահմեդական Պարսկաստանում. այդ դասակարգը զօրեղ նկւթական-կրօնական ոյժ լինելուց բացի միաժամանակ այդ երկրի մտաւորականութեան (ինտելիգենցիայի) ներկայացուցիչն է: Խոշոր կալուածատէրերի շարքում են կանգնած բազմաթիւ ժուտէիդներ, որոնք խաների հետ մի-մի աւատական իշխաններ են: Երրորդ տեղը բռնում է վաճառականների դասակարգը: Այդպիսով, կղերը, Ֆէօդալները և բուրժուազիան իբրեւ իշխող դասակարգեր այժմ ըստանում են քաղաքական իրաւունքներ միջամտելու իրենց երկրի օրէնսդրական աշխատանքի մէջ: Այդ դասակարգերը իրենց ազատագրական ձգտումների մէջ բաւական զօրեղ աջակցութիւն են գտնում և անգլիական դիպլոմատների ներկայացուցիչների կողմից, իսկ կղերը պաշտպանւում է, յենուելով խուժանի զգացմունքների վրայ և «բաստա մտնելու» անխախտելի սովորութիւնը օգնում է նրան արսօլիտիզմի վրէժխնդրութիւնից: Այդպիսի նպաստաւոր հանգամանքներին միանում է ներկայ շահի մեղմ բնաւորութիւնը և դէպի Լրոպական կարգերը ունեցած հակումները: Ինչքան և պակասաւոր լինեն Պարսկաստանում ստեղծուող այդ «լիբերալ» նոր կարգերը, այնուամենայնիւ նրանք մի էտապ են այդ երկրի զարթնած գիտակցութեան մէջ և առաջադիմական մի քայլ նրա էվօլիցիայի մէջ: Եթէ Արդարութեան Տունը կարողանայ վարչական-օրէնսդրական այնպիսի կարգեր մտցնել երկրի մէջ, որոնք հրաւորութիւն տան նրան տնտեսապէս առաջ գնալ՝ անշուշտ

յարութիւն կ'առնեն ժամանակով և աշխատաւոր դասակարգերի մէջ քաղաքական ձգտումներ և գիտակցական նուաճումների հետ միասին կրնան կրօնական կապանքները ու հնադարեան նախապաշարմունքները: Եւրոպական միտքը և սօցիալական արդարադատութեան գաղափարը անընդդիմադրելի թափով մուտք կը գործեն ժողովրդական խաւերում, կը յեղաշրջուի շիրտերի իրական ոյժերի յարաբերութիւնները, որոնք իրանց հերթում փոփոխութիւններ կը մտցնեն այժմեան բուրժուականֆէոդալական սահմանադրութեան մէջ, աւելի դեմօկրատիկ դարձնելով նրան, և ճանաչել կը տան առանց կրօնի խորութեան սկզբունքը:

Այժմ ընտրողական իրաւունք ունին արական սեռից 30 տարեկանից սկսած մինչև 70 տարեկան հասակը բոլոր վրագէտ մահմեդական պարսկապատակները, որոնք պետական ծառայութեան մէջ չեն և դատաստանով արատաւորուած չեն: Պարսկաստանը բաժանուած է 12 ընտրական շրջանների: Թէհրանը կազմում է 13-րդ շրջանը 50 պատգամաւորներով: Բոլոր պատգամաւորների թիւը լինելու է 126: Ընտրութիւնները երկաստիճան են լինելու գաւառներում և ուղղակի Թէհրանում: Պատգամաւորները ընտրում են 2 տարով: Պատգամաւորների անձը անձեռնմխելի է, բացի այն դէպքերից, երբ յանցանք են գործում: Առաջին նիստը կը կայանայ շահի նախագահութեամբ:

Այդպիսով Պարսկաստանը նշանաւոր քայլ է անում և մենք ցանկանում ենք որ խաղաղ կուլտուրական էվօլիւցիան հաստատ արժաններ զցի այդ հինաւուրց պետութեան մէջ, որի ժողովուրդը դեռ Կիւրոսների ժամանակ զարմացում էր յոյներին իր ընդունակութիւններով և առաքինութիւններով:

Վերածնունդը տենչը զօրեղանում է և թիւրքիայում: Այդ տեղ դարձեալ նրա տնտեսական զարգացման ֆազը այն վիճակում չէ որ քաղաքական յեղափոխութեան մէջ պրօլետարիատը որ և է դեր կատարի: Թիւրքիան իր ներկայ տնտեսական և մտաւոր յետադանգութեան մէջ անկարող է զարգացնել դիտակից պրօլետարիատ. գիւղացիները և ֆիդիկական աշխատանքով ապրող մասսան իր ներկայ մտաւոր վիճակում անկարող է զօրեղ գիտակցական դեր կատարել Թիւրքիայի ներքին յեղափոխութեան մէջ. այդ դերը իվօլիւցիայի օրէնքով դեռ վերապաւում է ինտելիգենտ-բուրժուական խաւերին, որոնք ամեն տեղ եղել են քաղաքական տարրական իրաւունքների բերելու կուռն առաջ խաղացող տարրը: Պրօպագանդան և կազմակերպութիւնը կարող է սկսուել միայն այդ խաւերի միջից, քանի որ մտաւոր և տնտեսական ոյժը այդ տեղ է ամբարուած:

Զանազան խմբակների խռովարարական փորձերը, մասնակի հայրուկային կոիւնները, այն էլ ազգաբնակչության մի փոքրաթիւ ցեղի կողմից — և շովինիստական գունաւորմամբ, ոչ մի աշողուլիւն չեն ունենալ: Թիւրքիայի պէս երկրներում մանաւանդ պէտք է խոյս տալ ազգային ազգրեսիւ քաղաքականութիւնից, չգրգռել ազգային անտագոնիզմն ու կրքերը, որոնք բռնկուելով դառնում են ամեն ինչ կործանող և լափող հրդէհներ: Բաւական չէ խօսքերով համոզել թէ այս կամ այն քայլը նացիօնալիստական չէ, այլ գործով պէտք է այնպիսի տակտիկայ գտնել որ բախտակից ժողովրդների ատելութիւնը, և զայրոյթը չգրգռուեն, հայրենասիրական բնական զգացմունքները չվիրաւորուեն: Թիւրքը կարող է ձեռք ձեռքի տուած, օրինակ հայի հետ, կռուել վատթար բեօթիմի դէմ, ամբողջ հայրենիքը վերանորոգելու նպատակով, բայց եթէ նրա վրայ մեծամիտ յոխորտանքով հայի չնչին ոյժ ներկայացնող հայութիւնը, անջատոււմ, դրսից միջամտութիւն, բռնի անդամահատութիւն պահանջի, դոնկիխոտական քալլագեօղութիւններ անի — երբէք «համերաշխութեան» մասին մըտած թղթի կըտորները վստահութիւն չեն յարուցանիլ: Մի կողմ պէտք է թողնել ազգային բռնատիրիւքը, յուսահատութեան թելադրած «արեան բռնատիրիւք» և նոր ճանապարհի, նոր գործելակերպերի մասին լուրջ մտածել:

Թէ իսկապէս նոյնիսկ լաւագոյն թիւրքերը կարող էին հայ խակամիտ և ցուցամոլ յեղափոխականների անտակտ գործողութիւններին ոչ համակրանքով վերաբերուիլ՝ այդ երևում է իշխան Սաբահեդինի իր «Թերակիլը» օրգանում գրած հետևեալ խօսքերից («Մշ.» № 201). «Ինչ որ մենք խորապէս ամոսոսում ենք այդ այն ձևն է, որով երբեմն կատարւում են մի շարք ցոյցեր, որոնց մենք գտնում ենք ֆլասակար այն դատի համար, որին ցանկանում ենք ծառայել միասին... Թող թոյլ տրուի ինձ աւելացնել և՛ այն, որ եթէ մեր հայ հայրենակիցները Արտասահմանում ցոյց տուած իրանց ջանքերի միայն մի մասը գործ դրած լինէին Թիւրք ազատական շարժման ընկերակցելու նպատակով, ներկայ ըէժիմը վաղուց վերջացած կըլինէր»:

Իսկ մերոնք յամառութեամբ շարունակում են մոլորեցնել խուժանը միւրաժներով և բարբաջիւ «արեան բռնատիրիւք» մասին և Վօլտերի փիլիսոփայ Պանդլոսի նման անմիտ կոտորածների ու աւերմունքների դիմաց միսթարել թէ Սինիօբօսի պատմութեան մէջ փոխարէնը մի քանի տող կլինի գրուած... մի քանի տողի համար ազգ կործանել: Ախ դուք Պանդլոսներ և ցուցամոլներ! 15 սեպտ.

Լ. Ս.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ զրկել պարզ մանաւանդ քաւերք, յասուկ անուցներն ու օտար բառերը, եւ քերթի միայն մի երեսի վրայ, առանձնապէս ուշ դարձնել կէտադուրեւան, ուղղազրուքեան եւ նոր պարբերութիւնները որոշակի լինելու վրայ: Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը նաեւ ընտղիւրը:
2. Ձեռնդրուած մեծ յօդուածները պահուում են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացնուում են: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Փոքր յօդուածներն ու ոտանաւորները չեն վերադարձնուում:
3. Դրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարում են անվճարիկ:
4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:
5. «Մուրնի» համարը շտապուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը:
6. Խմբագրութեանը զանազան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկեն նամակադրոշմ կամ պոստային բւանկ:
7. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպէկի Հասցէի փոփոխումը պէտք է ատպուի իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէսզի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով: Նոր հասցէի հետ պէտք է յայտնել նաեւ հին հասցէն:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԴԱԽԹԵԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱՆՈՒԹԵԱՄԲ

լոյս են տեսնել

- № 5. Մօպսսան — «Մի կեանք»
 Թարգմ. Ս. Տէր-Անանեան 1 «.
- № 6. А. Агаронянъ, Кусочекъ хлѣбца, пѣтухъ
 Թարգմանեց Վ. Բարեան. 10. կ.
- № 7. Ա. Աննանակայա, «Հանրապետութիւն»
 Թարգմ. Ս. Տէր-Անանեան 5. »
- № 8. Ա. Բերել, «Քրիստոնէութիւն և Սօցիալիզմ»
 Թարգմ. Ս. Տէր-Անանեան 10. »
- «Շուտով լոյս պիտի տեսնեն.
- № 9. «Զւիցէրիա» և
- № 10. «Կորէին Սօցիալ Դեմօկրատները»:

ՅԵՐՐԱՆՆԻՈՒԹՅՈՒՆ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1906 թ.

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ԳԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

(Նոր շրջան VI տարի)

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Փոստատվածք	և	Պարտականություն	տարեկան	10 ռ.	Արժույթ	տարեկան	12 ռ.	(32 Ֆ.)
			կէս տարին	6 »		կէս տարին	7 »	(18 Ֆ.)
			ամսական	90 կ.		ամսական		(3 Ֆ.)

Բաժանորդագինը կարելի է վճարել նա՛նու մաս-
մաս(5—5 ռ.), նրկըրորդ վճարը լինում է մայիսին: Ծխողը
ըրցներում ուսուցանողների, աշակերտների, ուսանողների,
գիւղացիների և քանուորների համար բաժանորդագինն է
8 ըրըլի տարեկան, որ կարելի է վճարել մաս-մաս(4-4) ռ.:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՈՒՆԻՈՒՄ Է
ԹԻՖԼԻՍԻՄ—Խմբագրատանը (ձալճալաճեան փողոց, տ. № 12)
Կայսերական այլ «կղերից պէտք է գրմել» Тифлисъ,
въ редакцію журнала «МУРЧЪ».
Արժույթից՝ Tiflis, Rédaction de la revue «MOURTCH».

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ Ընդունում է ամեն լեզուով: Յայտարա-
րութիւնների համար վճարում են.—1 երես ընտղ յայտարարութեան հա-
մար 15 ռ., 1/2 եր. 8., 1/4 եր.—4 ռ., տողատեղ (կորպ.)—40 կ.:

Խմբագիր՝ ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ